VASILE ŞERBAN IVAN EVSEEV

VOCABULARUL ROMÂNESC CONTEMPORAN

EDITURA FACLA

Scanned with OKEN Scanner

Prin lucrarea de față încercăm să oferim unui larg cerc de cititori informații cu privire la organizarea actuală a lexicului limbii române. Deși, pînă acum, nu sînt acceptate, unanim, criteriile de descriere a sistemului lexical, schița propusă de noi are în vedere structura materială a cuvintelor, sferele fondului lexical, structura semantică și cea etimologică. Adoptînd perspectiva actuală (sincronică), am descris structura etimologică așa cum se prezintă astăzi în vocabularul românesc, ținînd seama de „curiozitatea" vorbitorilor în ceea ce privește originea cuvintelor.

AUTORII

Scanned with OKEN Scanner

VASILE ŞERBAN IVAN EVSEEV

VOCABULARUL ROMÂNESC CONTEMPORAN

— schiţă de sistem —

Biblioteca Academiei Române - Iaşi
C182500

Colegului
Dumitru IRIMIA,
Preţuirea deosebită
a lui
V. Şerban

Cota SL Filiala 6356
ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IAŞI
BIBLIOTECA
Inv.: 182500

EDITURA FACLA — 1978

Scanned with OKEN Scanner

PREFAȚA

Prin lucrarea de față încercăm să oferim unui larg cerc de cititori informații cu privire la organizarea actuală a lexicului limbii române. Deși, pînă acum, nu sînt acceptate, unanim, criteriile de descriere a sistemului lexical, schița propusă de noi are în vedere structura materială a cuvintelor, sferele fondului lexical, structura semantică și cea etimologică. Adoptînd perspectiva actuală (sincronică), am descris structura etimologică așa cum se prezintă astăzi în vocabularul românesc, ținînd seama de „curiozitatea" vorbitorilor în ceea ce privește originea cuvintelor. Aplicînd unele procedee ale structuralismului „clasic", am beneficiat de bogata experiență a lingvisticii românești în domeniul lexicologiei. După cum va putea observa cititorul, în multe privințe, în special la semantică (secțiune redactată de I. EVSEEV), am ținut seama și de cele mai recente teorii ale lingvisticii moderne.

Aspectele teoretice, de lingvistică generală și de lexicologie, prezente în toate capitolele, au scopul de a face utilă această lucrare studenților și cadrelor didactice. Am dat repertorii mai ample de cuvinte din toate sferele vo-

Scanned with OKEN Scanner

cabularului spre a evita rutinata exemplificare prin două-trei exemple.

Autorii roagă pe cititori (cu deosebire, pe specialiști) să le facă cunoscute observațiile lor, în vederea îmbunătățirii lucrării.

Aducem, și pe această cale, mulțumiri tovarășului prof. univ. dr. Paul Miclău pentru observațiile competente făcute la citirea manuscrisului lucrării noastre.

Autorii

Scanned with OKEN Scanner

NOȚIUNI INTRODUCTIVE

1. LIMBA CA SISTEM DE SISTEME

1.1. LIMBAJUL – FENOMEN SOCIAL

Este unanim recunoscut faptul că limbajul constituie, incontestabil, cea mai înaltă creație a geniului uman. Odată cu această genială creație, omul a reușit să se desprindă din rîndul animalelor, să se organizeze în grupuri și, astfel, să domine întregul regn. Pe baza limbajului, folosit ca principal mijloc de comunicare, oamenii au putut întemeia societatea umană.

Fără îndoială și „limbajul" animalelor este un instrument de comunicare. Și acesta este un ansamblu de semne care servește pentru a exprima ce simt, ce doresc și, poate, ce „gîndesc" animalele. Exprimarea aceasta, realizată sonor și gestual, este spontană, directă, legată strîns de momentul producerii.

Limbajul omenesc este și el un ansamblu de semne cu ajutorul căruia pot fi exprimate sentimente, dorințe, gînduri. Dar, spre deosebire de celelalte animale, oamenii pot folosi limbajul nu numai subiectiv, ci și obiectiv, adică făcînd abstracție de ceea ce se raportează la vorbitorii înșiși. Ei pot să dea semnelor, care constituie ansamblul, valori generale și obiective. În felul acesta, prin limbaj, oamenii au posibilitatea să-și împărtășească ideile despre tot ceea ce îi înconjoară, să cunoască, să conserve și să transmită experiența acumulată de generații de-a lungul veacurilor. „Limba — spuneau Marx și Engels — se naște, ca și conștiința, tocmai din nevoia, din necesitatea de a comunica cu alți oameni".

Scanned with OKEN Scanner

1.2. LIMBAJUL – INSTRUMENT AL GÎNDIRII

Din momentul în care oamenii au reușit să folosească limbajul pentru a exprima și altceva, în afară de propriile stări momentane, limbajul a devenit mult mai mult decît cel mai important mijloc de comunicare între membrii societății, a devenit *instrument al gîndirii* [1]. În această calitate, limbajul servește complexele mecanisme ale vieții intelectuale, în realizarea inducției și deducției, abstractizărilor, generalizărilor etc. Ca instrument al gîndirii, nu trebuie însă să fie confundat cu aceasta. Gîndirea și limbajul, deși strîns legate între ele, sînt totuși realități distincte.

Servind gîndirea, ca cel mai înalt atribut — și exclusiv omenesc — constituind și cel mai de seamă mijloc de comunicare în viața socială, limbajul este un *fenomen social complex*, de o specificitate deosebită.

1.3. LIMBA – SISTEM DE SEMNE

Facultatea omenească de exprimare prin limbaj nu este uniformă, ci se prezintă ca o unitate în diversitate, sau, cum spunea lingvistul român, Alexandru PHILIPPIDE, ca „un Proteu cu mii de fețe". Dar, cu toată diversitatea posibilităților de exprimare a oamenilor, se pot stabili totuși, în cadrul unei colectivități, unele trăsături comune. „Noi adunăm la un loc caracterele comune vorbirilor aceluiași individ și numim aceasta limba individului cutare, adunăm la un loc caracterele comune vorbirilor unui grup de indivizi și numim aceasta dialectul cutărui oraș, cutărei provincii, ori limba cutărui popor" [2].

[1] Cf. Georges GALICHET, *Physiologie de la langue française*, col. „Que sais-je?", ed. a 4-a, Paris, 1964, p. 5.

[2] Alexandru PHILIPPIDE, *Istoria limbii române*, I, *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 1. (În continuare vom nota *Principii*.)

Scanned with OKEN Scanner

Atunci cînd caracterele comune din limbajul unui grup de vorbitori s-au constituit într-un sistem coerent de exprimare, atunci a fost creată *limba* acelei comunități sociale.

Se vede, prin urmare, că se face o deosebire între *limbă* și *limbaj*.

Limbajul este procesul de exprimare a ideilor și a sentimentelor, prin mijlocirea limbii (DLRM) sau, cum arătase întemeietorul lingvisticii moderne, Ferdinand de SAUSSURE, o facultate omenească naturală, în timp ce *limba* este un lucru cîștigat prin experiență și convențional. [La langue] „c'est à la fois un produit social de la faculté du langage et un ensemble de conventions nécessaire, adoptées par le corps social pour permettre l'exercice de cette faculté chez les individus" [3].

În secolul nostru, oamenii de știință acceptă unanim că limba este un produs al comunității umane. Ca orice fenomen specific social, limba este însă un produs original, distinct și relativ independent de indivizii care compun grupul social. Emanînd de la colectivitate, ea se impune tuturor și fiecăruia în parte. Odată creată, fiecare limbă continuă să se dezvolte, perfecționîndu-se, potrivit cu legile sale specifice [4].

Fiind un fenomen social, ca orice existență reală, limba se prezintă ca o organizare sistematică. De aceea, lingvistica modernă (adică a secolului nostru) concepe limba ca un *sistem*. Prin sistem se înțelege „un complex de elemente care se influențează reciproc și sînt coordonate între ele în vederea îndeplinirii unei funcții comune" [5].

Limba este un *sistem de semne* care exprimă idei, iar printre alte sisteme de comunicare între oameni, ea ocupă locul cel mai important. Prin acest sistem de semne este posibilă comunicarea între doi poli : *emițător (vorbitor) — receptor (ascultător)*.

Limba, ca sistem bine organizat, servește la comunicarea ideilor, producînd în mintea ascultătorului repre-

[3] Ferdinand de SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, ed. a 3-a, Paris, 1922, p. 25 (reimprimare, 1967). (În continuare vom nota *Cours*.)

[4] Cf. G. GALICHET, *op. cit.*, p. 6.

[5] Al. GRAUR, *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 19. (În continuare vom folosi sigla SLG.)

Scanned with OKEN Scanner

zentările și conceptele care reflectă realitatea exterioară în gîndirea vorbitorului. Aceasta se datorește faptului că semnul lingvistic se prezintă ca o unitate cu două laturi : *concept* și *imagine acustică*. F. de SAUSSURE a reprezentat grafic semnul lingvistic (fig. 1) și procesul comunicării (fig. 2), astfel :

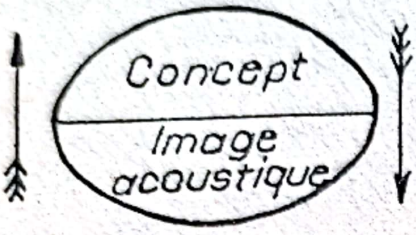

Fig. 1.

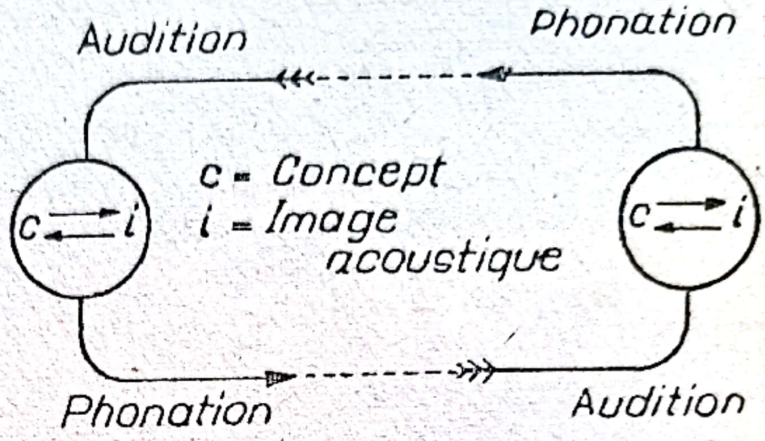

Fig. 2.

Procesul de comunicare între cei doi poli (emițător-receptor) este posibil datorită faptului că „modul de existență a gîndirii ca ansamblu de stocuri de mesaje se face prin funcția de semn a cuvîntului ; iar formularea și comunicarea gîndirii se face prin funcția de semnal a complexului sonor“ [6].

Limba ca sistem se prezintă ca un tot unitar, pe baza structurii sale interne. Privită astfel, poate fi stabilită valoarea fiecărui element component, care depinde nu numai de natura și de forma sa, ci și de locul său și de relațiile ce le contractează în cadrul ansamblului. Structura interioară a sistemului arată că fiecare element component este în dependență de altul.

1.4. LIMBA – UN SISTEM DE SISTEME

Caracterul sistematic al limbii se vădește nu numai în ce privește ansamblul, ci și în părțile componente, fiecare avînd o organizare bine structurată : inventarul fo-

[6] P. MICLĂU, *Semn, semnal, „arbitrar“*, PLG, IV, 1962, p. 96.

nologic, vocabularul și gramatica. Aceste trei părți componente ale limbii formează, la rîndul lor, trei sisteme interdependente: *sistemul fonologic, sistemul lexical, sistemul gramatical.*

Interdependența strînsă a acestor trei sisteme (unii lingviști le numesc și *subsisteme*) determină unitatea structurală a *sistemului de sisteme*, care este limba.

1.5. LIMBĂ – VORBIRE

Distincția între *limbă*, ca produs al întregii societăți, și *vorbire*, ca manifestare individuală, prezintă importanță din punct de vedere metodologic.

Doctrina lingvistică a lui F. de SAUSSURE a impus separarea categorică [7] a celor două aspecte ale limbajului omenesc. Acordarea unei atenții speciale numai unuia dintre cele două aspecte și neglijarea celuilalt duce la exagerări, pierzîndu-se din vedere legătura indisolubilă dintre limbă și vorbire. „Aceste două aspecte ale limbajului formează . . . o unitate indisolubilă, dialectică : nici unul nu poate fi imaginat în afara sau independent de celălalt, ci amîndouă se condiționează reciproc, întrucît „limba" reprezintă generalul, iar „vorbirea", particularul" [8].

Vorbirea, deși act individual în care vorbitorul are libertatea de a alege cuvintele și a le combina după dorința sa, nu poate să se depărteze de regulile de funcționare a limbii, deoarece numai ținînd seama de acestea, individul poate fi înțeles de grupul social care folosește limba respectivă.

[7] Despre distincția *limbă — vorbire* la alți învățați, vezi Iorgu IORDAN, *Lingvistica romanică — evoluție, curente, metode* —, București, 1962, p. 286—287, n. 1. (În continuare vom folosi sigla LR.)

[8] *Ibidem*, p. 297.

Scanned with OKEN Scanner

2. LINGVISTICA

2.1. LINGVISTICA – ŞTIINŢĂ SOCIALĂ

Lingvistica este ştiinţa care studiază limba şi legile ei de dezvoltare. Limba, după cum s-a arătat (cf. 1.3), este un produs al colectivităţii, creat pentru colectivitate, în sensul că serveşte pe membrii societăţii ca mijloc pentru schimbul de idei. Deşi vorbirea este un act individual, acesta nu se exercită decît în cadrul societăţii, pe baza limbii întregului grup social. Ca ştiinţă a unui fenomen social, lingvistica este, firesc, o ştiinţă socială.

2.2. RAMURILE LINGVISTICII

Din definiţia dată lingvisticii se poate vedea că această ştiinţă studiază limba aşa cum se prezintă ea la un moment dat, descriindu-i fenomenele în simultaneitate, sau urmărindu-i legile de dezvoltare de-a lungul secolelor. Preocuparea pentru faptele din prima categorie a dat naştere lingvisticii *sincronice*, iar pentru cele din a doua — lingvisticii *diacronice*. După materialul de limbă ce se studiază, lingvistica are următoarele discipline subordonate[9]: *fonetica* (şi *fonologia*), *lexicologia* (şi *lexicografia*), *gramatica* (*morfologia* şi *sintaxa*).

[9] *Dialectologia* şi *stilistica* (studiind stilurile limbii) îşi bazează existenţa, în ultimă instanţă, tot pe materialul furnizat de cele trei compartimente ale limbii.

Scanned with OKEN Scanner

3. LEXICOLOGIA

3.1. DEFINIȚIE. OBIECTUL LEXICOLOGIEI

Ca ramură a lingvisticii, lexicologia studiază *sistemul lexical* al limbii, adică felul cum este organizat, cum funcționează, cum se schimbă și cum se îmbogățește *vocabularul* unei limbi. *Lexicologia* este deci studiul științific al vocabularului (sau al *lexicului* [10]).

În limba română termenul *lexicologie* este un neologism din fr. *lexicologie*, format din două elemente din greaca veche : λέξις „cuvînt, vorbă, termen" și λόγος „știință" (cf. J. MAROUZEAU, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris, ed. a III-a, 1951).

Din punctul de vedere al relației temporale, *lexicologia*, ca și alte discipline lingvistice, are două subdiviziuni :

— lexicologia *sincronică* sau *descriptivă*, care își propune să studieze stadiul actual al sistemului lexical ;

— lexicologia *diacronică* sau *istorică*, ce urmărește evoluția sistemului lexical de-a lungul vremii.

Cele două aspecte ale studiului lexicologic se completează, în sensul că descrierea sistemului lexical actual se bazează pe datele furnizate de studiile istorice, în timp ce studiul diacronic se servește, ca termen de comparație, de stadiul actual al sistemului lexical [11].

[10] R. L. WAGNER propunea folosirea termenului de *lexic* pentru a denumi unitățile semnificante din planul limbii (*langue*), iar pe cel de *vocabular* pentru o parte a lexicului actualizat în vorbire (*parole*). *Le vocabulaire français*, I, Paris, 1967, p. 17—18.

[11] O trecere în revistă a principalelor poziții cu privire la *sincronie — diacronie* am făcut în lucrarea noastră *Teoria și topica propoziției în româna contemporană*, București, 1974, p. 32—41. (În continuare vom folosi sigla TT.)

Scanned with OKEN Scanner

3.2. RAMURILE LEXICOLOGIEI

Avînd ca obiectiv de studiat *vocabularul*, care, după cum se știe, se constituie din totalitatea cuvintelor unei limbi, lexicologia cercetează structura și dinamica vocabularului pe trei coordonate : materialitatea, semnificația și originea.

După aceste coordonate, pot fi identificate, din punct de vedere metodologic, trei ramuri ale lexicologiei : *morfonemia, semantica* și *etimologia.*

3.2.1. *Morfonemia* [12] are ca principal obiectiv să studieze structura materială a componentelor vocabularului : realizarea sonoră (și grafică) a cuvintelor, structura silabică și cea morfematică, variabilitatea formelor etc.

3.2.2. *Semantica* [13] lexicală (*semasiologia)* studiază sensul cuvintelor, semnificația lor și dinamica sensurilor.

3.2.3. *Etimologia* [14], în sens modern, se ocupă de „biografia" cuvintelor, adică parcurgînd istoria unui cuvînt de la existența sa actuală pînă la origini [15]. Într-o astfel de cercetare, morfonemia și semantica „se împletesc" armonios, deoarece cuvintele au putut suferi, în timp, fie schimbări de formă, fie de sens, fie de ambele feluri.

3.3. RAPORTUL DINTRE LEXICOLOGIE ȘI CELELALTE RAMURI ALE STUDIULUI LIMBII

După cum între cele trei sisteme ale limbii există interdependență (*supra* 1.4.), tot așa este firesc ca între ramurile lingvisticii care le studiază să fie o strînsă legă-

[12] Prin apaxepie (haplologie) din *morfo+fonemie.*

[13] După gr. σημαντιχή „care semnifică". Termenul a fost creat de Michel BRÉAL, în 1883, și s-a impus prin lucrarea acestuia, *Essai de sémantique. Science des significations,* Paris, 1897.

[14] În rom. din fr. *étymologie*<lat. *etymologia*<gr. ἐτυμολογία, care are la bază pe ετυμοζ „adevărat".

[15] Cf. Kurt BALDINGER, *L'Étymologie hier et aujourd'hui,* CAIEF, II, 1959, p. 239.

Scanned with OKEN Scanner

tură. Lexicologia apelează la rezultatele fonologiei și ale gramaticii, după cum și acestea se servesc de datele furnizate de lexicologie.

3.3.1. LEXICOLOGIA ȘI FONOLOGIA

Aspectul material al cuvintelor nu poate fi studiat fără a se face permanent referire la structura lor fonologică. Cuvintele au componență silabică, iar silabele se constituie din foneme. Numărul silabelor este important pentru cuvînt în ce privește accentul. În cuvintele polisilabice, accentul poate fi *oxiton, paroxiton* sau *proparoxiton,* după cum se află pe ultima, penultima sau antepenultima dintre silabe. În ceea ce privește structura silabelor, fonologia „furnizează" informații despre comportarea cuvintelor-silabă monofonematice (*infra,* II, 3.1.), care nu pot apărea izolate, ci împreună cu altele mai consistente din punct de vedere fonetic, iar despre cele plurifonematice informează în privința grupării consoanelor la început sau la finală de silabă. Cu privire la structura cuvintelor, fonologia indică unde se află granița silabică, în funcție de gruparea consoanelor și de existența hiaturilor.

Lexicologia diacronică, în special pentru stabilirea etimologiei cuvintelor mai vechi, apelează la datele furnizate de fonetica și fonologia istorică, spre a urmări transformările prin care a trecut forma sonoră a unor cuvinte (*infra,* II, 6.). Tot fonologia indică procedeele de adaptare fonetică a neologismelor, spre a corespunde rostirii românești. De mare importanță pentru diferențierea complexelor sonore sînt opozițiile fonologice (*infra,* II, 3.5.).

3.3.2. LEXICOLOGIA ȘI GRAMATICA

Cuvintele (cele mai multe) ca unități lexicale exprimă noțiuni, dar acestea, izolate, nu constituie vorbirea. Pentru a se realiza comunicarea între membrii unei colectivități umane, cuvintele limbii respective sînt puse la dispoziția gramaticii, care, prin cele două componente ale ei,

Scanned with OKEN Scanner

morfologia și sintaxa, le dă forma corespunzătoare spre a se putea îmbina în propoziții și fraze. Cuvintele flexibile (substantivul, adjectivul, pronumele, verbul) se folosesc în vorbire sub diferite forme. De exemplu, verbul *a scrie*, înregistrat în dicționare cu forma de infinitiv (ca și toate celelalte verbe), poate fi folosit cu toate formele sale flexionare : *scrii, scrisei, scriseseră, scris, scriind* etc. Un substantiv ca *loc*, înregistrat în dicționare cu forma de nominativ singular nearticulat (ca și toate celelalte substantive), poate apărea în vorbire cu formele cerute de funcțiunile sintactice : *locului, locuri, locurile, locurilor* etc. Pentru formele : *ție, ți, îți, te*, gramatica ne arată că ele reprezintă pronumele personal de persoana a II-a *tu*. Rezultă deci că diferitele forme sub care se poate prezenta un cuvînt flexibil nu constituie alte cuvinte, deoarece odată cu schimbarea formei nu s-a produs și schimbarea sensului lexical.

Cuvintele unei limbi sînt încadrate în clase gramaticale numite părți de vorbire. Definirea acestora se face atît din punct de vedere lexical, cît și gramatical [16], ceea ce înseamnă că părțile de vorbire sînt clase lexico-gramaticale. Sensul lexical și cel gramatical sînt strîns legate între ele. De pildă, în secvența : *studentului scrie*, forma *studentului* nu corespunde sensului gramatical cerut de forma, sensul lexical și gramatical al verbului *scrie*, de aceea nu comunică nimic, altfel spus, nu formează o propoziție. Pentru a constitui o comunicare (deci o propoziție), cuvîntul respectiv trebuie să ia o formă ce să-i dea un sens gramatical, care să-i permită îmbinarea cu verbul următor : *studentul scrie*.

Dar nu numai forma, care pentru cuvintele flexibile reprezintă valoarea lor gramaticală, ci și sensul lexical poate crea incompatibilitate în îmbinarea cuvintelor între ele. Propoziția : *scaunul plouă* este corectă din punct de vedere gramatical, deoarece ambele cuvinte au forma corespunzătoare funcțiilor lor sintactice : substantivul este în cazul nominativ, deci subiect, iar verbul este la un mod personal, deci predicat. Și cu toate acestea, o ast-

[16] Sînt însă trei părți de vorbire : *articolul, prepoziția* și *conjuncția*, care nu pot fi definite lexical, ci numai gramatical, prin funcția lor de instrumente gramaticale.

Scanned with OKEN Scanner

fel de propoziție nu e formulată de nimeni în scopul comunicării, deoarece între cele două componente ale ei nu există compatibilitate semantică, adică sensul lor lexical nu le permite îmbinarea.

În cazul cuvintelor cu mai multe sensuri (polisemantice), tocmai formularea propoziției precizează sensul ales de vorbitor. (*S-a aplecat* să ia o floare — cu sensul „s-a îndoit", „s-a înclinat"; *s-a aplecat* în fața forței — cu sensul „s-a supus"; *s-a aplecat* asupra lingvisticii — „s-a preocupat", „s-a dedicat"; și *s-a aplecat* de grăsime — „a căpătat indigestie".)

Uneori, sensul lexical al cuvintelor impune restrîngerea numărului categoriilor morfologice față de cele ale clasei din care fac parte. Adjective ca: *multilateral, mort, pătrat, veșnic, zadarnic* nu au grade de comparație pentru că exprimă însușiri absolute, care nu pot fi comparate. Alteori, forma flexionară diferențiază sensurile:

cap { *capi* „căpetenii", „șefi"
capete „indivizi"
capuri „promontorii".

Formarea de noi cuvinte, prin derivare sau compunere, evidențiază, de asemenea, legătura dintre studiul lexicului și cel al gramaticii. Derivarea cu sufixe se prezintă ca un sistem asemănător cu cel morfologic, iar uneori afixele își împletesc valoarea lexicală cu cea morfologică, așa cum e cazul vocalei specifice conjugării, în derivate de tipul: *curenta, depărta, depozita; cîntări, clopoți, veșteji* etc. Compunerea este strîns legată de sintaxă, deoarece cuvintele formate din două sau mai multe unități realizează între componente diferite raporturi sintactice:

— coordonare, fie prin juxtapunere: *ceas-brățară, raid-anchetă*, fie prin joncțiune: *multe și mărunte, verzi și uscate* etc.

— subordonare: *pomicultură, floarea-soarelui, bou-de-baltă, încurcă-lume* etc.

Îmbogățirea vocabularului prin schimbarea clasei gramaticale a unor cuvinte este o altă dovadă a legăturii ce există între lexicologie și gramatică (*infra*, III).

500

4. LEXICOGRAFIA

4.1. Preocupările pentru cunoașterea vocabularului oricărei limbi sînt foarte vechi. De aceea, cuvintele au fost înregistrate în repertorii de diferite feluri : *glosare, vocabulare, dicționare* sau *lexicoane, enciclopedii.* Uneori un repertoriu de cuvinte e numit *lexic.* Se folosește, de obicei, pentru înregistrarea de cuvinte dintr-un domeniu restrîns : o regiune (*lexic regional*), opera unui scriitor (*lexicul sadovenian*), o meserie (*lexic mineresc*), o știință etc. Folosit în acest sens devine sinonim cu *vocabular.* De la cuvîntul *lexic* s-a format *lexicon* și *lexicograf*, de la care s-a format apoi *lexicografie* [17].

Persoana care se ocupă de alcătuirea repertoriilor de cuvinte (în special dicționare, enciclopedii) se numește *lexicograf.* Prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă un simplu practician. Lexicograful trebuie să fie un lingvist multilateral, care să aibă temeinice cunoștințe de teoria limbii, de semantică și gramatică, precum și de fonetică și de istoria limbii și culturii poporului.

Lexicografia, ca ramură a lingvisticii, este știința care se ocupă de explicarea și definirea sensurilor cuvintelor, de clasificarea și înregistrarea cuvintelor în glosare, dicționare, enciclopedii. În ceea ce privește vechimea, lexicografia precede cu cîteva secole lexicologia, care este „ultima născută" [18] dintre disciplinele lingvistice.

4.2. TIPURI DE DICȚIONARE

Termenul de *glosar* [19] este folosit astăzi într-o accepție mult restrînsă față de cea de acum cinci—șase decenii. Glosarele sînt liste de cuvinte regionale, învechite

[17] În limba română, terminologia respectivă este împrumutată din franceză : *lexique, lexicographe, lexicographie.*

[18] Cum a numit-o Henri MITTERAND, *Les mots français,* „Que *sais-je ?*", P.U.F., 6-ème ed., Paris, 1965, p. 126.

[19] Din lat. *glossarium,* fr. *glossaire.*

Scanned with OKEN Scanner

sau mai puțin cunoscute, care necesită o explicație. Glosarele sînt, de obicei, atașate lucrărilor în care apar cuvintele respective. Cînd apare ca operă independentă, termenul *glosar* intră în sinonimie cu cel de *lexic* [20].

Lucrările lexicografice care interesează nu numai pe specialiști, ci și un public foarte larg, sînt **dicționarele** și **enciclopediile.**

Dicționarele sînt opere lexicografice care înregistrează cuvintele unei limbi (ori a două sau mai multe) în ordine alfabetică (mai rar pe familii de cuvinte). Cînd sînt înregistrate cuvintele unei singure limbi, iar explicarea acestora se face în aceeași limbă, dicționarele se numesc *monolingve* (sau *unilingve*). Dicționarele care dau în paralel cuvintele a două limbi, traducînd pe cele din limba-bază în cea de a doua, se numesc *bilingve.* Dicționarele (lexicoanele) care prezintă echivalentele în trei sau mai multe limbi se numesc *plurilingve* sau *poliglote.*

De cea mai mare importanță pentru o limbă, se înțelege, sînt *dicționarele monolingve,* fie că înregistrează cea mai mare parte a fondului lexical (dezideratul de a fi exhaustive n-a fost atins și nici nu poate fi atins, datorită caracterului dinamic al limbii și, în special, diversității și marii mobilități a vocabularului), fie numai anumite categorii de cuvinte. Dicționarele monolingve, odată cu explicarea cuvintelor, dau și informații cu privire la : pronunție, clasa gramaticală și principala categorie caracteristică (la clasa numelui, felul, la verb, conjugarea), definiție, folosire în propoziții, sinonime, expresii specifice (numite și *idiotisme*) și chiar la etimologie. Unele dintre dicționarele de acest fel cuprind și scurte contexte (de obicei excerptate din scrieri aparținînd diverselor stiluri ale limbii), care pun în lumină sensul (sensurile) mai puțin obișnuit(e) al(e) unor cuvinte. Astfel de opere lexicografice sînt veritabile obiecte de cultură, consultate de categorii foarte diverse de oameni, deoarece în ele se găsesc informații care dau posibilitate celui care le folosește să înțeleagă deplin un text mai dificil în propria limbă. Cine consultă dicționarul devine mai stăpîn pe mijloacele de expresie, găsește mai ușor posibilitatea de a-și varia și colora exprimarea, își sporește cunoștințele

[20] Cf. culegerile : *Lexic regional,* I, 1960 ; II, 1967 ; V. ARVINTE, D. URSU, M. BORDEIANU, *Glosar regional,* 1961.

generale. După cum reiese din cele relatate, modul de întrebuințare a dicționarului este consultarea, cu alte cuvinte, se face apel la el atunci cînd cititorul are nevoie de lămuriri. Dicționarul nu se citește ca un roman, de aceea un dicționar bun este folositor toată viața.

Dicționarele de felul celor descrise mai sus conțin explicații de natură lingvistică și au caracter general, putînd să intereseze un număr foarte mare de cititori, teoretic pe toți vorbitorii limbii respective. Spre deosebire de lucrările lexicografice de acest fel, sînt cele care se adresează numai unui grup restrîns de oameni, preocupați de problemele unei ramuri a științei sau artei, de un sector al tehnicii sau numai de o anumită meserie.

În ritmul accelerat în care se dezvoltă știința și tehnica în epoca noastră, explozia de informație care a cuprins întreaga TERRA, fac ca numeroși termeni să se interfereze în mai multe domenii, să intereseze adică pe vorbitorii unei limbi, indiferent de sectorul de activitate. Din această realitate a izvorît necesitatea elaborării unor dicționare de terminologie care să îmbrățișeze mai multe ramuri ale științei și tehnicii. Un exemplu de acest fel îl constituie cel mai recent DICȚIONAR DE TERMENI TEHNICI (DTT), apărut la Editura tehnică, București, 1972, în 864 p. În *Prefață* autorii (coordonator prof. dr. doc. Radu ȚIȚEICA) arată că „civilizația modernă a introdus în limbajul curent o multitudine de termeni din diferite domenii ale științei și tehnicii. Totodată, industrializarea rapidă cu toate consecințele acestui ritm superior impune, și ea, concomitent cu o pregătire intensă de cadre, multe transformări în rîndul celor formate care trebuie să se adapteze rapid înnoirilor impuse de structura unei societăți în plină ascensiune cum este cea din țara noastră, în care știința și tehnica au un rol esențial". În acest dicționar sînt cuprinși și explicați succint cca 16 000 de termeni din domenii variate : matematică, mașini, mecanică, mine, metalurgie, petrol și gaze, poligrafie, termotehnică, telecomunicații, transporturi, aviație, chimie, cibernetică, construcții, drumuri, electrotehnică, fizică, geofizică, geotehnică, hidrotehnică. Atît cuvintele-titlu, cît și explicațiile sînt redactate numai în limba română. Este deci, din acest punct de vedere, un dicționar monolingv.

Scanned with OKEN Scanner

Dezvoltarea relațiilor internaționale, inclusiv pe plan tehnico-științific, a dus la necesitatea elaborării de lucrări lexicografice pentru aceste domenii în două sau mai multe limbi :

— bilingv : DICȚIONAR TEHNIC RUSO-ROMÂN, București, 1951 ; ed. a II-a, 1956.

— polilingv : DICȚIONAR TEHNIC POLIGLOT, București, 1963 ; în șase limbi : română, rusă, engleză, germană, franceză, maghiară.

Tipurile de dicționare care interesează lucrarea de față sînt, de bună seamă, cele lingvistice [21].

DICȚIONARE (lingvistice)
- **generale**
  - *explicative*
  - *ortografice* (sau ortoepice)
  - *etimologice*
  - *mixte*
- **speciale**
  - *inverse*
  - *de sinonime (de omonime ; de antonime)*
  - *limbaj poetic*
  - *dialectologice*
  - *onomastice*
  - *de neologisme*
  - *idiomatice*
  - *toponimice*
  - *de maxime (sentințe, aforisme, apoftegme, axiome)*
  - *de terminologie lingvistică*
  - *tehnice*

Dicționarele ortografice au alcătuire simplă. În acestea sînt incluse numai cuvintele care creează dificultăți sau imprecizii în scrierea unor forme ale lor. De pildă, pentru pluralul substantivului *copertă*, *unii folosesc* forma *coperți*, iar alții *coperte*. Dicționarul ortografic

[21] O excelentă istorie a lexicografiei românești este cercetarea lui Mircea SECHE, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, București, I, 1966 ; II, 1969. Vezi și succinta prezentare a lexicografiei din antichitate și pînă astăzi, la Ana CANARACHE, *Lexicografia de-a lungul veacurilor. De cînd există dicționare ?*, București, 1970, 108 p.

Scanned with OKEN Scanner

arată că limba actuală consideră ca literară forma *coperte*. Pentru unele cuvinte compuse se dau indicații privind scrierea lor fie ca o singură tranșă grafică, fie în două sau mai multe : *odată*, cu sensul „odinioară", „cîndva" ; *o dată*, referitoare la timpul precis : „*o dată* importantă" etc. Dificultăți apar și în flexiunea unor verbe. Pentru scrierea unor forme personale ale verbului (a) *afișa* se dau indicațiile : *indicativ prezent*, 3 sg. și pl. *afișează*, 1 pl. *afișăm* ; ger. *afișînd*.

Asemănător cu cel ortografic este dicționarul *ortoepic*, care cuprinde cuvintele la a căror pronunțare există inconsecvențe, fie cu privire la evitarea sau respectarea hiatului, fie cu privire la accent : *aer*, pron. *a-er* (nu : *a-ier*) ; *asiduu*, pron. *asidu-u* ; *deodată*, pron. *deo-da-tă* (trei silabe, nu *de-o-da-tă*) ; *depózit* (nu : *depozít*), *hormón* (nu : *hórmon*) etc.

Cele mai recente lucrări de acest fel, pentru limba română, au fost : *Mic dicționar ortografic*, 1953, ed. a II-a 1955 și *Dicționar ortoepic*, 1956. Ambele au fost contopite într-o singură lucrare : *Îndreptar ortografic, ortoepic și de punctuație*, ed. I, 1960 ; ed. a II-a, 1965, ed. a III-a, 1971. Astfel alcătuit și cu această denumire corespunde conținutului.

Realizarea unui *Dicționar ortografic* (și cu indicații ortoepice), care să dea informații mai ample, se află în pregătire la Institutul de lingvistică din București.

În viitorul dicționar ortografic (și ortoepic) ar trebui să-și găsească loc mai multe forme flexionare atît ale verbului și substantivului, cît și ale altor părți de vorbire.

Iată cîteva exemple :

CREA, v. I, pron. *cre-a*

ind. prez.	**imperf.**	**conj. prez.**	**gerunziu**
creez	*cream*		*creînd*
creezi	*creai*		**participiu**
creează	*crea*	*să creeze*	*creat*
creăm	*cream*		*creată*
creați	*creați*		*creați*
creează	*creau*	*să creeze*	*create*

Scanned with OKEN Scanner

CREAREA, s. f. art. (nu : *creerea* !) pron. cre-a-rea ; genitiv-dativ : *creării* (nu : *creierii* !)
OPINA, v. I, (nu : *opinia* !)

ind. prez.	**conj. prez.**	**gerunziu**
opinez		*opinînd*
opinezi		(nu : *opiniind* !)
opinează	*să opineze*	**participiu**
opinăm (nu : *opiniem* !)		*opinat*
opinați		În perf. compus :
opinează	*să opineze*	*am opinat*

Prețioase ar fi informațiile cu privire la scrierea genitiv-dativului unor cuvinte compuse :

pasărea-lîră ; G.D. : *păsării-lîră*
buna-cuviință ; G.D. : *bunei-cuviințe*
Tîrgu-Neamț ; G.D. : *Tîrgu-Neamțului* etc., etc.

M-, forma neaccentuată, elidată, a pron. pers. I, ac. ; se scrie cu linioară (cratimă) legîndu-se de vocala inițială a cuvîntului următor : „*M*-am dus eu dimineața" (PREDA, M, II, p. 107) ; „Las' să *m*-audă" (BRĂESCU, OA, I, p. 221).

-MĂ, forma neaccentuată, neelidată, a pron. pers. I, ac. ; se scrie cu linioară, legîndu-se de vocala finală a cuvîntului precedent : „Ascultă-*mă* : sînt ploile de toamnă" (PĂUNESCU, RP, p. 84).

-MI-, forma neaccentuată a pron. pers. I, dativ ; se leagă prin linioară fie de vocala finală a cuvîntului precedent, fie de vocala inițială a cuvîntului următor : „Soldatul *mi*-a răspuns într-un limbaj crud" (CIOCULESCU, A, p. 53) ; „Dă-*mi* brațul îi spuse, și ajută-mă să punem masa" (VINEA, L, I, p. 227). În inversiuni, legătura se face în ambele direcții : trimisu-*mi*-a cartea ; tot așa cu imperativul sau cu gerunziul : dă-*mi*-o ; spunîndu-*mi*-se.

Dicționarul explicativ este o operă lexicografică ce cuprinde, de obicei, cuvintele cele mai uzuale din epoca respectivă, cărora li se dau explicații precise, scurte și clare, pornindu-se de la cel mai cunoscut sens

actual. Avînd în vedere caracterul practic al dicționarului și scopul de a fi util unor mase cît mai largi de cititori, definițiile sînt concise. În numeroase cazuri, cînd definițiile nu sînt suficiente pentru clarificarea sensurilor, se dau citate, în special din opere literare. Un astfel de dicționar dă și indicații de natură gramaticală (genul, forma de plural; la verbe persoana I, a prezentului indicativ), precum și de natură ortografică și ortoepică. Toate acestea, precum și exemplificarea prin folosirea în context a cuvintelor, dau dicționarului explicativ și un pronunțat caracter normativ. Ca exemplu de dicționar explicativ actual avem *Dicționarul limbii române literare contemporane*, în patru volume, apărut între anii 1955—1957. În ciuda faptului că se intitulează dicționar al limbii literare și că, în cea mai mare parte, ilustrarea prin exemple se bazează pe literatura beletristică, prin numărul mare de articole-titlu (peste 48 000), prin varietatea elementelor lexicale (cuprinde chiar arhaisme, regionalisme, unele argotisme și jargonisme), dicționarul a căpătat un pronunțat caracter universal.

Dicționarul etimologic, după cum îl arată și numele, cuprinde acele cuvinte a căror „biografie" a putut fi explicată. După identificarea *etimonului*, se dau explicații în legătură cu transformările de formă suferite de-a lungul veacurilor, precum și cu privire la evoluția sensului (sau sensurilor). Se dau, de asemenea, informații cu privire la primele atestări, la interferențe, la variantele dialectale. Cînd e posibil se fac comparații cu formele și sensurile cuvintelor din alte limbi, care au același etimon (cf. *infra*, II, 6). Deși în ultimele două—trei decenii, au apărut numeroase studii etimologice privind vocabularul limbii române, nu s-a elaborat (încă) un dicționar etimologic mai recent, care să valorifice cercetările noi. În această situație, sîntem nevoiți să exemplificăm cu cele realizate mai demult. Cel dintîi dicționar românesc consacrat exclusiv etimologiilor[22] este cel al lui Alexandru CIHAC, *Dictionaire d'étymologie daco-romane*, I, *Éléments latins comparés avec les autres*

[22] M. SECHE, SILR, I, p. 104.

Scanned with OKEN Scanner

langues romanes, 1870; II, *Élèments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, 1879. În 1905, a apărut, la Heidelberg, un alt dicţionar etimologic, privind numai elementele latine, datorat lui Sextil PUŞCARIU, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, în care autorul, la stabilirea etimologiei cuvîntului românesc, ia în considerare toate limbile romanice. Un alt dicţionar etimologic e datorat lui Ov. DENSUSIANU şi I.-A. CANDREA, *Dicţionarul etimologic al limbii române*, 1907—1914, care se ocupă, de asemenea, tot numai de elementele latine. Lucrarea cuprinde 1491 de articole, dar a rămas neterminată, ultimul cuvînt explicat este verbul (a) *putea*.

Cel mai recent dicţionar etimologic general al limbii române e opera lingvistului român Alexandru CIORĂNESCU şi este intitulat *Diccionario etimológico rumeno*[23]. S-a tipărit în localitatea La Laguna, între 1958—1966.

Actualmente, se lucrează de mai mulţi ani, sub conducerea acad. Alexandru GRAUR, la elaborarea unui nou *Dicţionar etimologic al limbii române*, de mare amploare, în care vor fi fructificate toate rezultatele valoroase ale cercetării în acest domeniu.

Dicţionarele mixte. Le numim astfel pentru că, pe lîngă partea explicativă, au la fiecare articol şi o secţiune etimologică, e drept foarte sumară, de fapt numai indicarea etimonului. Acest tip de dicţionar[24] se dovedeşte de mare utilitate pentru un public foarte larg. Timp de şaptesprezece ani, cei interesaţi au avut la îndemînă *Dicţionarul limbii române moderne*, 1958, operă lexicografică „cu cea mai bogată listă de cuvinte pe care ne-a oferit-o vreodată un dicţionar explicativ român într-un singur volum"[25]. Marea lui utilitate s-a vădit şi prin marele număr de exemplare ce s-au tipărit: aproape 150 000, într-un deceniu.

[23] Descrierea amănunţită a celor trei dicţionare etimologice, din secolul nostru, la M. SECHE, *op. cit.*, II, p. 260—264, 267—270.

[24] Se înţelege că nici un dicţionar nu se intitulează *mixt*. Denumirea se referă la îmbinarea celor două secţiuni: explicativă şi etimologică.

[25] M. SECHE, *op. cit.*, II, p. 145.

La sfîrșitul anului 1975, a apărut în prim-plan o nouă operă lexicografică de interes deosebit: *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX). El „se adresează tuturor celor care, folosind în mod curent limba română, au nevoie de informații și lămuriri noi în legătură cu vocabularul românesc actual". Au fost înregistrate și explicate „foarte multe cuvinte, sensuri și unități frazeologice noi, ivite în uzul limbii române cu deosebire în ultimele două decenii" [26]. Lucrarea a fost elaborată de un valoros și experimentat colectiv de lexicografi de la Institutul de lingvistică din București, sub conducerea acad. Ion COTEANU și a reputaților cercetători Luiza și Mircea SECHE, doctori în filologie.

Concepția înnoită, dar care își trage seva din tradiția lexicografică românească, dublată de experiența cercetătorilor din acest domeniu din cadrul Institutului bucureștean, precum și grija acordată etimologiilor (verificate de Theodor HRISTEA) constituie garanția unei realizări însemnate și de deosebită utilitate pentru dezvoltarea culturii în țara noastră. Astfel, DEX-ul a luat locul DLRM-ului, ca o confirmare a adevărului că orice dicționar cît de bun [27] se perimează relativ repede, datorită marii mobilități a vocabularului oricărei limbi.

Ca și în alte științe, și în domeniul lingvisticii s-a diversificat cercetarea, creîndu-se ramuri noi. Pentru a răspunde cerințelor acestora, au fost create dicționare speciale. Prezentăm, sumar, cîteva dintre acestea:

Dicționarul invers este o lucrare lexicografică în care materialul se organizează în ordine alfabetică inversă, pornind, adică, de la finalul cuvintelor.

[26] DEX, *Prefață*.

[27] Notăm că între 1895—1925, a apărut la București un dicționar elaborat de H. TIKTIN, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, în 3 volume, care după titlu pare numai bilingv, în realitate este un *dicționar mixt* de o structură aparte: cuvintelor românești li se dau corespondentele în limba germană, dar de cele mai multe ori urmează perifraze explicative ample, sînt inserate unități frazeologice și idiotisme, fiecare articol încheindu-se cu indicații etimologice.

Scanned with OKEN Scanner

La început astfel de lucrări interesau în special pe poeți, de aceea s-au numit dicționare de rime. De la M. Eminescu au rămas cinci caiete de cuvinte organizate alfabetic după terminație, care au fost incluse, mai tîrziu, într-un *Dicționar de rime*, publicat în 1946, la București, de N. Șerban. În 1976, a apărut M. EMINESCU, *Dicționar de rime*, îngrijit de Marin BUCUR și Victoria-Ana TĂUȘAN.

S-a observat că organizarea materialului lexical în ordine alfabetică inversă poate interesa nu numai pe poeți, ci, în egală măsură, și pe lingviști pentru studiile privitoare la flexiune și la derivare. De aceea, a fost elaborat, tot de Institutul de lingvistică din București, un *Dicționar invers*, în 1957, care însumează peste 135 000 de cuvinte și variante lexicale, cărora li se indică clasa morfologică și accentul (la cele mai puțin cunoscute) [28].

Dicționarul de sinonime înregistrează cuvintele care au același sens sau aproximativ același sens. Sinonimele identice se află în planuri diferite ale exprimării, iar cele aproximative exprimă, în contexte identice, nuanțe apropiate ale cuvintelor pe care le pot substitui (*infra*, II, 5.5.1.). Primul dicționar de acest fel, apărut în secolul nostru, este cel publicat de Editura „Albatros", *Dicționar de sinonime*, 1972, sub redacția lui Gh. BULGĂR, cu încă 15 colaboratori.

În această lucrare, la fiecare articol, după cuvîntul-titlu, căruia i se indică clasa gramaticală, se dau sinonimele, fără a se explica nuanțele de sens dintre ele. Deși nu se arată în grupul de „echivalente" unde se produce legătura semantică dintre seriile de termeni care compun o sinonimie, dicționarul ilustrează „o latură a originalității limbii, dovedind concret bogăția expresivă a limbii literare, esența romanică a structurii sale și considerabila capacitate de asimilare a limbii, în pas cu progresul culturii".

„Lucrarea își propune să vină în ajutorul celor ce caută în diferite împrejurări termeni echivalenți, care

[28] Lucrarea lui Nicolae LAZĂR, *Dicționar de rime*, București, 1969, se adresează poeților și, de aceea, și-a organizat materialul în ordine alfabetică inversă, dar grupat după vocala accentuată.

Scanned with OKEN Scanner

să se poată substitui într-un context dat, pentru a nuanța lexical și stilistic comunicarea". (p. 24—25).

Dicționarul de antonime cuprinde perechile de cuvinte între care există o relație antitetică. Primul *Dicționar de antonime*, care a apărut în țara noastră (și printre puținele în lume), se datorează lui Marin BUCĂ și O. VINȚELER, cadre didactice universitare, primul de la Timișoara, cel de-al doilea de la Cluj-Napoca. Lucrarea a fost publicată de Editura enciclopedică română, București, 1974. Fiind „deschizător de drumuri", în *Introducere* se precizează poziția teoretică după care s-a lucrat. Fiecare articol din dicționar cuprinde trei elemente :

1. perechile de antonime (circa 800) ;
2. explicarea sensului fiecărui component în parte ;
3. exemplele ilustrative.

Ordinea componenților în perechile antonimice este cea alfabetică, după primul termen. Cel de-al doilea termen nu apare pe primul loc decît atunci cînd formează o altă pereche antonimică. Exemplificarea este bogată și variată. Izvoarele cuprind peste 240 de titluri, de la basme, proverbe și ghicitori, la marii creatori de literatură, clasici și contemporani, la tratate de istorie a civilizației și filozofiei, pînă la studii recente de cibernetică. Cei ce vor consulta acest dicționar pot găsi cu ușurință termenul care îi interesează, folosindu-se de indicele complet al perechilor antonimice, de la sfîrșitul volumului.

Pe lîngă valoarea lingvistică, *Dicționarul de antonime* poate stîrni interesul cititorilor din oricare domeniu de activitate, deoarece autorii au realizat, prin citatele selectate, o mică enciclopedie de maxime și cugetări, de exemplificări practice de înaltă ținută etică și cu eficiență educativă multilaterală. Dicționarul acesta este și un îndrumător prețios pentru cei ce vor să-și precizeze și să-și nuanțeze exprimarea orală sau scrisă.

Dicționarul de omonime este un repertoriu de cuvinte identice ca formă (și omofone), dar deosebite ca sens. Cel dintîi dicționar de acest fel a fost întocmit de Gh. BULGĂR și Al. POPESCU-MIHĂEȘTI, la Facultatea de filologie a Institutului pedagogic din București,

Scanned with OKEN Scanner

în 1966. Lucrarea, din păcate, a fost multiplicată într-un număr redus de exemplare și a avut circulație restrînsă. Părerile contradictorii exprimate despre acest dicționar se datoresc pozițiilor teoretice diferite față de accepțiunea dată omonimelor (cf. *infra*, II, 5.4.0.).

Autorii au selectat lista de cuvinte după principiul că „omonimia presupune incompatibilitatea de sensuri în sfera unor unități lexicale purtînd același nume" (p. 4).

Articolele sînt organizate numai din cuvinte independente, cu formele lor de bază.

Dicționarul de neologisme aparține tipului de dicționar mixt, explicativ și etimologic. Într-un astfel de dicționar se înregistrează împrumuturile cele mai recente, precum și derivatele acestor împrumuturi, în cadrul limbii române. Poate mai mult ca oricare alt tip de dicționar, cel de neologisme își servește epoca. De aceea ar trebui „împrospătat" cît de des, la un deceniu, două. În dicționarul de neologisme se reflectă îmbogățirea vocabularului în legătură cu dezvoltarea socială, tehnică și cultural-științifică. Cel mai recent *Dicționar de neologisme*, pentru limba noastră, a apărut în 1961, a doua ediție în 1966, și este opera lui Fl. MARCU și C. MANECA. Destinat marelui public, dicționarul oferă definiții ale sensurilor în mod clar, simple și accesibile, de tip analitic. Fiecare articol se încheie cu indicarea etimonului.

Dicționarul onomastic înregistrează și explică numele proprii de persoană (*antroponime*), de animale domestice sau dresate (*zoonime*) și de locuri (*toponime*). Literatura noastră de specialitate posedă un *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, elaborat de un istoric N. A. CONSTANTINESCU. După un amplu studiu introductiv, *Bazele istorice ale onomasticii române* (de la p. IX—LXVI), repertoriul de nume, prezentat alfabetic, este împărțit în trei secțiuni : *nume calendaristice, nume laice, nume rare*. N-au constituit preocupare pentru autor numele proprii actuale, ci numai cele excerptate din izvoare, în ordinea lor istorică. *Cuvîntul-titlu* ca și derivatele au indicația etimologică, unele chiar traducerea etimonului. Deși parcimonios în informații lingvistice, bogăția materialului și informația istorică fac din această lucrare lexicografică o operă interesantă pentru mai multe domenii de activitate.

Scanned with OKEN Scanner

Dicționarul limbii poetice a lui EMINESCU, București, 1968, a fost elaborat de Gh. BULGĂR, Ion GHEȚIE, Luiza SECHE și Flora ȘUTEU, sub conducerea lui Tudor VIANU.

Un astfel de dicționar reprezintă materializarea uneia dintre cele mai actuale preocupări ale lingvisticii moderne. Așa cum s-a specificat de la apariție, această lucrare interesează, deopotrivă, pe lingviști, pe istoricii literari, pe profesorii de literatură, ca și pe toți iubitorii operei Luceafărului poeziei românești.

Materialul lexical, excerptat din cea mai valoroasă parte a operei eminesciene, este interpretat lingvistic și stilistic și înlesnește celui ce-l consultă înțelegerea puternicei impresii produsă asupra contemporanilor de exprimarea poetului, neobișnuită pînă atunci. „Elemente ale vocabularului, forme și construcții mai puțin sau niciodată întrebuințate de scriitorii anteriori, dar mai cu seamă noile accepții date cuvintelor limbii comune, apoi legăturile proprii de cuvinte, locuțiunile și expresiile, ca și toate elementele figurative ale stilului, prin care limba noastră atingea o treaptă înaltă a puterii ei de a reflecta lumea și de a comunica gîndirea cea mai înaltă și sentimentele cele mai adînci, explică îndeajuns impresia produsă de Eminescu" (din *Cuvînt înainte*, p. 3).

Articolele din dicționar au următoarea structură :

— indicarea clasei gramaticale ;

— definiția sau sinonimele ;

— exemplele ilustrative ; apoi indicarea locului tuturor aparițiilor ;

— întrebuințarea în figuri de stil ;

— formele gramaticale, singular și plural, cazurile, cu indicarea locului de apariție în text (poezie sau proză).

Așa-numitele *dicționare ale înțelepciunii* cuprind maxime, cugetări, aforisme, apoftegme, axiome, expresii și citate celebre, proverbe, zicători. Culegerile de astfel de expresii frazeologice au fost numite (pentru faptul că organizează materialul în ordine alfabetică) dicționare, termenul fiind concis și, în același timp, cuprinzător. În ultimii zece ani, au apărut cîteva repertorii de acest fel, care merită a fi prezentate.

Din înțelepciunea poporului român au fost alese 8 177 de parimii (cele mai multe din cele zece volume din

Scanned with OKEN Scanner

Proverbele românilor, publicate de Iuliu A. ZANNE, între 1895—1903) și grupate sub titlul *Apa trece, pietrele rămîn. Proverbe românești*, 1966, ediție îngrijită, prefață, glosar și indice de George MUNTEAN. Deși titlul nu sugerează, îngrijitorul ediției a optat pentru formula lexicografică, grupînd textele ca într-un dicționar, Această organizare, ca și *indicele tematic* facilitează consultarea lucrării.

O carte „de învățătură, de lectură liniștită și de meditație", care grupează și explică maxime, sentințe, aforisme, paradoxuri, apoftegme universale, este lucrarea lui Tudor VIANU, *Dicționar de maxime comentat*, București, 1962. Și în acest caz materialul a fost clasificat alfabetic. După cuvîntul-titlu, urmează citatele.

Dicționar de expresii și locuțiuni românești, 1969, alcătuit de un colectiv de lingviști : Vasile BREBAN, Doina GRECU, Ileana NEIESCU, Grigore RUSU, Aurelia STAN (toți de la Cluj-Napoca) și Gheorghe BULGĂR (de la București), cuprinde un „fond valoros al spiritualității românești, dovadă a observației și sensibilității poporului nostru". În acest volum au fost selectate numeroase expresii și locuțiuni românești (nu și proverbe), cărora li se explică sensul sau sensurile pe care le au. Organizarea materialului s-a făcut după criterii lexicografice. Cuvîntul-titlu reprezintă termenul dominant din îmbinarea frazeologică respectivă ; urmează expresia sau locuțiunea, după care se dă explicația cuvenită. N-au fost necesare indicații de ordin gramatical. Pentru a ilustra întrebuințarea în vorbire a unor astfel de construcții, au fost selectate citate din operele unor sciitori de seamă. Consultarea volumului este ușurată de indicele alfabetic, cu indicarea paginii, de la sfîrșitul volumului.

Două dicționare, apărute în anii de care ne ocupăm, cuprind cuvinte, locuțiuni, expresii celebre din alte limbi. Acestea sînt :

Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre, 1968, alcătuit de I. BERG și *Dicționar de citate și locuțiuni străine*, 1973, de Barbu MARIAN.

Referindu-se la tezaurul cuprins în aceste „sinteze de gîndire", I. Berg arată că un astfel de dicționar este necesar pentru *informare* și *lămurire*, dar și pentru *evi-*

Scanned with OKEN Scanner

tarea inexactităţilor, pentru că, într-adevăr, „în epoca de cultură modernă, aproape nu există om care să nu folosească zilnic un proverb, o maximă, un citat, ca aliment al condeiului sau al conversaţiei" (*Prefaţă*, p. 8).

Cea de-a doua lucrare, a lui Barbu MARIAN, reprezintă revizuirea celei care apăruse, între 1915—1929, în şase ediţii succesive. „Dicţionarul reuneşte, sub denumirea generică de „citat", maxime, sentinţe, aforisme, cugetări, citate literare culese din operele unor mari scriitori, poeţi, filozofi, oameni iluştri antici (greci, latini) şi moderni (francezi, italieni, germani, englezi, spanioli), precum şi locuţiunile specifice acestor limbi, dar folosite, oral sau scris, în limba română" (*Cuvînt înainte*, p. 5).

Articolele sînt ordonate pe capitole (după limbi), dîndu-se întîi originalul apoi traducerea, însoţită, cînd autorul a crezut de cuviinţă, de comentariu. Toate „citatele" au trimiterea la autor, operă, pasaj. Sîntem de acord că lucrarea răspunde, pe deplin, speranţei îngrijitorilor noii ediţii : „*Dicţionarul de citate şi locuţiuni străine* va folosi multora, atît celor care vor căuta aici sensul şi izvorul exact al citatului, cît şi celor care îl vor citi ca pe o culegere de cugetări, de adevăruri eterne, cărora înţelepciunea popoarelor şi scriitorilor a ştiut să le dea un veşmînt clar, o formă lapidară".

Enciclopediile sînt lucrări lexicografice deosebite, într-o anumită măsură, de dicţionare. Deosebirea constă în faptul că într-o enciclopedie se porneşte de la *noţiuni*, care sînt analizate şi exemplificate cu diferitele lor accepţiuni, urmate de informaţii istorice, geografice etc. Deşi există părerea că trebuie făcută distincţia între *dicţionarele enciclopedice* şi *enciclopediile propriu-zise*, este foarte greu să se delimiteze tranşant, cel puţin în epoca modernă.

Cele mai recente lucrări de acest fel, apărute în ţara noastră sînt : *Dicţionarul enciclopedic român* (DER), în 4 vol., 1962—1966 ; şi *Mic dicţionar enciclopedic* (MDE), 1972.

DER se adresează, cum e şi firesc, unor cercuri largi de cititori. Conţine circa 46 000 de termeni, 6 000 de ilustraţii şi peste 200 de planşe şi hărţi. A fost întocmit de un colectiv al Academiei, prin colaborarea a peste 400

Scanned with OKEN Scanner

de oameni de știință, artă și cultură. În alcătuirea articolelor s-a pornit de la noțiunile de bază „ale științelor naturii și tehnicii, ale științelor sociale, ale artei și literaturii", se dau informații despre „evenimente istorice mai importante, despre continente și țări, despre marile personalități politice și culturale, lămuresc succint termeni reprezentînd nume proprii și nume comune întîlnite frecvent în literatura științifică, beletristică și politică. Lucrarea cuprinde articole, informații și referiri privind geografia și istoria, economia și politica, știința și cultura patriei noastre" (*Prefață*).

Referințele etimologice se dau înaintea definițiilor și au în vedere etimonul originar, nu cel direct. Pentru numele străine se dau (imediat după cuvîntul-titlu) pronunțarea și accentul. Prezența a numeroși lingviști în colectivul de redactare a făcut ca DER să fie elaborat după principii lingvistice. Fiecare articol „se deschide cu o definiție sintetică de dicționar explicativ obișnuit, care identifică sumar noțiunea" [29].

Amplu și variat, cuprinzînd informații din aproape toate domeniile existenței, DER este o operă de mare însemnătate pentru servirea dezvoltării culturii în țara noastră.

Cu altă organizare a materialului și mai „la zi" cu informația (pînă în prima parte a anului 1972) se prezintă MDE, într-un singur volum de 1 736 de pagini, cuprinzînd 77 000 de articole, 4 500 de ilustrații, 200 de hărți și 100 de planșe.

În privința redactării articolelor, menționăm că s-a dat definiția explicativă (cu informații enciclopedice) numai reprezentantului celui mai răspîndit din familia lexicală respectivă, iar la cuvintele polisemantice explicația pornește de la sensul general spre cele speciale. În unele cazuri sînt date și contexte-exemple. După cuvîntul-titlu se dă, în paranteză, limba din care provine, etimonurile fiind considerate cele din dicționarele curente.

Numele proprii străine sînt transcrise ca în limba respectivă, cu excepția acelora care s-au impus cu o formă „românizată" în tradiția limbii noastre. Numele proprii

[29] M. SECHE, SILR, II, p. 239.

din limbile care folosesc alte alfabete au fost redate în alfabet latin, conform cu normele de transliterare. Ori de cîte ori s-a crezut necesar, s-au dat îndrumări de pronunțare și accent.

Se înțelege că și această operă lexicografică, prin varietatea informațiilor, constituie un act de cultură de mare importanță.

Alte opere lexicografice, apărute în ultimele două decenii, pe diferite domenii, au fost trecute în *bibliografia* de la sfîrșitul lucrării.

Scanned with OKEN Scanner

VOCABULARUL ROMÂNESC CONTEMPORAN

1. DEFINIȚIA

Ca și în alte ramuri ale lingvisticii și în cadrul lexicologiei se întîmpină greutăți la definirea conceptelor cu care se operează. În mod tradițional, se acceptă definirea *vocabularului* ca *un ansamblu* ce cuprinde *totalitatea cuvintelor unei limbi*. În același timp, s-a considerat ca echivalent, pentru *vocabular*[1], termenul de *lexic*[2]. Se spune, deopotrivă, și v o c a b u l a r u l, și l e x i c u l l i m b i i r o m â n e.

De cînd a început să se aplice metoda statistică în descrierea vocabularului, adică de la crearea *statisticii lexicale*, se face distincție între cei doi termeni: *lexicul* d e s e m n e a z ă a n s a m b l u l c u v i n t e l o r c u a j u t o r u l c ă r o r a c o m u n i c ă î n t r e e i m e m b r i i u n e i c o m u n i t ă ț i l i n g v i s t i c e; *vocabularul* cuprinde numai o parte a lexicului, care poate fi inventariată și descrisă: pe epoci, pe domenii de activitate, pe grupuri sociale sau regionale etc.[3].

În ce ne privește, termenul *vocabular* corespunde etapei alese: *româna contemporană*, mai precis a secolului XX, în aspectul ei literar. Se înțelege însă că într-o lucrare ce nu urmărește coordonatele statisticii lexicale, folosirea sinonimică a celor doi termeni nu creează nici o dificultate. Dintr-un anumit punct de vedere e chiar recomandabilă, deoarece cuvîntul *lexic* a dat naștere unei familii bogate: *lexical, lexicograf, lexicografie; lexicologie, lexicologic, lexicolog*, în timp ce *vocabular* a rămas singur, *vocabulă* folosindu-se extrem de rar.

[1] Din fr. *vocabulaire*<lat. medievală *vocabularium*<lat. *vocabulum*.

[2] Din fr. *lexique*.

[3] Cf. R.—L. WAGNER, *op. cit.*, p. 17.

Scanned with OKEN Scanner

1.1. RELAȚIA COLECTIVITATE–VOCABULAR

Dacă în planul limbii, ca produs al întregii colectivități, considerăm lexicul ca totalitate a cuvintelor ce constituie acea limbă, tot așa în cadrul unei epoci, vocabularul reprezintă totalitatea cuvintelor folosite în perioada respectivă de vorbitorii acelei limbi. Dar chiar în acest sens, vocabularul ne apare ca un imens recipient în care sînt grupate și clasate diverse feluri de noțiuni (reprezentate prin cuvinte), unele foarte generale, cunoscute de majoritatea vorbitorilor, altele atît de particulare, încît numai un număr restrîns din membrii grupului lingvistic respectiv le cunosc. Deci și în cadrul vocabularului colectiv al unei epoci pot fi identificate sfere mai mult sau mai puțin largi, care cuprind cuvinte ale grupurilor de vorbitori ale aceleiași limbi. Se înțelege că referindu-ne la aceste sfere ale vocabularului pe grupe de vorbitori, ele se interferează, se suprapun în proporții variabile, rămînînd doar mici porțiuni „închise". Dacă n-ar fi așa, nici n-ar fi posibilă înțelegerea între grupurile de vorbitori din cadrul aceleiași comunități lingvistice. Există deci, pe lîngă vocabulare speciale, caracteristice unor colective (după mediu, după gradul de cultură, după profesiuni), un vocabular general, cunoscut și folosit de întreaga masă a vorbitorilor, care cuprinde cuvintele ce exprimă noțiuni legate de existență, de procesele existenței, de relațiile sociale, precum și cuvinte care fac legătura între cele dintîi spre a formula propoziții și fraze, necesare comunicării interumane. În privința celor două categorii de cuvinte, cele din prima „se primesc" mai ușor, în sensul că unele dispar și apar altele noi, iar cele din a doua rămîn, în marea lor majoritate, aceleași, servind colectivitatea vorbitorilor chiar mai multe secole. În limba română contemporană nu mai sînt folosite cuvinte ca : *astariu, chelciug, cut, frînc, iliș, prădalică, zemnic* etc., ieșite din uz, în schimb se întrebuințează cuvinte necunoscute altor epoci, ca : *avion, club, cultură, internațional, litoral, machetă, parc, responsabilitate, societate, tehnică, veterinar, zootehnie* etc. etc. În ce privește categoria cuvintelor de legătură : *cu, de,*

Scanned with OKEN Scanner

la, în, întru, pe, pentru ; că, deşi, măcar că, să, şi, iar, dar etc. acestea pot fi întîlnite în texte din cele mai vechi timpuri şi pînă astăzi. Dar nu numai astfel de cuvinte, ci şi cea mai mare parte din vocabularul naţional se păstrează peste veacuri, ceea ce face posibilă comunicarea (prin scriere) de la generaţiile anterioare la cele prezente şi la cele viitoare.

Faţă de vocabularul general al unei epoci, colectivitatea vorbitorilor *receptează, selectează, conservă* şi *transmite* fondul lexical caracteristic perioadei respective.

1.2. RELAŢIA INDIVID–VOCABULAR

În folosirea limbii ca mijloc de comunicare, individul vorbitor are o mare libertate în alegerea cuvintelor din vocabularul colectiv al epocii şi în îmbinarea lor în propoziţii şi fraze. Asupra acestei libertăţi acţionează însă o „constrîngere" socială, în sensul că vorbitorul trebuie să folosească acele cuvinte care sînt în uz, adică sînt cunoscute de cei ce receptează comunicarea, şi să le îmbine după cerinţele actuale ale construcţiei sintactice.

Dacă ne referim la vocabularul românesc contemporan, nu există vorbitor care să-l cunoască şi să-l folosească în întregime. Aşadar, faţă de vocabular ca totalitate, bagajul lexical individual este relativ redus. Cuvintele de care se serveşte un vorbitor fac parte din categorii diferite : unele sînt folosite într-o exprimare îngrijită, elevată, altele în vorbirea familiară sau în limbajul profesional ; la dispoziţia individului sînt, de asemenea, cuvinte de argou, de jargon, triviale sau chiar obscene. Împrejurările în care un vorbitor îşi formulează comunicarea pot să favorizeze sau să constrîngă alegerea categoriilor de cuvinte.

Bogăţia vocabularului individual depinde de achiziţiile lexicale realizate în decursul existenţei şi de experienţa acumulată. În cursul vieţii şi prin instruire orice vorbitor achiziţionează cuvinte ale limbii materne, pe

Scanned with OKEN Scanner

care le asociază experienței extralingvistice în cursul căreia le-a achiziționat. Se creează astfel un reflex condiționat: cuvîntul evocă experiența, iar aceasta evocă, la rîndul ei, cuvîntul [4]. Întrucît experiența de viață variază de la un individ la altul și legăturile asociative vor fi diferite, iar coloratura vocabularului va purta pecetea individualității vorbitorului. Aceasta înseamnă că de la un vorbitor la altul nici un cuvînt nu va avea totdeauna aceeași semnificație sau aceeași valoare expresivă. Și totuși, înțelegerea între vorbitori este posibilă, deoarece fiecare cuvînt are un sens convențional, impus de tradiție, și una sau mai multe nuanțe atribuite de experiența individuală, care contribuie la originalitatea exprimării fiecărui individ.

1.3. COMPONENȚA VOCABULARULUI INDIVIDUAL

Vocabularul achiziționat de un vorbitor nu este nici constant, nici limitat. Ca și vocabularul întregii colectivități, și cel individual se schimbă de la o etapă la alta, prin adăugiri și renunțări, fie ca număr de cuvinte, fie ca număr de sensuri. Vorbitorii de limbă română care aveau, în deceniul al șaselea, 15—20 de ani, își amintesc de faptul că la înființarea unor ateliere sau magazine spre a servi colectivitatea au apărut firme care denumeau unitățile respective ca fiind: de *autodeservire*. Noutatea a făcut să se impună repede termenul respectiv. Dar formația românească *autodeservire* era greșită pentru că:

— elementul de compunere *auto* — are sensul „de la sine", „prin sine însuși";

— dacă ar fi antepus la *deservi*$_1$, ar avea sensul „a-și face sieși un rău serviciu", ceea ce nu e de crezut, iar unitățile respective nu justifică așa ceva;

— dacă ar fi o formație din *deservi*$_2$ s-ar crea un nonsens: nu poate fi servită o colectivitate în folosul celui ce o face.

[4] Cf. A. SAUVAGEOT, *Portrait*, p. 28.

Prin mijloacele de propagandă culturală : şcoală, presă, radio, televiziune s-a arătat în ce constă greşeala, iar termenul necorespunzător a fost, după un timp, părăsit de vorbitori. Astăzi firmele indică : magazin cu *autoservire*, complex de *deservire*.

Altfel a fost receptat de vorbitori cuvîntul ; *a debuta*. Deşi, prin aceleaşi mijloace (arătate mai sus) s-a încercat să se menţină acest cuvînt la sensul cu care a fost folosit pentru prima dată în limba noastră, încercarea nu dă rezultate. Chiar cea mai recentă operă lexicografică, DEX, menţionează numai acel sens :

DEBUTA, debutez, vb. I. Intranz. A-şi face debutul într-o carieră, pe scenă etc. ; (despre un autor) a publica prima lucrare. — Din fr. *débuter*. În ultimii ani, aproape s-a generalizat sensul „a începe", pentru orice acţiune : „Concertul *a debutat* cu o sonată" ; „Repriza a doua *debutează* printr-un şut năpraznic la . . ." Dar cu acest sens e folosit şi în franceză. Astfel de „mişcări" în cadrul vocabularului individual, care, de cele mai multe ori, au repercusiuni şi în cel colectiv, se datorează caracterului dinamic al limbii în general şi al vocabularului în special.

Cu privire la cuvintele cu mai multe sensuri se impune constatarea că nu toţi vorbitorii cunosc toate sensurile unui cuvînt. Fiecare vorbitor cunoaşte şi foloseşte cuvîntul cu sensul (sau sensurile) cel mai apropiat de sfera activităţii sale. Astfel, cuvîntul *unitate*, pentru un militar înseamnă „grup militar", pentru un lucrător din comerţ „locul unde se desfăşoară activitate comercială", pentru matematician, „numărul unu" etc. Mai puţini vorbitori cunosc sau folosesc şi semnificaţiile „tot unitar, indivizibil", „omogenitate", „solidaritate", „unire". Se înţelege că nu trebuie presupus că un anume individ cunoaşte numai un sens, cel legat direct de activitatea sa (care îi este mai apropiat), ci e posibil să cunoască mai multe, pe care însă le foloseşte numai ocazional.

În ceea ce priveşte numărul cuvintelor cunoscute şi cel al cuvintelor folosite de un vorbitor, vocabularul individual are două sfere inegale. Sfera mai cuprinzătoare este formată din totalitatea cuvintelor cunoscute de un vorbitor, iar în interiorul acesteia o sferă mai restrînsă, care grupează cuvintele folosite în mod obişnuit de vor-

Scanned with OKEN Scanner

bitorul respectiv. Grupul mai restrîns de cuvinte formează *vocabularul activ* al unui vorbitor. În afara vocabularului activ, orice individ cunoaște o sumă oarecare de cuvinte pe care nu le folosește aproape niciodată, dar pe care le înțelege cînd le citește sau le aude exprimate de alți vorbitori. Acestea formează *vocabularul pasiv*. Granița dintre aceste două fonduri lexicale individuale este labilă. După împrejurări, unele cuvinte din fondul activ devin nefolosibile, trec în fondul pasiv, iar din acesta unele devin active. Orice vorbitor, în timpul stagiului militar, de pildă, avea în vocabularul activ cuvinte ca : *ostaș, soldat, ofițer, cazarmă, marș, salt, tragere, muniție* etc., pe care, în viața civilă, le-a trecut în fondul pasiv, urmînd a folosi pe cele legate de activitatea cotidiană, de profesiune. Pe cele trecute în fondul pasiv, deși nu le folosea, a continuat să le înțeleagă cînd le-a întîlnit, iar în timpul convocărilor militare acestea au fost reactivate. Componența vocabularului activ, ca și a celui pasiv, variază de la persoană la persoană, după mediul în care trăiește, după profesiune, după preocupările extraprofesionale, după gradul de cultură și chiar după sex și vîrstă. Pentru bărbați, în general, cuvinte ca : *agrafe, fard, jupon, rejansă, ruj* ș. a. fac parte din vocabularul pasiv, în timp ce pentru cele mai multe femei, astfel de cuvinte sînt în vocabularul activ.

Avînd în vedere posibilitatea de a folosi limba atît în exprimare orală, cît și scrisă, vocabularul individual variază și în acest sens. Persoanele care se exprimă mai mult în scris au pentru aceasta un vocabular mult mai bogat, numărul de cuvinte pentru exprimarea orală fiind mai redus. Explicația stă în faptul că oral se întrebuințează numeroase cuvinte și expresii devenite „clișee", în vreme ce cel ce scrie are posibilitatea să-și elaboreze exprimarea, să aleagă cuvintele potrivite, să evite repetările, să dea varietate comunicării sale.

Discutarea separată a relațiilor *colectivitate-vocabular, individ-vocabular* ține de metodologia lucrării, altfel termenii sînt interdependenți și formează o unitate dialectică.

Scanned with OKEN Scanner

2. CUVÎNTUL

Chiar în definirea vocabularului a fost nevoie de utilizarea conceptului *cuvînt*. Crearea noţiunii de *vocabular*, ca totalitate, a fost posibilă datorită existenţei cuvintelor, ca parte. Aşadar, relaţia între *vocabular* şi *cuvînt* este de natura celei dintre *întreg* şi *parte*, dintre *general* şi *particular*. Interdependenţa dialectică dintre cele două noţiuni este evidentă.

Dar dacă din definirea vocabularului a rezultat că este un ansamblu de unităţi eterogene, se impune *identificarea* acestor unităţi, *analiza*, *definirea* şi *clasificarea* lor.

Altfel spus, trebuie găsit răspunsul justificat la întrebarea : *Ce este cuvîntul ?*

Această întrebare a preocupat pe gînditori din cele mai îndepărtate vremi, de la gramaticii vechii Indii (PĀNINI), la filozofii Greciei antice şi pînă la logicienii şi lingviştii zilelor noastre. Se înţelege că, în decursul atîtor secole de dezvoltare a gîndirii umane, s-au dat răspunsuri diferite şi, chiar, contradictorii. Multitudinea şi non-identitatea răspunsurilor se datoresc atît caracterului dinamic al limbii (şi, în special, marii mobilităţi a vocabularului), cît şi perspectivei din care a fost analizat cuvîntul [5].

2.1. IDENTIFICAREA CUVINTELOR

S-a arătat că vorbirea se realizează ca un flux sonor continuu. Continuitatea acestui flux sonor nu exclude posibilitatea de segmentare, adică de identificare a unor segmente distincte. Organizarea vorbirii se bazează pe

[5] Nu este în intenţia acestei lucrări să facă nici măcar o sumară trecere în revistă a teoriilor despre cuvînt. În cursul expunerii însă, vor fi făcute referirile necesare (*infra*, II, 5).

unităţi *integrative*, dispuse ierarhic, adică unităţile inferioare se integrează în cele superioare.

Se ştie că vorbirea se constituie prin *enunţuri*. Ca bază a comunicării interumane e considerată unitatea sintactică numită *propoziţie*. Despre propoziţie se spune că e formată din *cuvinte*, iar cuvintele din *silabe*, şi acestea din sunete. Ţinînd seama de dispunerea ierarhică a unităţilor vorbirii, propoziţia apare ca unitate integratoare a celorlalte componente (cuvinte, silabe, sunete) [6].

În propoziţia :

„Descentralizarea înseamnă specializare".

(MALIŢA, *Cronica . . .*, p. 94)

este uşor de recunoscut, atît în scris, cît şi în rostire, că sînt trei componente :

1. *descentralizarea*
2. *înseamnă*
3. *specializare*.

Se vede deci că fiecare component desprins din întreg reprezintă cîte un segment din fragmentul de flux sonor care a constituit propoziţia luată în discuţie. Faptul dovedeşte că se prezintă, fiecare, ca o unitate distinctă, în componenţa propoziţiei. Dacă ne raportăm la aspectul vorbit al limbii, aceste segmente se prezintă ca *unităţi fonice*, iar în scris, ele sînt *unităţi grafice*. Astfel de unităţi ce pot fi desprinse din vorbire sau din scriere sînt considerate *cuvinte*. Le-am numit unităţi, deoarece se prezintă ca nişte *segmente* (fonice sau grafice) *continue*, în sensul că în corpul lor nu pot fi inserate alte segmente, adică elementele lor constitutive nu pot fi dislocate.

Trebuie precizat însă că nu toate cuvintele limbii noastre pot fi sesizate cu uşurinţă în exprimarea orală. De exemplu, tranşa sonoră : *laminat* poate fi receptată fie ca o unitate, fie ca două : *l-a minat* (care, din punct de vedere gramatical, reprezintă trei unităţi). În alte limbi, ca franceza, de pildă, este mai dificil de sesizat unitatea fonică a cuvintelor, de aceea unii lingvişti [7] au conside-

[6] Avem, acum, în vedere elementele de construcţie în cadrul propoziţiei, nu funcţionalitatea lor.

[7] „Nous croyons tous savoir ce que c'est qu'on mot, car, dès notre enfance, nous avons vu les mots séparés par les blancs... Dans l'écriture, le mot nous apparaît comme un petit être autonome, une quantité constante..." A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1952, II, p. 9.

rat că identificarea cuvintelor ca entităţi poate fi făcută numai în scris. În limba română însă, cuvintele, în marea lor majoritate, sînt sesizate ca unităţi fonice. Unitatea fonetică a cuvîntului este o realitate, uşor identificabilă şi de nelingvişti (şi chiar de analfabeţi) [8]. Cuvintele sînt identificate ca unităţi fonetice nu numai în context, ci şi separate. Oricine recunoaşte că foloseşte cuvinte pentru a denumi fiinţe (*om, cal, vrabie*), lucruri (*creion, pat, toc*), calităţi (*bunătate, duioşie, simplitate*), însuşiri (*bun, dulce, rău*), acţiuni (*merge, scrie, urca*) etc. etc.

2.2. ANALIZA CUVINTELOR

După ce am constatat că segmentele sonore dintr-un enunţ pot fi desprinse de acesta, se creează posibilitatea de a fi analizate. Cea dintîi constatare care se impune este că aceste segmente-cuvinte, făcînd parte din fluxul sonor al vorbirii, au ca şi aceasta realizare materială.

2.2.1. *Materialitatea* cuvîntului constă din lanţul sonor al sunetelor care-l alcătuiesc. De exemplu, cuvîntul *casă* este „material" nu pentru că denumeşte un obiect concret, material, ci pentru că este constituit din gruparea sunetelor *c-a-s-ă*, după cum şi cuvintele *bunătate, blîndeţe*, deşi denumesc noţiuni abstracte, sînt realizate prin material sonor : *b-u-n-ă-t-a-t-e, b-l-î-n-d-e-ţ-e* etc.

2.2.2. Constituindu-se materialmente din sunete, cuvîntul funcţionează în vorbire în calitate de *semn*. Pentru a-şi putea îndeplini calitatea de semn, cuvîntul are, pe lîngă forma sa materială, şi conţinut. De la Ferdinand de SAUSSURE [9], majoritatea lingviştilor au acceptat considerarea cuvîntului ca semn lingvistic, care se prezintă

[8] Cu mult înainte de a fi luat cunoştinţă de experimentul lui Ed. SAPIR, am avut prilejul să constat că vorbitorii încă analfabeţi au conştiinţa unităţii fonetice a cuvintelor. Ca tînăr profesor am participat la acţiunea de alfabetizare, prin anii 1948—1949. Toţi cursanţii au răspuns corect la întrebări ca acestea : „Cîte vorbe (cuvinte) am spus ?", „Care vorbe sînt mai lungi ?, dar mai scurte ?" etc.

[9] F. SAUSSURE, *Cours . . .*, p. 97—99.

ca o unitate cu două fațete : *conceptul* (semnificat) și *imaginea acustică* (semnificant). Partea materială a cuvîntului ca semn este purtătoarea unei *semnificații*. Prin semnificația sa, cuvîntul poate intra în componența unei propoziții spre a face o comunicare. Natura sa dublă, de a avea *existență materială* și de a fi dotat cu *sens*, dă cuvîntului posibilitatea să fie analizat din două puncte de vedere : ca *unitate morfonemică* și ca *unitate semnificativă*. Din punct de vedere fonologic, cuvîntul poate fi descompus în unități inferioare : în silabe și silabele în foneme [10], iar din punctul de vedere al funcționalității, în morfeme : rădăcină, temă, afixe (lexicale sau gramaticale). Ca unitate semnificativă, cuvîntul intră în relație cu alte cuvinte și formează unități superioare — propoziții. Prin posibilitatea de a fi descompus în unități inferioare (silabe, foneme), ca și prin aceea de a se încadra în unități superioare se demonstrează calitatea cuvîntului de a fi considerat ca *unitate lingvistică*. Se vede deci, că, pentru a analiza cuvîntul ca o unitate lingvistică, trebuie avute în vedere cele două componente : *forma* și *sensul*. Ca și Emil BENVENISTE, vom considera forma drept proprietate a cuvîntului de a se descompune în unități de nivel inferior, iar sensul capacitatea sa de a se integra în unități superioare [11]. Forma și sensul sînt componente permanente și inseparabile ale cuvîntului, între ele existînd un raport de implicație.

2.2.3. Din analiza de pînă acum a reieșit că tranșa sonoră dotată cu sens, care poate fi desprinsă ca un segment din fluxul sonor al vorbirii se prezintă ca o unitate lingvistică, numită în mod curent *cuvînt*. Dacă este posibilă desprinderea cuvîntului din context înseamnă că el se prezintă ca o unitate autonomă. *Autonomia* este una din calitățile de mare importanță ale cuvîntului. Bucurîndu-se de autonomie, majoritatea cuvintelor pot fi folosite în diverse enunțuri și în momente diferite. Spre a constata că autonomia cuvîntului este o realitate se impune ca absolut necesară demonstrația. Autonomia cu-

[10] De la constatarea materialității cuvintelor ca realizare sonoră (prin sunete), am trecut la analiza funcțiunii lor de purtătoare (prin foneme) a unor semnificații.

[11] E. BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966, p. 126—127.

vîntului poate fi dovedită prin două procedee : permutarea și substituția.

Într-un enunț ca :

1. *Ion aleargă repede.*

se vede, în scris, că sînt trei unități lexicale, fiind despărțite de spații albe. Datorită specificului limbii noastre, în ce privește ordonarea termenilor în propoziții, din cei trei componenți putem obține șase formații [12] :

2. Ion repede aleargă.
3. Repede aleargă Ion.
4. Repede Ion aleargă.
5. Aleargă repede Ion.
6. Aleargă Ion repede.

Posibilitatea permutării în cadrul aceluiași context constituie una dintre dovezile ce se pot aduce pentru unitatea și autonomia cuvintelor respective. Dar în enunțul :

„Veniți lîngă mine, tovarăși !"

(BLAGA, P, p. 48)

se observă că sînt patru unități lexicale. Dacă aplicăm procedeul permutării vom obține șase formații acceptate de limba română :

2. Veniți, tovarăși, *lîngă mine.*
3. Tovarăși, veniți *lîngă mine.*
4. Tovarăși, *lîngă mine* veniți.
5. *Lîngă mine* veniți, tovarăși.
6. *Lîngă mine,* tovarăși, veniți.

deoarece, de fiecare dată, două cuvinte merg împreună : *lîngă mine.* Încercarea de a le despărți face ca șirul de cuvinte să nu mai constituie un enunț reperat (considerat corect). Fără *lîngă, mine* ar avea un înțeles cu totul depărtat de cel din textul luat în discuție, iar *lîngă* n-ar putea avea alt loc decît înaintea cuvîntului *tovarăși,* dar, bineînțeles, comunicarea s-ar schimba total. Reținem, deocamdată, că nu toate cuvintele, deși apar ca unități lexicale, pot suporta permutarea. Astfel de cuvinte își pierd autonomia. Dacă în grupúl acesta, substituim pe : *lîngă* observăm că înlocuirea se poate face numai cu anumite cuvinte : *la, cu, pe la,* iar în alte contexte cu : *în, pe, de, sub, peste, de la, pe lîngă* etc. Continuînd să aplicăm procedeul, substituim cuvîntul *mine* (care este o altă ipos-

[12] Demonstrația permutabilității termenilor în propoziție am făcut-o în TT, p. 57—61.

tază a pronumelui de persoana I, la acuzativ) cu : *noi, ei, ele, el,* obținem : veniți *lîngă noi (ei, ele, el).* Cuvintele propuse sînt însă toate din aceeași clasă morfologică, pronume. Substituția poate fi făcută și cu alte cuvinte : *casă, pod, teatru* etc., toate substantive, în cazul acuzativ. Nu se poate face substituția cu un adjectiv, adverb sau verb (*lîngă mic, lîngă repede, lîngă merge* etc.). Deci cuvintele din clasa prepoziției nu se pot combina decît cu substantive sau cu pronume și ocupă totdeauna un loc fix în grup, antepuse. Posibilitatea de combinare a unei unități cu alte unități ale vocabularului, realizată în context, poartă numele de *distribuție.* Rezultă că pentru constatarea autonomiei cuvintelor, permutarea și substituția pot da rezultate corecte numai dacă sînt verificate de distribuție.

Distribuția demonstrează că nu toate cuvintele se comportă la fel, în context, unele față de altele, ceea ce înseamnă că autonomia se manifestă în grade diferite, după sensul și clasa morfologică din care fac parte (iar în cadrul acesteia în funcție de formele flexionare). Pot avea autonomie deplină : substantivele (și substitutele lor) și verbele (și substitutele lor), semiautonomie : cuvintele care au funcția de determinante (adjectivele, adverbele și unele forme flexionare ale substantivelor, pronumelor și verbelor). Sînt complet lipsite de autonomie în context uneltele gramaticale (prepoziții, conjuncții, verbe auxiliare, articole).

În ceea ce privește autonomia cuvintelor, are rol important tradiția lingvistică. Multe cuvinte din clasele considerate autonome și-au pierdut autonomia din cauza folosirii lor îndelungate în „clișee", în îmbinări stereotipe. De exemplu, cuvîntul *brîncă* (<lat. *branca*) se folosește astăzi cu sensul originar „mînă", numai în zone restrînse ale graiului popular. Forma de plural *brînci* se întîlnește în limba literară numai în locuțiuni și expresii :

a da (a cădea) în (pe) brînci „a cădea istovit de oboseală"

a da brînci „a împinge pe cineva"

a-i da inima brînci „a simți un imbold spre cineva, sau pentru a face ceva"

a merge (a se tîrî) pe (în) brînci „a merge (a se tîrî) de-a bușilea"

a munci (a lucra) pe brînci „a munci pînă la istovire"

Tot așa cuvîntul *seamă* [13] (<mag. *szám*) nu se folosește singur cu sensul „observație, constatare", ci numai în locuțiuni și expresii :

bag seamă „pare-mi-se"
de bună seamă „desigur, fără îndoială"
mai cu seamă „mai ales, îndeosebi"
nebăgare de seamă „neatenție"
de seamă „însemnat, important"
de-o seamă (cu cineva) „de același fel, de aceeași vîrstă"
a-și da seama „a observa, a pricepe, a se lămuri"
a-și face (singur) seama „a se sinucide"
a lua (pe cineva) în seamă „a considera" ; „a avea grijă (de cineva)" etc.

În general, toate cuvintele și-au delimitat prin uz posibilitățile de combinare, în funcție de semnificația intrinsecă, sau altfel spus, după compatibilitatea semantică dintre cuvintele care intră în relație. De pildă, verbul *a mînca* poate avea ca subiect un nume de ființă (care se hrănește), iar drept complement un nume de aliment, oricare, în funcție de natura subiectului (*omul* mănîncă *pîine, vitele* mănîncă *iarbă, unele păsări* mănîncă *semințe* etc.). Unii vorbitori au extins relațiile acestui verb, din dorința de originalitate sau de a crea un efect expresiv deosebit. Așa s-a putut formula : vorbărețul îmi mănîncă *timpul* ; certărețul îmi mănîncă *viața* ; mincinosul și-a mîncat *omenia* ; viteza mănîncă *distanțele* etc. Cu alte cuvinte, căutarea unor efecte stilistice a dus la lărgirea cîmpului distribuțional al unității lexicale respective. Extinderea cîmpului tradițional de întrebuințare conferă cuvîntului accepții mai largi, adesea figurate.

Dintre cuvintele autonome, cele care au posibilități mai reduse de combinare sînt cele numite „tehnice", circumscrie la domeniul din care fac parte (*a electrifica : s-au electrificat satele ; se electrifică o nouă peșteră* (pentru a fi accesibilă turiștilor) ; *comenzile sînt electrificate* etc.).

Autonomia și frecvența cuvintelor sînt interdependente. Cu cît un cuvînt are posibilitatea de a intra în

[13] A. PHILIPPIDE, ILR, I, p. 254, nota „Acest *seamă* este vechi și a ajuns în limbă, dar totdeauna a fost — după cum și va rămîne probabil — dialectal".

mai multe combinaţii, cu atît are şi frecvenţă mai mare în vorbire.

Determinarea unei unităţi lexicale şi a autonomiei ei nu se poate face decît prin apel la sens şi la motivarea lui.

2.3. SENS, SEMNIFICAŢIE

S-a arătat că, în vorbire, cuvintele funcţionează în calitate de semne (*supra* 2.2.2). Prin latura sa sonoră, cuvîntul este semn al înţelesului ce i se ataşează. Între formă, ca semn, şi conţinut, ca sens, apare o legătură condiţionată : ele se evocă reciproc. Imaginea abstractizată a obiectelor *se fixează* în mintea vorbitorilor prin semn. De aceea, de exemplu, pe un vapor, în largul oceanului, conversaţia poate avea ca obiect *lanuri de grîu, păduri răcoroase, vînătoare de pantere* etc. etc.

Fonemele se organizează în aşa fel în exprimarea semnului lingvistic, încît să se evite suprapunerea. Deci partea materială, semnul, are funcţia *de a diferenţia* ideile exprimate prin cuvinte. Aşa cum : *brad, plop, sectă* etc. diferă între ele prin faptul că sînt formate din foneme deosebite şi sensurile lor sînt diferite : *„brad", „plop", „sectă"* etc. Dar dacă ar exista numai atîtea semne cîte se pot exprima prin combinarea fonemelor, fără ca acestea să se repete, ştiind că inventarul lor este redus, constituind un sistem închis, ar însemna că am avea la dispoziţie un număr infim de cuvinte. În realitate, diferenţierea între semne se poate realiza şi numai printr-un fonem :

bare *pare*
care *rare*
dare *sare*
mare *tare*
oare *zare*

sau prin ordonarea diferită a aceloraşi foneme :

arc, car, rac
ard, dar, rad
orb, bor, rob

Scanned with OKEN Scanner

Funcţie de diferenţiere a semnelor au nu numai fonemele, ci şi morfemele. De exemplu, cuvîntul *străbate* are următoarea structură morfematică : *stră-bat-e*. Prin fiecare parte a sa stabileşte diferenţieri faţă de alte cuvinte : prefixul *stră-* diferenţiază pe *străbate* de *dezbate* sau de *bate* ; rădăcina *bat-* deosebeşte pe *străbate* de *străpunge*, iar sufixul -*e* distinge infinitivul de gerunziu *străbătînd*, sau de alte forme flexionare.

Funcţia de diferenţiere a semnului lingvistic se manifestă nu numai în planul *morfonematic* (prin foneme şi morfeme), ci şi în planul *sintagmatic*, adică în fluxul vorbirii, în propoziţii şi fraze. În enunţul : *Ion vede soarele*, cele trei cuvinte nu se identifică, ele se diferenţiază atît ca formă, cît şi în ce priveşte conţinutul, fiecare semn reprezentînd altă noţiune, avînd în enunţ o valoare *contrastivă*. Dacă aplicăm procedeul substituţiei, pentru cuvîntul *soarele*, de pildă, prin *vaporul, copacul, vînatul* etc. obţinem alte propoziţii, cu aceeaşi structură, dar cu alt conţinut comunicat. Aceasta dovedeşte că între semnele lingvistice, în plan *paradigmatic*, există relaţii *opoziţionale*. Toate acestea dovedesc că semnul lingvistic este un semnal acustic, purtător al unei *semnificaţii*. Prin expresia sa acustică semnul este emis de vorbitor şi receptat de ascultător, iar prin valoarea sa semnificativă intră în formularea unui enunţ spre a face o comunicare (cf. *infra*, II, 5.1).

2.4. CATEGORII DE CUVINTE

Din punctul de vedere al conţinutului, cuvintele sînt împărţite în două categorii : cuvinte „pline" şi „vide". Sînt considerate „pline", cuvintele care constituie simbolul unor noţiuni, iar „vide", acelea a căror formă „a pierdut" asocierea unui simbol. În această accepţie, cele mai multe cuvinte ale unei limbi au conţinut noţional. Teoretic, numărul acestora este nelimitat. Cele din a doua grupă sînt în număr mai mic şi constituie un sistem închis. Pentru exemplificarea componenţei celor două grupe, se spune, de obicei, că prima cuprinde : substantive, adjective, numerale, verbe, adverbe, iar

cea de a doua : prepoziţii, conjuncţii, articole, verbe auxiliare. Se vede deci că se apelează la un punct de vedere gramatical.

Pentru o grupare a cuvintelor mai apropiată de realitate, trebuie asociate criterii lexicale, morfologice şi sintactice. Altfel spus, gruparea cuvintelor trebuie făcută după criterii lexico-gramaticale. După aceste criterii, se constituie patru categorii :

1. cuvinte „pline", care exprimă (şi denumesc) noţiuni : *noţionale* ;

2. cuvinte *substituente*, care nu denumesc noţiuni prin ele însele, ci prin faptul că substituie cuvinte noţionale ;

3. cuvinte *imitative*, care exprimă (dar nu denumesc) emoţii şi imită zgomote sau sunete ;

4. cuvinte *relaţionale*, care exprimă raporturile dintre noţiuni şi servesc pentru a uni celelalte cuvinte în propoziţii sau fraze [14].

Aceste grupe ar avea următoarea componenţă :

1. *substantive* (nume de : fiinţe, lucruri, locuri, idei, sentimente, fenomene etc.) ; *adjective* (nume ale notelor noţiunii) ; *numerale* (nume ale determinărilor cantitative) ; *substantive personale* (pers. I şi a II-a sing., numele locutorului şi al colocutorului) ; *verbe* (acţiuni sau stări — sub formă de proces) ; *adverbe* (caracteristici sau circumstanţe ale acţiunii verbelor) ;

2. *pronume* (de toate felurile) ;

3. *onomatopee* şi *interjecţii* propriu-zise ;

4. *prepoziţii*, *conjuncţii*, *articole* şi *verbe auxiliare*.

Din punctul de vedere al conţinutului, grupa 1 şi grupa 4 reprezintă situaţiile extreme. Grupele 2 şi 3 sînt intermediare, a doua gravitînd spre prima, în sensul că substitutele nu exprimă noţiuni sau note ale noţiunii decît înlocuind sau însoţind substantive ori adjective, iar grupa a treia constituie un compartiment aparte al vocabularului.

[14] Grupele 1, 3, 4 după GA_{II}, I, p. 30 ; grupa a doua după interpretările mai noi, din lingvistica actuală. Bibliografie în TT, p. 53, n. 1—4.

Scanned with OKEN Scanner

2.5. MOTIVARE, NEMOTIVARE ; NECESITATE, CONVENȚIE

S-a arătat (*supra* 2.2.2) că cele două laturi ale cuvîntului : forma și sensul formează o unitate indestructibilă, comparabilă cu cele două fețe ale unei file : nu poate fi decupată una fără a fi și cealaltă [15]. Dar această legătură este considerată *arbitrară*, adică *nemotivată*, în sensul că nu există elemente reale să justifice, de exemplu, de ce conceptul „pîine" este exprimat prin complexul sonor *pîine* și nu altfel. Faptul că în alte limbi, pentru același concept, se folosesc alte complexe sonore ar justifica nemotivarea legăturii dintre formă și sens (fr. *pẽ* — *pain* ; germ. *Brot* ; rus. *hleb* ; magh. *kenyér* etc.). Într-adevăr, pentru multe cuvinte românești nu se poate răspunde de ce anume a fost ales cutare sau cutare complex sonor pentru a exprima cutare sau cutare noțiune. Nu se poate răspunde acum. Dar cum va fi fost cînd au apărut acele cuvinte ? „Orice formă este determinată de conținutul ei, și dacă astăzi lucrul acesta nu apare la analiza unora dintre cuvinte, aceasta nu înseamnă că în trecut ele nu au avut o perioadă cînd erau determinate" [16].

Etimologic vorbind, românescul *pîine* (pop. *pâne*) își găsește motivare în cuvîntul latinesc *pane(m)*. Mai departe însă, nici un element real legat de grîu, de făină, de aluat etc. nu dă nici un indiciu de motivare a alegerii sunetelor respective (*p-a-n-e-m* ; N. *panis*). Asocierea între concept și formă s-a impus prin uz, prin *necesitatea* ca atît vorbitorul, cît și ascultătorul să dea aceeași valoare semnului lingvistic. În acest sens, legătura necesară dintre concept și imaginea acustică apare ca rezultat al unei *convenții* (se înțelege că nu printr-o dezbatere prealabilă) între vorbitorii aparținînd aceluiași grup lingvistic. Același lucru se poate spune și de alte cuvinte : *frate, soră, corp, cap, mînă, picior, casă, masă, scaun* etc. Cu toate acestea, proporția de elemente nemotivate în limbă este foarte mică. La întrebarea dacă

[15] SAUSSURE, *Cours* . . . , p. 157.
[16] Al. GRAUR, SLG, p. 179.

astfel de cuvinte au fost, la crearea lor, motivate sau nu, lingvistul român Al. GRAUR răspunde „Fără discuție, da. Omul nu poate inventa nimic care să nu plece de la faptele reale cunoscute dinainte... Orice cuvînt nou a avut rădăcini pe de o parte în situația care cerea prezența lui, pe de altă parte în materialul lingvistic care stătea la dispoziția vorbitorilor" [17]. Făcînd abstracție de cazuri cu totul izolate, „orice cuvînt a fost motivat cînd a fost creat".

Să luăm, de pildă, cuvîntul *a lucra*. Orice vorbitor de limbă română leagă, cu ușurință, de acest cuvînt pe: *lucru, lucrător, lucrătoare, lucrare, lucrătură, lucrat, lucrușor*. Prin referirea oricăruia și a tuturor la *a lucra*, spunem că aceste cuvinte se motivează unul prin altul și toate prin verbul de bază.

În limba română (ca și în alte limbi), există numeroase cuvinte care se grupează în serii prin faptul că se evocă unele pe altele în mintea vorbitorului:

apă, apărie, apătos, apăraie, apos ;
casă, casnic, căsnicie, căsătorie, căsuță ;
dramă, dramaturg, dramatizare, dramatiza, dramatic ;
foc, focar, focos, focșor, foculeț, fochist ;
rod, rodi, roditor, rodire, rodnic, rodnicie ;
etc. etc.

S-ar putea vorbi, în acest caz, de motivare prin legături etimologice, pornindu-se de la derivate spre cuvîntul primar. Marea majoritate a vorbitorilor nu recunosc însă vreo legătură etimologică între:

omenire
umanitate

deși, în seriile respective, motivarea reciprocă apare, celor mai mulți, cu ușurință:

om, omenesc, omenește, omenire, omeni ;
uman, umanism, umanist, umanitate, umaniza.

Pentru vorbitorii români care nu au cunoștință de legătura etimologică dintre *aport* „contribuție materială. intelectuală, morală etc. adusă de cineva într-o acțiune comună" (DEX) și verbul franțuzesc *apporter*, neolo-

[17] *Idem*, TLG, p. 192.

gismul apare ca nemotivat în raport cu sensul „a aduce", de aceea se aude foarte des: „X și-*a adus aportul* în această acțiune..."

Exemplele de pînă acum arată că motivarea este un fenomen complex, variabil și de mare relativitate.

Analizînd interpretările celor mai de seamă lingviști, de la SAUSSURE și pînă în zilele noastre, Al. GRAUR a arătat că între *determinat* (motivat) și *nedeterminat* (nemotivat), la semne în general, există o gradație neîntreruptă. Între cele două extreme, lingvistul român grupează cuvintele, ca și celelalte semne în cinci categorii [18]: „Cu totul *determinate* sînt onomatopeele (*cucu* n-ar putea fi înlocuit cu *mac-mac*). *Mai puțin determinate* sînt compusele și derivatele (*spălătorie* este în oarecare măsură legat de obiectul pe care-l denumește, din cauză că forma internă e analizabilă). *Foste determinate* sînt cuvintele a căror formă internă s-a pierdut (*restaurant* era locul unde oamenii „se restaurează"; astăzi puțini mai simt acest sens). *Întîmplătoare* sînt cuvintele alese drept parolă, după capriciul unei persoane, adesea și numele inventiilor. *Diferite cu intenție* sînt cuvintele folosite în caz de interdicție de vocabular (vînătorii de lei evită, din motive superstițioase, numele animalului, pe care-l înlocuiesc, în conversațiile dintre ei, prin pisică). Ultimele două tipuri sînt, evident, mai rare" [19].

S-a arătat că proporția de cuvinte total nemotivate este redusă în orice limbă, deoarece rațiunea vorbitorului respinge o formă care nu servește de suport unei reprezentări identificabile [20]. Nu-și găsesc, de obicei, motivare cuvintele împrumutate din alte limbi, care rămîn izolate:

ambră (<fr. *ambre*)
bidiviu (<tc. *bedevî*)
heleșteu (<magh. *halastó*)
joagăr (cf. germ. *Säger*)
paparudă (<bg. *peperuda*)
santinelă (<fr. *sentinelle*) etc.

[18] SLG, p. 179.
[19] *Ibidem*, p. 180.
[20] Cf. BENVENISTE, PLG, p. 52.

spre deosebire de cele împrumutate cu întreaga familie sau cu o mare parte din ea, care își găsesc motivare unele prin altele :

ataca (<fr. *attaquer*), *atac* (<*fr. attaque*), *atacabil* (<fr. *attaquable*), *atacant* (<fr. *attaquant*) ; *contra-atac* (<fr. *contre-attaque*) ; *inatacabil* (<fr. *inattaquable*) — din care s-au format și pe teren românesc : *atacare, atacat, atacator (-oare).*

Dar relativitatea motivării se manifestă și cînd e vorba de cuvinte moștenite sau foarte vechi în limbă.

Să luăm, de exemplu, termenul *cuvînt*, din lat. *conventum*. El se asociază, în mintea vorbitorilor, cu *a cuvînta* (<lat. *conventare*) și cu substantivul *cuvîntare*, dar n-a creat nici un derivat. Pentru a denumi totalitatea cuvintelor s-a apelat la un împrumut *vocabular* (<fr. *vocabulaire*), care a rămas stingher, căci *vocabulă* (<fr. *vocable*) nu s-a impus. Dealtfel, nici în franceză nu sînt decît cele două. În schimb s-a impus întreaga serie neologică : *lexic, lexical, lexicografie, lexicograf, lexicologie, lexicolog*, dezvoltată pe baza etimonului grecesc, în franceză, și apoi a fost preluat, ca termen tehnic, în cele mai multe limbi europene. Dar, în cazul discutat, s-ar putea obiecta că s-a făcut comparația între un cuvînt din fondul comun cu unul dintre termenii de specialitate. Se pot însă da alte exemple. De pildă, cuvîntul *țară*, înv. *țeară* (<lat. *terra*), din multele lui sensuri, n-a dezvoltat decît un singur derivat din accepția de „mediu rural, sat" : *țară+suf. -an > țăran*, care și-a creat apoi o familie cuprinzătoare : *țărancă, țărăncuță, țărănesc* (*-ească*), *țărănește, țărănie, țărănism, țărănist, țărănoi, țărănos*. Așadar, nici unul din sensurile „provincie", „stat", „patrie" n-a dat posibilitatea de a-și dezvolta o familie. În schimb, *patrie* (lat. *patria*, fr. *patrie*), folosit de pe la începutul secolului al XIX-lea [21], și-a impus repede familia : *patriot* (care ar fi putut pătrunde pe trei căi : ngr. *potriótis*, fr. *patriote*, germ. *Patriot*) ; *patriotard* (<fr. *patriotard*) ; *patriotic* (<fr. *patriotique*, it. *patriottico*) ; *patriotism* (<fr. *patriotisme*).

[21] TDRG l-a găsit într-un text de la sfîrșitul secolului al XVII-lea „Să cunoască cineva a sa rudenie și *patrie*" (Ion Zlatoust, *Mărgăritare*, București, 1691). Dar în secolul următor n-a avut circulație.

Din exemplele discutate pînă acum (şi care s-ar putea înmulţi) reiese că nu numai cuvintele împrumutate, singulare, îşi ascund motivarea, ci, în general, toate cuvintele izolate, indiferent dacă sînt moştenite sau împrumutate, mai vechi sau mai noi.

Volumul de cuvinte motivate variază de la vorbitor la vorbitor în funcţie de cunoştinţele ce le are despre limba ce o vorbeşte. Motivarea este mai clară între membrii aceleiaşi familii de cuvinte. Aceasta înseamnă că *derivarea* şi *compunerea* (cf. *infra.* III, 2) sînt procedee prin care vocabularul nu numai că se îmbogăţeşte, dar se şi consolidează. Cuvîntul care se sprijină pe altele înrudite îşi face mai evidentă motivarea, iar prin aceasta devine mai frecvent şi mai stabil în limbă.

2.6. CATEGORII DE MOTIVARE

Motivarea semnului lingvistic, după cum s-a arătat, se bazează, în acelaşi timp, pe asemănare de formă şi pe identitate de semnificaţie. Există mai multe posibilităţi ca semnul lingvistic să-şi dezvăluie motivarea.

Procedeele motivării :

Cînd motivarea îşi găseşte resursele în sistemul limbii, avem cazul *motivării directe.* Derivatele sînt motivate prin raportare la cuvîntul-bază :

cald (<lat. *caldus* < *calidus*), *căldicel* (*cald*+*suf. -icel*), *căldişor* (*cald*+suf. *-işor*), *călduţ* (*cald*+suf. *-uţ*) / *încălzi* (< *în*+*cald*+*-i*), *încălzire*, *încălzit*, *încălzitor* / *căldură* (<lat. *caldura*), *călduricâ*, *călduricuţă*

cojoc (<sl. *kozŭhŭ*), *cojocar*, *cojocărie* (*cojoc*+ *-ărie*) *cojocel* / *cojocăreasă* (*cojocar*+ *-easă*), *cojocăresc*, *cojocărie* (*cojocar*+*-ie*)

român (<lat. *romanus*), *românaş* (*român*+*-aş*), *românesc*, *românește*, *români* (*român*+*-i*), *românie* (*român*+*-ie*), *românime*, *românism*, *româniza* (*român*+*-iza*), *românizare*, *româncă* (*român*+ *-că*, *româncuţă* (*româncă*+*-uţă*).

Cuvintele compuse își găsesc, de asemenea, motivarea în elementele intrate în formația respectivă :

bună-cuviință, bunăvoință / bot-gros, coada-șoricelului / Tîrgu-Jiu, Crăciunelul-de-Sus.

Onomatopeele au și ele motivare directă prin aceea că sunetele vorbirii imită (mai mult sau mai puțin exact) sunetele sau zgomotele naturale :

bum, trosc, piu-piu, fleoșc, pac, poc, tic-tac etc.

ca și interjecțiile care exprimă o reacție spontană, senzorială sau emoțională :

ah, au, ha-ha, of, uf, tii, vai, vivat etc.

Există și un alt fenomen de motivare, care nu se bazează nici pe asemănarea formală, nici pe legături etimologice, ci pe analogii semantice. Aceasta poartă numele de *motivare indirectă* sau semantică. Prin analogie semantică sînt grupate cuvinte cu forme diferite, dar legate de același nucleu de preocupări, de concepte, de acțiuni etc.

În seriile motivate :

inimă, inimioară, inimuță, inimos/inimoșie ;
cord, cordial, cordialitate ;

sau :

ochi, ochișor, ochiuleț ; ochelari, ochelarist ;
ocheană, ochelniță (specie de pește) ;
ochelăriță (numele unei plante, după forma internă)
ocular, oculist ;
oftalmie, oftalmic, oftalmologie, oftalmolog etc.

vorbitorii instruiți recunosc motivarea de la o serie la alta. Seriile respective constituie un sistem de referințe reciproce, a căror motivare constă din semnificația lor.

Motivarea semantică are rol important în înțelegerea, învățarea și reținerea terminologiei științifice.

O motivare indirectă realizează și figurile de stil semantice :

metonimia :

„În orice om o lume își face încercarea,
Bătrînul *Demiurgos* se opintește-n van ;"
(EMINESCU, OA, I, p. 69)

Scanned with OKEN Scanner

sinecdoca :

„Pribeag prin lume, fără *pîine*, fără rost,
La *căminurile* voastre am aflat un adăpost"
(DAVILA, V. V., p. 33)

metafora :

„Ca flotă luminoasă, luceferii prin ele
Cutreieră în umbră cerescul *ocean*".
(ALECSANDRI, p. 364)

Sfera motivării

Din punctul de vedere al cadrului în care își găsesc motivarea unele cuvinte, pot fi identificate două aspecte ale fenomenului :

— motivare internă,
— motivare externă.

Derivarea și compunerea, analogia semantică și tropii, precum și etimologia populară (cf. *infra* II, 6) constituie procedee care acționează în sistemul limbii, din interior, realizează, adică, *motivarea internă.*

Formațiile imitative sau descriptive care sugerează, prin sunetele componente, impresiile auditive produse din afară (onomatopeele), precum și sunetele reflexe ale unor stări psihice constituie *motivarea externă* [22] sau extralingvistică.

Gradul motivării

Din punctul de vedere al adecvării complexului sonor la conținutul exprimat, motivarea [23] se prezintă ca :

— absolută
și
— relativă.

Cuvintele considerate ca avînd motivare absolută sînt *interjecțiile* și *onomatopeele.*

Cuvintele obținute prin derivare, compunere, tropi, etimologie populară prezintă o motivare relativă.

Nivelul motivării

Motivarea cuvintelor poate fi sesizată în cele trei planuri constitutive ale vocabularului : *morfonematic, semantic* și *etimologic.*

[22] AL. GRAUR, TLG, p. 193—194.
[23] Paul MICLĂU, *Le signe linguistique*, Paris, 1970, p. 91—93.

Planul morfonematic are două nivele :

— *fonematic*

și

— *morfematic.*

Cum e și firesc, la nivel fonematic motivarea se produce prin adecvarea sunetelor la ceea ce exprimă întregul complex. Imitarea sunetelor scoase de puii de găină a creat onomatopeea : *piu-piu.* Într-adevăr, momentul exploziei bilabialei surde (*p*) se continuă amplificîndu-se prin timbrul *i* și mărindu-și durata prin alungirea tubului fonator, realizîndu-se timbrul *u.* Și în cazul imitării cucului (*cu-cu*) sau a pupezei (*pu-pu*(*p*) adecvarea se produce aproape total. În imitarea unor zgomote din natură însă, coardele vocale ale omului nu pot reproduce exact discordanța acestora, de aceea, redarea este aproximativă, iar onomatopeele respective s-au impus prin convenție : *trosc, pleosc, zdronc, zbrr, toc-toc, poc, buf* etc. De fapt, în astfel de cazuri, sunetele vorbirii „traduc" zgomotele naturale. „On peut même dire qu'il y a une double traduction ; non seulement nos organes émetteurs de sons traduisent à leur manière les données que leur fournit notre oreille, mais déjà l'oreille avait interprété et traduit les impressions qui lui parvenaient" [24].

Tot la nivelul fonematic se produce motivarea prin așa-numitul „*simbolism fonetic*", sau mai bine zis prin expresivitatea sunetelor. Astfel de expresivitate apare clar și în redarea onomatopeelor. Dar „simbolismul fonetic" se referă la prezența anumitor sunete, vocale sau consoane, singulare sau repetate, în unele cuvinte spre a sugera sensul acestora. „Între ele și înțelesul cuvintelor în care apar se stabilește, prin asociație de idei, o legătură strînsă, așa că prezența unor anumite sunete dă cuvîntului respectiv o nuanță semantică determinată (asemănătoare, evident, cu a cuvintelor în care le găsim regulat)" [25]. De exemplu, apariția lui **o** în trei silabe sugerează rotunzimea, rotirea : ***rotocol, rostogoli*** ; ca și în ***rotofei, dolofan*** etc. Prezența lui **i**, sunet subțire și clar, sugerează

[24] Murice GRAMMONT, *Traité de phonétique*, 9-ème ed., Paris, 1971, p. 378.

[25] IORDAN, *Stilistica*, p. 16—17.

gingășie, grație, delicatețe : *mic, fin, subtil, debil ; pitic, pipi etc.* Dimpotrivă **u**, sunet grav, înfundat, evocă prin repetare în cuvînt atmosferă sumbră, apăsătoare : *bubui, dudui, turui, sudui.* Consoanele, de asemenea, pot simboliza o legătură între poziția sau gruparea lor în cuvînt și înțelesul exprimat. „Lichida **l**, singură ori întovărășită de labiale, deșteaptă ideea de moale, cîrpă ș. a. Cf. rom. *bleg, fleț, pleoștit, vlej etc*" [26]. Bineînțeles, orice sunet, vocală sau consoană, poate produce în anumite împrejurări o impresie care să sugereze conținutul complexului sonor, după cum în alte împrejurări să se comporte neutru. „Și mișcările pe care le facem cu buzele și cu celelalte organe ale vorbirii, și chiar cu întreaga față, pot contribui pentru a întări efectul simbolic al sunetelor" [27]. În ultimă instanță, „simbolismul fonetic" contribuie la mărirea *expresivității* cuvintelor.

Numeroși lingviști au arătat că e mai corect să vorbim de valoarea expresivă a sunetelor rostite, decît de simbolismul lor, pentru că „sunetul în sine nu are nici o valoare expresivă : valoarea expresivă îi vine din contextul respectiv" [28].

La nivel morfematic, motivarea se realizează prin morfemele derivative sau prin valoarea de ansamblu a cuvintelor compuse. Astfel, *zidar* apare ca motivat față de *zid* (nemotivat) prin atașarea sufixului de agent *-ar*. Deși conținutul noțional este dat de cuvîntul-bază, sensul nou care îi aduce motivarea se datorează sufixului. Acesta, cu toate că are corp fonetic redus, concentrează o întreagă propoziție : „cel care face . . ." Deci : *zidar* „cel care face zidul". Tot așa, deoarece sufixul *-ean* arată apartenența la un grup local, derivate ca : *lugojean, timișean, vrîncean* etc. își evidențiază cu ușurință sensul. Astfel de formații nu constituie vreo greutate pentru străinii care învață limba română de îndată ce au înțeles principiul

[26] *Ibidem.*

[27] AL. GRAUR, SLG, p. 184. Vezi ampla analiză a fenomenului la M. GRAMMONT, *op. cit.*, p. 377—424.

[28] AL. ROSETTI, *Introducere în fonetică*, ed. a III-a, București, 1963, p. 91. Aceeași poziție are și Pompiliu DUMITRAȘCU, *Valoarea expresivă a sunetelor*, CL, XII, 1967, nr. 1, p. 75—80. Vezi și Maurice CRESSOT, *Le style et ses techniques*, Précis d'analyse stylistique, ed. a III-a, Paris, 1956 : „L'expressivité d'un son est donc subordonnée à un rapport étroit entre le son, le contenu du mot et le sens de la phrase" (p. 19).

Scanned with OKEN Scanner

derivării. „Au point de vue synchronique, tout dérivé préfixal et suffixal est motivé pourvu qu'il soit senti comme tel" [29].

Prefixul *re-*, cu sens iterativ, motivează derivatul: *rescrie, reface* etc.

Același lucru se petrece și în cuvintele compuse: *binefacere* este motivat, chiar dacă separate *bine* și *facere* apar ca nemotivate. Compusele populare, livrești sau denumirile geografice: *primăvară, papă-lapte; cardiologie, telecomandă; Dudeștii-Noi; Fața-Abrudului, Făgetu-de-Sus* etc., toate, prin părțile componente, devin transparente în ce privește motivarea sensului lor.

În plan semantic, după cum s-a arătat, se realizează motivarea indirectă, prin analogie și tropi (*supra: procedeele motivării*). La granița dintre planul morfonematic și cel semantic se află *calcul lingvistic*, care se bazează și pe analogie semantică, și pe substituire de morfeme. „Dar trebuie să amintim că, în loc de împrumut direct, se folosește adesea calcul, adică, după model străin, se formează derivate și compuse cu elemente din fondul propriu, ceea ce întărește sectorul motivat al vocabularului: *deznodământ* după fr. *dénouement, untdelemn* după bulg. *dărveno maslo* etc." [30].

Motivarea etimologică îmbrățișează, de fapt, ambele planuri discutate mai sus. Într-adevăr, cuvîntul *romăncuță* apare ca motivat față de *româncă*, al cărei diminutiv este, iar *româncă* față de *român*; aceasta se explică prin lat. *romanus*. Dacă *omenesc* și *uman, omenire* și *umanitate* apar și în sinonimie și în coreferență, aceasta se datorează sentimentului etimologic [31] al vorbitorilor. Alături de etimologia directă, internă (de la derivat la cuvîntul-bază) contribuie la motivarea unor cuvinte și *etimologia populară* (infra, II, 6.). „Prin etimologie populară, cuvintele neanalizabile capătă o familie de care erau în realitate străine, totuși o familie: *cărdășie*, derivat de la *cardaș* (turc. *kardaș* „frate"), a fost pus în legătură cu *cîrd* și a devenit *cîrdășie*. Înlocuirea sensului e tot un fel

[29] St. ULLMANN, *Précis de sémantique française*, 3ème ed., Berna, 1965, p. 103—104.

[30] Al. GRAUR, TLG, p. 195.

[31] St. ULLMANN, *op. cit.*, p. 115.

Scanned with OKEN Scanner

de etimologie populară, numai că nu alterează forma: *fortuit* „întîmplător" e înțeles de unii ca „forțat", deci intră în familia lui *forță*" [32].

Axele motivării

Ca și în celelalte sisteme lingvistice, și în vocabular, toate fenomenele care contribuie la progres în limbă pot fi observate și studiate atît în *sincronie*, cît și în *diacronie*. Motivarea, ca fenomen lexical, poate fi identificată în legăturile simultaneității ca și în evoluție istorică. Pe axa sincroniei, sînt observate legăturile ce se realizează în vocabularul epocii noastre în scopul evidențierii motivării semnelor lingvistice. Derivate ca: *ceferist, ceapist* (<C.A.P.), *utecist* își găsesc motivare în inițialele de la care s-a pornit. Împrumuturile, care de obicei sînt nemotivate, dar care au etimologie romanică transparentă, își creează sau își amplifică, pe teren românesc, serii ce duc la motivări parțiale și chiar depline. Astfel, fr. *localiser* a fost împrumutat și adaptat în rom. *localiza*, ca neologism, dar n-a fost simțit ca stingher, deoarece aveam pe *loc*, care ca și fr. *localiser* au ca etimon îndepărtat pe lat. *locus*. De la *a localiza* s-au format ușor adjectivul *localizat(-ă)* și substantivul *localizare*. Tot așa „un împrumut ca *local* nu e simțit ca străin, deoarece e încadrat în familia lui *loc*, care de fapt e propria sa familie. De aceea trebuie să recunoaștem că împrumuturile latine și romanice au în românește o bază mult mai solidă decît cele de altă origini" [33]. Cînd a fost împrumutat *profesional* (<fr. *professionnel*) s-a apropiat de *a profesa* (<fr. *professer*), *profesiune* (<fr. *profession*), înrudite, de bună seamă, iar cînd a intrat în română și *profesionalism* (<fr. *professionnalisme*), poziția ambilor termeni s-a întărit și motivarea a devenit mai transparentă. Dezvoltarea, în română, a încă două derivate: *profesionaliza* (<*profesional* + *suf. -iza*) și *profesionalizare* a luminat și mai mult determinarea sensului.

[32] Al. GRAUR, TLG, p. 195.
[33] Al. GRAUR, TA, p. 291.

Se înțelege că toate cuvintele din fondul vechi al limbii române, care și-au dezvoltat familii prin derivare sau compunere și-au dezvăluit motivarea pe axa diacroniei [34].

2.7. CUVINTE CONCRETE ȘI CUVINTE ABSTRACTE

Prin tradiție, în special sub influența școlii elementare, vorbitorii împart cuvintele în concrete și abstracte. Această distincție se bazează pe faptul că unele cuvinte se raportează, prin ceea ce semnifică, la lucruri, ființe, realități materiale care ne înconjoară, ușor sesizabile, în timp ce altele exprimă idei, sentimente, noțiuni ce n-au existență materială, deci sînt mai dificil de sesizat. Cele din prima categorie (*om, cîine, haină, stejar, deal, rîu* etc.) sînt considerate cuvinte concrete, iar cele din a doua (*gîndire, fericire, bunătate, optimism, naturalețe, idee* etc.) sînt socotite abstracte. Dar se pune întrebarea : sînt oare cuvintele ființe, lucruri, fenomene ale naturii, idei, sentimente ? Se înțelege că nu. Cuvintele nu sînt nici ființe sau lucruri, nici fenomene, idei sau sentimente, ci cuvintele sînt doar denumirile date acestora de către vorbitori, pe baza experienței, a unei largi asociații de idei, a generalizării și abstractizării, prin convenție socială. Procesul de generalizare și abstractizare este calea de formare a noțiunilor. „Orice cuvînt care presupune la bază o noțiune este abstract, pentru că orice noțiune este o abstracție ; cuvintele care nu presupun la bază o noțiune sînt însă și mai abstracte, deoarece ele reflectă relații, adesea, cum e cazul conjuncțiilor de subordonare, relații între judecăți, care, la rîndul lor, sînt abstracte. Chiar cuvintele care au la bază noțiuni sînt mai abstracte decît noțiunile, pentru că re-

[34] Din păcate, nu avem încă un dicționar istoric al dezvoltării limbii române. În lucrarea lui G. MIHĂILĂ, *Dicționar al limbii române vechi*, București, 1974, care a depistat 628 de cuvinte românești atestate înainte de 1521, găsim cuvîntul *coastă* (<lat. *costa*), dar nici un derivat al acestuia. Înseamnă oare că derivatele : *costie, costiș, costișoară, costiță* sînt ulterioare acelei date ? E greu de admis deoarece în documentele slavone și latine medievale apar mai ales nume de locuri și de persoane. Că derivatele s-au format pe teren românesc o dovedesc sufixele.

laţiile cuvintelor cu obiectele sînt mediate de noţiuni ; dar cuvintele pot fi şi mai concrete decît noţiunile, pentru că se pot referi la un singur exemplar al unei speţe" [35].

Din cele arătate reiese că nu se poate face o demarcaţie precisă între cuvintele abstracte şi concrete. Pentru unele cuvinte, caracterul lor de concrete sau de abstracte este dat de context. De pildă, se afirmă că sufixul *-eţe* dă naştere la derivate abstracte : *bătrîneţe, bineţe, frumuseţe, mîndreţe* etc. Dar în : „am văzut o *frumuseţe*", cuvîntul capătă sens concret.

De fapt, dacă ţinem seama de cele două laturi inseparabile ale cuvîntului, se poate spune că toate cuvintele sînt, în acelaşi timp, şi concrete, şi abstracte. Cuvintele sînt *concrete* pentru că au existenţă materială, prin componenţa lor fonematică, şi sînt *abstracte* prin ceea ce exprimă (noţiuni, relaţii), pentru că noţiunile nu sînt obiectele respective, ci imaginea lor exprimată prin complexele sonore ale cuvintelor. Avînd în vedere conţinutul exprimat, înseamnă că toate cuvintele sînt abstracte chiar de la formarea lor. Aşa fiind, există totuşi diferenţieri după gradul de abstractizare a unor cuvinte în comparaţie cu altele. De exemplu, un substantiv ca *idee* este mai abstract decît *iubire* ; verbul *a cugeta* e mai abstract decît *a simţi* ; *a face* decît *a alerga* etc. ; iar adjective ca *inteligent, viclean* sînt mai abstracte decît *umed, veşted* etc.

Deşi perechea ce formează opoziţia *concret/abstract* reprezintă concepte ale logicii, lingvistica poate şi trebuie să opereze cu ele în vederea stabilirii unei ierarhii în componenţa vocabularului. Dacă între substantive, verbe, adjective pot fi identificate grade de abstractizare, trebuie avut în vedere faptul că vocabularul unei limbi cuprinde şi cuvintele auxiliare care se prezintă în cel mai înalt grad de abstractizare, pentru că au devenit unelte gramaticale. „Gramaticalizarea înseamnă abstractizare prin golirea cuvîntului de conţinut propriu" [36].

Ţinînd seama de relaţia dintre gîndire şi limbaj, dintre noţiune şi cuvînt, trebuie remarcat faptul că pe măsură ce se dezvoltă gîndirea, şi limbajul se perfecţionează spre a corespunde în calitatea sa de instrument al gîndirii omeneşti. Şi cum gîndirea are ca cel mai de

[35] Al. GRAUR, SLG, p. 220.
[36] Al. GRAUR, IFP, p. 145.

Scanned with OKEN Scanner

seamă atribut al său abstractizarea, înseamnă că și cuvintele care o servesc își măresc gradul de abstractizare. După cum între noțiuni există grade de abstractizare, tot așa și între cuvintele care le denumesc. Pot fi deci urmărite unele cauze care contribuie la procesul de abstractizare în vocabular [37] :

— crearea unor noțiuni tot mai cuprinzătoare, care-și subsumează noțiuni mai restrînse : *albine, fluturi, cărăbuși* (specii)→*insecte* (clasă)→*artropode* (încrengătură)→*animale* (regn)

— derivarea unor abstracte de la cuvinte concrete : *om — omenie* „calitatea de om" ; *limbut — limbuție* „tendință de a vorbi mult" ; *drumeț — drumeție* „călătorie pe jos"

— extinderea sensului unor cuvinte, prin generalizare : *lat. canicula* „constelația Cîinelui" — perioada dintre 22 iulie și 23 aug. —, prin lărgirea sensului „arșița din timpul verii ; căldură excesivă" ; lat. *passer* însemna „vrabie" (noțiune-specie), prin extinderea sensului înseamnă orice zburătoare (noțiune-gen) etc.

— pierderea caracterului motivat al cuvintelor : *sîcîit* „pisălog, cicălitor" (Ion ăsta e un *sîcîit*) apare mai puțin motivat (și deci mai abstract) decît verbul *a sîcîi*, care, la rîndul lui, este și el mai puțin determinat decît interjecția din care s-a format (*sîc-sîc* !).

Prin dubla funcție a limbii de a fi, pe de o parte, instrument al gîndirii — cu tendința necontenită spre abstractizare —, iar pe de altă parte, cel mai important mijloc de comunicare între membrii colectivității, se realizează echilibrul necesar între elementele «concrete» și «abstracte» care compun vocabularul.

2.8. GENUL ȘI SEXUL

Preocuparea de aceste două categorii într-o lucrare de lexicologie poate să surprindă [38]. La prima vedere, surprinderea pare justificată : *genul* este o categorie

[37] Cf. *Id.*, SLG, p. 223.

[38] Ideea ne-a fost sugerată de Aurelien SAUVAGEOT, *Portrait ...*, p. 163—174.

gramaticală, iar *sexul*, o categorie ontică. Atunci, de ce să apară între preocupările lexicologiei? Pentru că și unul și celălalt sînt exprimate lexical. Dar, se înțelege, în împrejurarea de față ne interesează genul gramatical și care este expresia lexicală a acestuia în limba română. Dintre cuvintele vocabularului românesc, privite ca părți de vorbire, se deosebesc după gen: substantivele, adjectivele, articolul, numeralele și pronumele, iar în situații determinate și participiile. Dintre acestea, numai pentru substantive *genul* este o *categorie lexico-gramaticală*. Pentru celelalte părți de vorbire enumerate, genul reprezintă o categorie pur gramaticală. De aceea, în continuare, vom urmări aspectul lexical al repartizării substantivelor după genuri.

După cum se știe, limba română are (ca și latina) trei genuri la substantive: *masculin, feminin* și *neutru*. Care au fost criteriile după care s-au repartizat substantivele pe cele trei genuri, e greu de stabilit. Istoricii limbajului omenesc au emis diferite ipoteze, însă nici una nu este scutită de riscuri [39]. Dar pentru vorbitorul de limbă română, neinițiat în problemele de lingvistică istorică, genul substantivelor e un dat primar pe care îl exprimă și-l respectă din obișnuință.

Încă din faza de început a formării limbajului, oamenii au simțit nevoia de a clasifica lexicul după observațiile directe asupra lumii înconjurătoare. Diviziunea bipartită: *însuflețite (animate) — neînsuflețite (inanimate)* se justifică logic.

Dezvoltarea experienței umane și necesitatea preciziei în comunicare au dus la separarea masculinului și femininului din clasa animatelor, iar inanimatele au rămas, în cea mai mare parte, neutre.

În cadrul *animatelor* separarea pe cele două genuri s-a putut face prin raportare la sex (gen natural), fără ca acesta să fie singurul criteriu. Dar chiar în cazul în care, teoretic, genul gramatical ar trebui să reflecte pe cel natural, limba a creat posibilități diverse pentru a exprima opoziția dintre *masculin/feminin*.

[39] Vezi expunerea amplă despre neutru și despre genuri în general, precum și bibliografia problemei la Al. GRAUR, SEG, p. 345—361.

Scanned with OKEN Scanner

În *regnul animal* :

a) cuvinte diferite:

berbec/oaie
bou/vacă
cal/iapă
cîine/cățea
cocoș/găină
mîță/mîrtan
motan/pisică
țap/capră etc.

b) un singur cuvînt:

b 1) fie numai masculine:

arici, bîtlan, bursuc, cărăbuș, cocostîrc, dihor, elefant, fluture, greier, guzgan, jaguar, jder, lăstun, liliac, papagal, pițigoi, rac, ren, rinocer, rîs, sitar, struț, șarpe, șoarece, șobolan, șoim, tapir, țînțar, uliu, viezure, vultur, zimbru ;

b 2) fie numai feminine:

albină, balenă, cămilă, cîrtiță, focă, gaiță, girafă, hienă, lamă, lăcustă, lebădă, morsă, nevăstuică, panteră, prepeliță, privighetoare, rîmă, scrumbie, știucă, țarcă, veveriță, vidră, viperă.

Pentru ambele categorii (*b 1* și *b* 2), spre a le deosebi, atunci cînd e cazul, după sex, se adaugă un determinant : *elefant femelă, papagal femelă (elefantiță, papagaliță* sînt creații care nu s-au impus ; de asemenea, în graiurile care au *pițigaie (pițiganie),* nu se folosește *pițigoi)* ; sau : *un mascul de cămilă, o panteră mascul* etc.

c) Alte două categorii de nume creează opoziția masculin/feminin prin adăugarea unor *sufixe moționale* (cu sau fără alternanțe în rădăcină) :

c 1) feminine formate de la masculine:

suf. *-ă* : *ied/iadă* ; *miel/mială* (și *mia*) ; *mînz/mînză* ;
suf. *-că* : *pui/puică* ;
suf. *-iță* : *fazan/făzăniță* ; *măgar/măgăriță* ; *papagal/papagaliță* ; *vultur/vulturiță.* (Femininele create astfel au mai ales valori afective, în special depreciative).
suf. *-oaică* : *iepure/iepuroaică* ; *leu/leoaică* ; *lup/lupoaică* ; *tigru/ tigroaică* ; *urs/ursoaică* ;

c 2) masculine formate de la feminine:

suf. *-an : ciocîrlie/ciocîrlan ; curcă/curcan ; gîscă/gîscan ;*
suf. *-oi : barză/bărzoi ; broască/broscoi ; cioară/cioroi ; dropie/dropioi ; rață/răți ; vrabie/vrăbioi ; vulpe/vulpoi.*

Pentru ființa umană :

a) cuvinte diferite:

băiat/fată ; bărbat/femeie ; flăcău/codană („fată mare") ; *frate/soră ; ginere/noră ; moș (moșneag)/babă ; unchi/mătușă*

b) opoziție prin sufixe moționale:

b 1) grade de rudenie:

suf. *-ă : cumnat/cumnată ; fin/fină ; nepot/nepoată ; naș/nașă ; nun/nună ; socru/soacră ; văr/vară ;*
suf. *-easă : mire/mireasă*
suf. *-ică : fiu/fiică ;*
suf. *-ie : soț/soție ;*

b 2) nume de profesii, de apartenență etnică sau locală, de clase sociale etc.:

suf. *-ă : arhitect/arhitectă ; burghez/burgheză ; capitalist/capitalistă ; dac/dacă ; polonez/poloneză ; președinte/președintă ; profesor/profesoară ; proletar/proletară ; slovac/slovacă ; suedez/suedeză ; vecin/vecină* etc. (În exemplificarea de față interesînd numai opoziția masculin/feminin, nu facem referire la suf. *-ez* din *burghez, polonez, suedez* etc. Cf. *infra*, III.)

suf. *-că : arădean/arădeancă, dobrogean/dobrogeancă, oltean/olteancă, sătean/săteancă, băcăuan/băcăuancă, italian/italiancă, român/românca, țăran/țărancă*

suf. *-easă : baron/baroneasă, croitor/croitoreasă, împărat/împărăteasă, bucătar/bucătăreasă, florar/florăreasă, lăptar/lăptăreasă*

suf. *-esă : conte/contesă* — *duce/ducesă*
negru/negresă — *prinţ/prinţesă*
principe/principesă — *tip/tipesă*

suf. *-ină : gospodar/gospodină* — *jidov/jidovină*
rege/regină — *staroste/starostină*

suf. *-iţă : băieş/băieşiţă* — *casier/casieriţă*
doctor/doctoriţă — *hangiu/hangiţă*
miner/mineriţă — *pictor/pictoriţă*
sculptor/sculptoriţă — *zidar/zidăriţă*

suf. *-oaică : boier/boieroaică* — *bulgar/bulgăroaică*
ceh/cehoaică — *francez/franţuzoaică*
mahalagiu/mahalagioaică — *sîrb/sîrboaică*
turc/turcoaică — *ungur/unguroaică*

c) nume de profesii masculine[40]:

abagiu	*decan*	*fierar*
arbitru	*electrician*	*găzar*
barman	*factor* (poştal ;	*hingher*
combiner	dar au apărut	*impegat*
cantor	şi *factoriţe*)	*lăcătuş*

lustragiu, maior, ministru, năsturar, năvodar, ocnaş, ostaş, pandur, popă, rugbist (şi *ruibist*), *sacagiu, scafandru, şamotor, şerif, tăbăcar, ţambalagiu, uşier, vameş, văcar, zaraf, zugrav*

d) nume de profesii ale bărbaţilor, dar cu formă feminină:

calfă, călăuză, cătană, iscoadă, ordonanţă, santinelă

e) nume de profesii ale femeilor:
brodeză, cusătoreasă, lenjereasă, manichiureză (manichiuristă), remaieză, spălătoreasă

f) concordanţă gen-sex la numele proprii de persoană:

Alexandru/Alexandra ; Călin/Călina ; Dan/Dana ; Florea/Floarea ; Gabriel/Gabriela ; Ion/Ioana ; Jan/Jana ; Mihai/Mihaela ; Niculaie/Niculina ; Oprea/Opriţa ; Pe-

[40] Care nu au încă o formă feminină, deşi unele profesii sînt practicate de femei.

Scanned with OKEN Scanner

tre/Petra ; Radu/Rada ; Stan/Stana ; Ştefan/Ştefana ; Tudor/Tudora ; Victor/Victoria etc.

g) nume proprii numai pentru masculine:

Adam, Barbu, Calistrat, Dragoş, Enache, Gruia, Horia, Ilie, Jianu, Luca, Mircea, Necula, Ovidiu, Pintea, Romulus, Solomon, Toma, Udrea, Vistrian, Zaharia ;

h) nume proprii numai pentru feminine:

Aurora, Carmen, Despina, Elisabeta, Firuţa, Gherghina, Hortensia, Ilinca, Letiţia, Marta, Natalia, Oltea, Profira, Rodica, Sonia, Titina, Venera, Zoe ;

În *clasa inanimatelor*, numele s-au grupat pe cele trei genuri fără a avea, în cele mai multe cazuri, vreun criteriu logico-semantic. Numai neutrele corespund clasei respective. „Definiţia neutrului, în acord cu etimologia termenului, este „ceea ce nu e nici de un gen, nici de celălalt", adică nici masculin, nici feminin. Aceasta înseamnă că neutrului îi aparţin substantivele care denumesc obiecte neînsufleţite" [41]. Faptul că substantive ca: *popor, trib* sau *animal, dobitoc* au fost încadrate în genul neutru nu contrazice definiţia, deoarece acestea nu sînt ele însele animate, ci, primele, denumesc colectivităţi, iar cele de-al doilea sînt termeni generici.

Iată principalele grupe lexicale de genul *neutru*:

a) nume de lucruri:

arc, bilet, cuib, dig, electrometru, filtru, gard, ham, ilău, încălţător, jupon, kinescop, lacăt, monoclu, năvod, ochean, piston, raft, săpun, şort, tablou, ţest, uluc, vehicul, zăvor etc.

b) numele simţurilor:

auz, gust, miros, pipăit, simţ, văz ;

c) nume de materie:

aer, aur, bitum, crep, deluviu, eben, fier, galalit, haşiş, iridiu, jad, kaliu, lapte, lazurit, magneziu, nisip, oţel, pota-

[41] Al. GRAUR, SLG, p. 346.

siu, rubin, sînge, şampon, talc, ţincvais, ţiţei, uraniu, venin, vinilin, zinc ;

d) nume de calităţi şi defecte fizice şi morale:

altruism, avînt, curaj, daltonism, desfrîu, dezmăţ, echilibru (lăuntric), *egoism, egotism, elan, fanatism, futilism, libertinaj, misoginism, modernism, narcisism, onanism, parvenitism, pasivism, patetism, prestigiu, rafinament, servilism, snobism, tact, vagabondaj, zbeng, zeflemism ;*

e) nume de curente literar-artistice şi concepţii filozofico-politice:

absolutism, academism, ateism, bizantinism, bonjurism, colectivism, conservatorism, cosmopolitism, dadaism, decadentism, democratism, despotism, dualism, egalitarism, empirism, epicurism, ermetism, exclusivism, fracţionism, futurism, gongorism, hegelianism, idealism, iluminism, iraţionalism, junimism, kantianism, leninism, liberalism, manierism, marxism, militantism, naturalism, neoromantism, oportunism, pasivism, pragmatism, raţionalism, relativism, retorism, romantism, semănătorism, solipsism, subiectivism, şovinism, tezism, totalitarism, tradiţionalism, umanitarism, verism ;

f) nume de credinţe religioase şi ritualuri:

anglicanism, adventism, baptism, brahmanism, budism, calvinism, catolicism, creştinism, husitism, iezuitism, luteranism, mahomedanism, ortodoxism, păgînism, protestantism, puritanism ;

g) nume de unelte, mobilă, îmbrăcăminte, instrumente:

arcuş, brici, ciocan, creion, darac, dulap, electrocardiograf, felinar, fular, ghitară, guler, halat, ham, indicator, instrument, jeţ, joben, şal, şervet, ştiubei, şurub, taler, telefon, tirbuşon, topor, trombon, ţăpoi, ţurloi, ţuţuroi, ultramicroscop, uluc, umbrar, urcior, utilaj, vagon, valtrap, ventilator, violoncel, zăbranic, zăplaz, zăvor ;

Scanned with OKEN Scanner

h) nume de acțiuni[42] și rezultatele lor:

adăpatul, aerisitul, brodatul, căratul, cîntatul, dirijatul, extractul, fabricatul, fumatul, garatul, hrănitul, imitatul, împăiatul, jelitul, laminatul, măgulitul, morăritul, năvăditul, număratul, opăritul, oxigenatul, păzitul, prăjitul, roșitul, săritul, semănatul, șerpuitul, șuieratul, tăbăcitul, tropăitul, țăcănitul, țopăitul, uitatul, uratul, vegheatul, vulcanizatul, zburatul, zvîntatul ;

i) numele unor sporturi și jocuri:

aeromodelism, baschet, box, canotaj, cros, decatlon, fotbal, garduri, hipism, hochei, motocros, patinaj, rugbi, schi, șah, talere, tenis, volei ;

j) nume colective:

albinet, aniniș, arboret, bănet, bolovăniș, brădet (brădiș), castanet (castaniș), curcănet, curpeniș, făguriș, frăsinet, frunzăret, goruniș, grînet, hățiș, jnepeniș, lăstăret (lăstăriș), lemnet, mărăciniș, (mestecăniș), măslinet, muieret, nisipiș, nucet, nuieliș, paianjeniș, plătinet, pomet, pruniș, răchitiș, rămuriș, smochinet, stejăret (stejăriș), teiș, tineret, trandafiriș, trestiș, ulmet (ulmiș), vișinet, vulpet, zăhăret, zămet, zmeuret (zmeuriș).

Clasa *inanimatelor* cuprinde și masculine și feminine. Repartizarea acestora pe cele două genuri se datorează tradiției sau analogiei.

Inanimatele de gen *masculin* cuprind numeroase categorii de nume :

— de munți:

Alpi, Apuseni, Bucegi, Caraiman, Carpați, Ceahlău, Făgăraș, Gurghiului, Hașmaș, Moldoveanul, Negoiul, Penteleul, Retezat, Semenic, Tarcău, Urali, Vulcan, Zarand ;

— de localități:

București, Călugăreni, Dumbrăveni, Fălticeni, Galați, Huși, Iași, Jieni, Lupeni, Moreni, Negoiești, Onești, Plo-

[42] Provenite de la supin ; le transcriem cu articol spre a nu se confunda cu adjectivul participial.

ieşti, Rădăuţi, Someşeni, Şendreni, Tîrnăveni, Urziceni, Văleni, Zăbrani etc.

— de arbori:

agriş, brad, cais, dud, eucalipt, fag, gorun, ienupăr, jneapăn, lămîi, mesteacăn, nuc, păr, prun, soc, stejar, tei, ulm, velniş, vişin, zarzăr ;

— de plante, flori şi fructe:

ardei, bostan, brusture, bujor, castravete, crin, dovleac, hamei, lujer, mac, nufăr, odolean, pepene, stînjenel, strugure, şovar, trandafir, tulipan ;

— de lucruri:

acid, bănuţ, cărbune, dîrlog, drug, ester, fagure, iţari, joker, magnet, mititei, nasture, ochelari, papuc, pantaloni, perete, sac, titirez, ţăruş, vandrug, zimţ, zurgălău.

Sînt de asemenea, de genul masculin numele literelor, al lunilor, al notelor muzicale şi al celor mai multe cifre (*sută* şi *mie* sînt feminine, iar *milion* şi *miliard*, neutre.)

Tot prin tradiţie sau prin analogie sînt considerate de genul *feminin* unele categorii de nume :

— de lucruri:

antenă, bară, casă, daltă, ebonită, făclie, greblă, haină, insignă, jartieră, lanternă, masă, navă, oală, pensulă, retortă, sacoşă, şapcă, tablă, ţeavă, umbrelă, valiză, zăbală ;

— de fructe:

alună, bacă, cireaşă, dudă, fragă (= receptacul de fructe), *gutuie, harbuz, lămîie, nucă, pară, piersică, portocală, prună, rodie, vişină, zarzără ;*

— de plante şi flori:

albăstriţă, begonie, crizantemă, dalie, ferigă, garoafă, hortensie, iasomie, îngerea, jale-de-cîmp, kola, lalea, micşunea, nalbă, orhidee, pălămidă, rapiţă, secară, tămîioară, ţelină, urzică, viorea, zambilă ;

— de acțiuni:

ajustare, ajutare, băgare, bătaie, cîntare, coborîre, decorare, descărcare, enunțare, eliberare, gazare, ghicire, hăituială, intentare, înaintare, joacă, judecare, lăudare, lepădare, manevrare, muncă, notare, numire, operație, organizare, preparare, purtare, reducere, rostire, stilizare, șocare, trecere, țopăială, uitare, votare, zădărnicire etc.;

— de îmbrăcăminte:

bluză, bonetă, căciulă, cămașă, dulamă, fustă, gambetă, ghetră, haină, ie, îmbrăcăminte, jupă, livrea, mantie, nojiță, opreg, pălărie, pijama, rochie, robă, salopetă, șubă, tocă, țundră, voaletă, zadie;

— de sentimente, atitudini:

afecțiune, anxietate, aversiune, batjocură, bunăvoință, curtenie, dispreț, dragoste, emoție, euforie, familiaritate, gelozie, grandomanie, hipersensibilitate, idioție, iubire, înțelegere, josnicie, lăudăroșenie, lăcomie, mizantropie, nervozitate, ofensă, originalitate, pasiune, rușine, simpatie, seninătate, șovăială, timiditate, țîfnă, ură, veselie, violență, zăpăceală, zburdălnicie.

De asemenea, sînt de genul feminin numele zilelor și ale diviziunilor zilei (cu excepția: *amurg, asfințit, prînz*, care sînt neutre), ale anotimpurilor, ale continentelor, ale unor ape (*Bega, Cerna, Dunărea, Elba, Ialomița, Jijia, Lena, Marița, Nera, Ozana, Prahova, Rîșca, Sena, Tisa, Volga* etc.), precum și cele mai multe nume de țări (sînt neutre: *Congo, Luxemburg, Irak, Senegal, Vietnam*).

Inventarierea substantivelor pe grupe lexicale după gen scoate în evidență faptul că acesta este o categorie lexico-gramaticală, care corespunde categoriei ontologice a sexului numai în privința animatelor, în timp ce inanimatele sînt grupate în toate cele trei genuri, prin tradiție sau analogie. Se poate spune deci că genul gramatical, pentru cuvintele denominative, a fost mai întîi criteriu lexical de diferențiere și este rezultatul unei îndelungate dezvoltări lingvistice, ce reprezintă în cel mai înalt grad puterea convenției, care se

transmite din generație în generație, impunîndu-se tuturor celor ce folosesc limba respectivă.

Cunoașterea genului substantivelor este de mare folos traducătorilor, deoarece, se știe, nu există concordanță de gen între limbi. De aceea, indicarea genului la substantive este una dintre cele dintîi referințe care se dă în orice dicționar.

2.9. NUMĂR, GEN, SENS

Numărul este, după cum se știe, o categorie a grupului nominal, care prezintă obiectele denumite ca entități ce pot fi numărate, izolate sau reunite în grupe, în opoziție cu cele care se prezintă ca indivizibile. Se stabilește deci o primă opoziție între nume ce pot fi numărate și nume ce nu pot fi numărate. În cadrul grupului de nume numerabile, numărul opune prezentarea unui „obiect" individualizat, izolat (*singularitatea*), față de reprezentarea a mai mult de un obiect (*pluralitatea*). Această opoziție este exprimată în limba română, ca și în alte limbi romanice, prin cele două laturi ale categoriei de număr : *singular/plural.*

Singularul exprimă :

a) s i n g u l a r i t a t e a între numele numerabile (*unu* față de *mai mult de unu : creion, masă, cal,* față de : *creioane, mese, cai*) ;

b) p l u r a l i t a t e a prin numele colective (*brădet, porumbiște*) sau prin întrebuințarea ca termen generic a unui nume dintre cele numerabile (*Cubul* este un corp geometric. *Calul* este mamifer) ;

c) a b s e n ț a o r i c ă r e i o p o z i ț i i d e n u m ă r între numele ce nu pot fi numărate (*Sîngele apă nu se face*).

Pluralul exprimă :

a) p l u r a l i t a t e a numelor numerabile (*creioane, mese, cai,* față de *creion, masă, cal*)

b) s i n g u l a r i t a t e a pentru obiectele ce se prezintă ca pereche *(ițari, foarfeci)* sau ca manifestare unică (*funeralii*).

Scanned with OKEN Scanner

Referindu-ne la clasa numelui, se observă legătura strînsă ce există între categoriile de număr și gen și între acestea și sensul cuvintelor respective.

În propoziția :

Am un cot

nu putem descifra nici genul, nici sensul cuvîntului *cot*. Singura categorie precizată este numărul : *singular*. Dacă însă aplicăm o transformare de număr, prin trecerea cuvîntului respectiv la plural, putem obține trei propoziții :

Am doi coți.
Am două coate.
Am două coturi.

Numărul plural, prin formele lui deosebite, diferențiază substantivul pe două genuri (*coți*, masc. ; *coate, coturi*, neutre), dar pe trei sensuri :

cot — coți, s.m., „veche unitate de măsură pentru lungimi" ;

cot — coate, s.n., „partea articulației dintre braț și antebraț" ;

cot — coturi, s.n., „tub curbat ce face legătura între două conducte, burlane, cu direcții diferite".

Iată deci că, pe de o parte, numărul, pe de altă parte, genul, iar în cadrul aceluiași gen, forma diferită determină sensul cuvintelor. Aceasta nu înseamnă însă că pentru forma de singular nu poate fi precizat sensul. Contextul sau determinanții pot clarifica sensul :

Am un cot de dimie.
Am un cot rănit.
Am un cot de burlan.

sau :

Am un cot, deci pot instala burlanele.
Am un cot care mă doare.
Ajunge dimia că am un cot în plus.

Numărul plural diversifică sensurile și la cuvintele : *cap — capi, capete, capuri* (*supra*, I, 3.3.2) ; *colț — colțuri* „locurile de încrucișare a străzilor" ; în expresia : *au venit*

din toate colţurile lumii, „au venit de pe tot globul pămîntesc" ;

colţ { *colţi* „dinţi ai animalelor de pradă"
colţi „tăieturi de formă aproximativ triunghiulară făcute pe marginea unei stofe ; dantelă împletită în această formă"

corn { *corni* „căpriorii casei"
coarne „excrescenţe cornoase pe osul frontal al rumegătoarelor"
cornuri „produse de panificaţie"

grîu { *grîie, grîuri* „lanuri de grîu"
grîne „cereale"

bucată { *bucăţi* „părţi tăiate dintr-un întreg"
bucate { „cereale" (*Anul ăsta s-au făcut bucate*)
„feluri de mîncare ; mîncăruri gătite".

Sensuri diferite după formele de plural au şi : *ochi — ochi, ochiuri ; pas — paşi, pasuri ; raport — rapoarte, raporturi ; timp — timpi, timpuri* ş. a.

Pluralele formate de la unele nume de materie nu le exprimă pluralitatea, ci diversele specii ale materiilor respective sau produse confecţionate din acele materii :

bumbac — bumbacuri ; nisip — nisipuri ; pămînt — pămînturi ; ulei — uleiuri ; vin — vinuri ;
aur — aurituri ; argint — argintării ; cristal — cristaluri ; fier — fierotenii ; oţel — oţeluri etc.

Astfel de plurale care au cu totul altă valoare lexicală decît aceea de singular evidenţiază interacţiunea permanentă dintre vocabular şi gramatică, prin folosirea lexical-semantică a unei categorii gramaticale [43].

Semantica unor cuvinte nu îngăduie folosirea lor decît la forma de plural, creînd categoria numită *pluralia tantum*, din care fac parte :

— unele nume de materie: *bale, cîlţi, icre, lapţi, tăiţei* etc.

[43] R. A. BUDAGOV, ISL, p. 279.

— unele nume comune: *ape* „joc de culori făcut în lumină de unele obiecte lucioase", *funigei*, *moaște*, *mani* „numele zeilor ocrotitori ai căminului", *nuri*, *șale*, *zori* etc.

— unele toponimice: *Alpi*, *Bucegi*, *Carpați*, *Dăbuleni*, *Fălticeni*, *Galați*, *Huși*, *Iași*, *Lupeni*, *Rădăuți* etc.

Unele plurale pentru numele de persoane semnifică grupul pentru ambele genuri (și masculin, și feminin): *bunicii* („bunicul și bunica"); *frații* („frații și surorile"): *mirii* („mirele și mireasa"); *nașii* („nașul și nașa"); *părinții* („mama și tata"); *socrii* („socrul și soacra"); *soții* („soțul și soția"); *tovarășii* („tovarășii și tovarășele"); *vecinii* („vecinul și vecina").

Pluralul numelor proprii desemnează pe toți membrii acelei familii (bărbați și femei): *Albulești*, *Dăscălești*, *Goleștii*, *Ioneștii*, *Popeștii*, *Văcărești* etc.

Numele unor personaje din istorie sau din literatură se folosesc la plural pentru a desemna indivizi care se aseamănă cu aceste personaje prin unele trăsături comune [44]: *cațavencii* „demagogii"; *emineștii* „marii *poeți*"; *harpagonii* „avarii"; *nestorii* „înțelepții"; *napoleoni* „generali iscusiți" etc.

Tot din pricina conținutului semantic, unele cuvinte sînt folosite numai la forma de singular. Acestea formează categoria numită *singularia tantum*. Fac parte din această categorie următoarele grupe lexicale:

— nume de calități, însușiri, defecte, stări fiziologice: *aroganță*, *bunătate*, *cinste*, *corectitudine*, *curaj*, *dîrzenie*, *dreptate*, *eleganță*, *feminitate*, *ferocitate*, *foame*, *generozitate*, *hărnicie*, *impenetrabilitate*, *imperceptibilitate*, *înțelepciune*, *jenă*, *lene*, *maniabilitate*, *naturalețe*, *nevolnicie*, *obiectivitate*, *prudență*, *rapacitate*, *sagacitate*, *sete*, *șifonabilitate*, *taciturnitate*, *ticneală*, *umiditate*, *verbalism*, *vîscozitate*, *zvelțețe*;

— nume de materie, de plante:

aur, *cimbru*, *eben*, *fluor*, *glucoză*, *hamei*, *iască*, *ivoriu*, *lactoză*, *mazăre*, *mei*, *miere*, *nea*, *niobiu*, *opiu*, *orez*, *pătrun-*

[44] Cf. GA, I, p. 64.

jel, piper, radium, rapiță, secară, sînge, șampanie, tarhon, talc, țărînă, unt, usturoi, vată, zahăr, zmeură ;

— nume de sporturi:

atletism, baschet, box, canotaj, călărie, echitație, fotbal, handbal, hipism, hochei, înot, jiu-jitsu, natație, oină, rugbi, șah, tenis, volei ;

— unele toponimice:

Arad, Bihor, Craiova, Dej, Everest, Făget, Gherla, Hîrlău, Iernut, Întorsura, Jebel, Lancrăm, Macea, Năsăud, Oravița, Predeal, Recaș, Sebeș, Șuștra, Timișoara, Țebea, Uilac, Vașcău, Zalău etc.

— nume de atitudini și comportări:

academism, defetism, fatalism, idilism, manierism, narcisism, obiectivism, placiditate, rapacitate, sentimentalitate, șablonism, temperanță, umanitarism, vedetism, zeflemism;

— substantive ieșite din uz, folosite numai în locuțiuni:

aman (a fi la *aman*, „a fi la greu"),
anasîna (a lua cu *anasîna*, „a lua cu forța, cu sila").
bășcălie (a lua pe cineva în *bășcălie*, „a-l lua peste picior"),
bîzdîc (a-i sări (cuiva) *bîzdîcul*, „a se supăra"),
cîră (a se ține de *cîra* cuiva, „a stărui pe lîngă cineva"),
cîrcă (a lua în *cîrcă*, „a lua în spinare"),
delă (a intra într-o *delă*, „a intra într-o încurcătură"),
dîrdora (a fi în *dîrdora* însuratului, „a umbla de zor să se însoare"),
ferfeniță (a face *ferfeniță*, „a rupe în bucăți ; a zdrențui"),
fofîrlica (a umbla cu *fofîrlica*, „a umbla cu înșelăciuni"),
ghes (a da cuiva *ghes*, „a îndemna ; a zori pe cineva"),
ghiotura (cu *ghiotura*, „cu grămada ; de-a valma"),
halagea (a-și căpăta *halageaua*, „a o păți rău ; a-și găsi beleaua"),
hara-para (a face o *hara-para*, „a provoca o învălmășeală"),
iama (a da *iama* în ceva, „a da năvală ; a se repezi"),
izbeliște (a lăsa de *izbeliște*, „a lăsa la voia întîmplării"),
japcă (a lua cu *japca*, „a lua cu forța și pe nedrept"),

Scanned with OKEN Scanner

landră (a se ține *landră*, „a se ține scai unul de altul"),
leoarbă (strînge-ți *leoarba* acasă ! „ține-ți gura ! taci !"),
marț (a face pe cineva *marț*, „a învinge ; a depăși categoric pe cineva într-o dispută"),
năvoalcă (a duce pe cineva *năvoalcă*, „a duce cu forța"),
nelume (ca *nelumea*, „cum nu trebuie ; de-a-ndoaselea"),
ogod (a duce *ogodul* cuiva, „a purta grija cuiva"),
otoboc (a face mîna *otoboc*, „a împreuna degetele chită"),
paralîc (a vinde (sau a cumpăra) cu *paralîcul*, „a vinde (a cumpăra) cu mărunțeaua"),
preget (fără *preget*, „fără răgaz ; continuu"),
saț (fără *saț*, „lacom" ; a-și ține *sațul*, „a se sătura pentru mult timp"),
sîrg (cu *sîrg*, „repede ; iute"),
șperlă (a da pe cineva prin *șperlă*, „a-l maltrata"),
țifoaie (a fi sătul *țifoaie*, „a fi foarte sătul"),
țorțoi (cu *țorțoi*, „cu multe podoabe"),
vileag (a da în *vileag*, „a face cunoscut lumii") ;

— s i n g u l a r e l e c u v a l o a r e c o l e c t i v ă :

arnăuțime, burghezime, cerșetorime, dăscălime, droaie, evreime, feciorime, golănime, husărime, iobăgime, jupînime, lăcustime, lexic, muncitorime, nobilime, negustorime, obștime, orășenime, plugărime, proletariat, romanitate, românime, sărăcime, stejăriș, școlărime, tinerime, tîlhărime, țărănime, țigănime, ursărime, vînătorime, zaverime.

Faptul că singularul poate exprima pluralitatea, iar pluralul singularitatea dovedește împletirea semanticii cu categoria de număr, ceea ce confirmă importanta particularitate dialectică a limbii, aceea „de a exprima în același timp atît generalul, cît și particularul" [45].

Legătura dintre număr, gen și sens se evidențiază atît în vorbirea obișnuită, cît, mai ales, în crearea expresivității stilului scriitorilor. Se verifică deci afirmația că „nu există limbi în care „mecanismul" exprimării categoriei numărului să nu depindă, într-un fel sau altul, de diverse grupe lexicale prin intermediul cărora acționează acest „mecanism" [46].

[45] R. A. BUDAGOV, ISL, p. 278.
[46] *Ibidem*, p. 276—277.

Scanned with OKEN Scanner

3. STRUCTURA MATERIALĂ A CUVINTELOR

După cum s-a arătat (*supra*, I, 3.2.1), ramura lexicologiei numită morfonemie analizează cuvintele din punctul de vedere al structurii lor materiale. Această analiză are două laturi : *fonematică* și *morfematică*.

Privite izolat, cuvintele unei limbi au componență materială foarte variată, iar aceasta diferă de la o limbă la alta. Referindu-ne la limba română, constatăm că există cuvinte cu un corp fonetic format dintr-un singur fonem, precum și altele de zece-cinsprezece foneme. (Cele de 17 : *incompatibilitate*, de 18 : *incombustibilitate* și de 21 de foneme : *incomprehensibilitate* sînt rarisime.) Mai convenabil este însă să analizăm silabic structura fonematică a cuvintelor.

Cuvintele românești au componență silabică variată. Unele sînt *monosilabice* sau *bisilabice*, iar altele *polisilabice*. Cele formate din una sau două silabe constituie așa-numita categorie a cuvintelor scurte, iar cele formate din trei și mai multe silabe, categoria cuvintelor lungi. Cunoașterea acestui aspect privind structura materială a cuvintelor este importantă pentru caracterizarea stilurilor limbii. Fără a avea, deocamdată, criterii mai precise (statistice), se pare că în vorbirea obișnuită se folosesc mai frecvent cuvintele scurte, în timp ce în exprimarea cărturărească apar mai numeroase cuvinte mai lungi [47].

3.1. CUVINTELE MONOSILABICE

Cuvintele de o singură silabă au următoarele structuri [48] :

[47] Vezi la Alexandra ROCERIC-ALEXANDRESCU, *Fonostatistica limbii române*, București, 1968, p. 138—144, date privind frecvența cuvintelor, în funcție de lungimea lor, în stilul beletristic, în stilul publicistic și în cel științific.

[48] Vezi Sanda GOLOPENȚIA-ERETESCU, *La structure phonologique des monosyllabes roumains*, CLTA, III, 1966, p. 59—67.

Scanned with OKEN Scanner

a) *monofonematice* :

a (verb auxiliar : *a* citit ; articol posesiv : *a* ta ; prepoziție [49] : e ușor *a* ierta ; interjecție : *a* !) ;
o (articol nehotărît, feminin : *o* carte ; pronume personal, feminin, acuzativ : *o* văd ; interjecție : *o* !) ;
i (pron. personal, dativ : lui *i* s-a comunicat ; în alte situații este asilabic, atît ca pronume : **i**-am dat, spune**i**-**i** ; cît și ca verb, ind. prez. : nu-**i** trist) ;
e (verb ; de fapt se pronunță *ie* : *e* frumos).

Vocalele : *i*, *e* și *u* sînt cuvinte-silabă și atunci cînd sînt întrebuințate ca interjecții (de obicei prelungite : *iii* ! *ee* ! *uu* !)

Numărul acestor cuvinte, după cum se vede, este infim față de cele cu un corp sonor mai amplu.

Limba noastră are și trei cuvinte monofonematice asilabice, deoarece sînt exprimate prin consoane :
-l- (pron. pers. masc., acuzativ : văzîndu-*l* ; *l*-a citit ; văzutu-*l*-ai) ;
-m- (pron. pers., acuzativ : *m*-a trimis ; trimisu-*m*-a) ;
s- (pron. reflexiv, acuzativ : *s*-a dus ; duce-*s*-ar).

Cuvintele monofonematice (atît silabice, cît și nesilabice) nu pot fi folosite singure. Cele asilabice, căutîndu-și un suport vocalic, se leagă prin linioară (cratimă) fie de cuvîntul precedent, fie de cel următor.

b) *bifonematice* :

1. Vocală+consoană :

ac, al, am, an, ar, as, aș, at ;
îl, în, îs ;
ic, im, in, ir, iz ;
el (se pronunță *iel*), *ev* ;
of, ol, om, op, or, os ;
ud, uf !, *un*.

Cuvintele constituite din vocală+consoană sînt puține, deoarece și numărul vocalelor este mic. Sînt șapte vocale, dintre care *ă* este inițială numai a cuvîntului *ăl*, întrebuințat popular, iar celelalte nu se combină decît cu foarte puține dintre consoane.

[49] Referirea la clasele morfologice este o necesitate în cazul cuvintelor-silabă monofonematice, deoarece izolate nu au sens.

Scanned with OKEN Scanner

2. Vocală+semivocală :

ai, au ;
îi ;
eu (se rostește : *ieu*), *ei* (pronunță : *iei*) ;
oi, ou ;
ii (pluralul lui *ie*).

3. Semivocală+vocală :

ia, ea (atît verbul, cît și pronumele se rostesc la fel : *ia*, sînt, adică, omofone (*infra*, II, 3.6).

4. Consoană+vocală :

ba ;
ca, ce, ci, că, cu ;
da, dă, de, di !, *do, du* ;
fa, fă, fi, fu ;
ha !, *he* !, *hi* !, *ho* !, *hu* ! (toate numai ca interjecții, de obicei repetate) ;
la, lă (prez. ind., pers. III, sing. de la verbul *a (se) la*), *le, li* ;
mă, mi ;
na, ne, ni, nu ;
pa !, *pe* ;
ră (reg. pentru *rea*), re ;
sa, să, se, si ;
șa, și ;
ta, te, tu ;
ța !, *ți* ;
va, vă, vi ;
za, zi ;

c) *plurifonematice* :

1. Consoană+vocală+consoană (CVC) [50] :
bac, bal, ban, bat, băl, băț, bec, bir, bis, bîz !,
bon, bor, bot, buf !, *bun* ;
cad, cal, cam, cap, car, caș, caz ;
dac, dar, des, din, dop, dor, dur, dus ;
fag, far, fel, fes, fin, fir, fîn, foc, for, fum, fus ;
gaj, gaz, gît, gol, guz ;
hal, har, hăt, hep !, *hil, hîc* !, *hop, hun* ;

[50] V=vocală ; C=consoană.

jaf, jar, jeg, jeț, jir, joc, jos, jug, jur ;
lac, lan, leg, leș, lin, loc, loz, lup, lut ;

2. Consoană+diftong ;

bai, bau, bea, boi, bei, bou ;
cai, cui ;
dai, dau, doi ;
foi, fui ;
goi ;
hai, hau, hei ;
joi ;
vai, vei, viu, voi ;
zău, zeu, zei, zoi ;

3. Diftong+consoană :

iad, iar, iaz, ied, iod, Ion ;

4. Vocală+2 consoane :

alb, arc, ard, opt, urc, usc ;

5. Consoană+vocală+2 consoane (CVCC) :

bard, calc, dalb, fapt, gang, hang, jant, lanț, malț, naft, parc, raft, saft, șart, tact, țanc, vals, zapt ;

6. 2 consoane+vocală+consoană :

blam, blat, blid, bloc, bluf ; brad, brav, breb, bric, brom, brun, brut ;
clar, drac, flec, glaf, hram, jder, plan, slab, spor, șlep, trac, vrac, zbat ;

7. C+diftong+C :

baiț, biet, beam ;
cauc, caut, coif, cuib ;
doar, deal ;
fain, fier ;
hait, hoit ;
leac, leat ;
miel, miez ;
pier ;
raid, roib ;
șoim ;
veac, vier („mascul de reproducție la porcine")

8. CC+diftong :

brîu, clei, croi, frîu, grai, grei, greu, grîu, grui, prau, scai, sloi, spui, stai, stau, stea, stei, trai, trei, vrea, vrei, vreo.

9. Diftong+CC : *iaht, iert*
10. Consoană+triftong : *beau*
11. Triftong+consoană : *Ioan*
12. Vocală+3 consoane : *astm, istm*
13. Consoană+vocală+3 consoane :

carst, harșt !

14. 2 consoane+vocală+2 consoane :

creps, clovn, drept, drops, flanc, flasc, flirt, franj, fruct, grind, grund, prind, prost, prund, scurs, spirt, stîlp, trist, trosc, trust

15. 3 consoane+vocală+consoană :

screm, scrib, scris, scrum, strat, strop, struț

16. Consoană+diftong+2 consoane :

piept, toast

17. 2 consoane+diftong+consoană :

breaz, clean, hrean, steag, treaz

18. 3 consoane+diftong :

splai, strai

19. 2 consoane+triftong :

șleau, vreau

20. 3 consoane+vocală+2 consoane :

splint, strict, strîmb, strîmt, strung, șirand

21. 3 consoane+diftong+consoană : *streaz*
22. 3 consoane+diftong+2 consoane : *șireang.*

Așadar, cuvintele monosilabice plurifonematice se prezintă în 22 de structuri diferite și cuprind de la 3 pînă la 7 foneme. Bineînțeles, cum se poate observa, unele formații sînt extrem de sărace.

Scanned with OKEN Scanner

3.2. CUVINTELE BISILABICE

Bisilabicele au următoarele structuri :

a) de *trei foneme* :
1. V+diftong : *aia (a-ia), ouă*
2. V+VC : *aer, aur*
3. V+CV : *apă, ară, ață, iță, ușă*
4. CV+V : *bău, luă, sui ;*

b) de *patru foneme :*
1. V+C diftong : *abia, alei, avea, oboi*
2. Diftong+CV : *iadă, iama, iapă*
3. V+CVC : *abac, abil, elev, iris, opac, uman*
4. V+CCV : *acru, află, icre, oblu, ocru*
5. Diftong+Diftong : *oaie*
6. VC+CV : *arde, asta, erhă, încă, ofta, unde, urcă*
7. CV+diftong : *baie, cuie, laie, suie, taie, vuia*
8. CV+VC : *caic, faun, faur, laur, taur*
9. CV+CV : *bară, casă, masă, rasă, soră, tufă, vite ;*

c) de *cinci foneme* :
1. V+C triftong : *aveau*
2. V+C diftong C : *alean, aveam*
3. V+CVCC : *adept, afect, arest, efect, onest*
4. V+CCVC : *acrit, aflam, ecran, obraz*
5. Diftong+CVC : *iadeș, iatac, iavaș, oinar, uitat*
6. VC+C diftong : *ardei, întîi, ornai, urcai*
7. VC+CVC : *actor, alcov, ergan, icter, obtuz, orfan, urban*
8. VC+CCV : *aspru, intru, întru, ultra, umbră*
9. Diftong+VCC : *iaurt*
10. CV+VCC : *fiind, luînd, viind*
11. CV+C diftong : *baboi, butoi, cadou, lăsai, mării*
12. CV+CVC : *bălan, dorit, fazan, local, popor, vagon*
13. CV+triftong : *suiau, muiau, puiau, tăiau, vuiau*

Scanned with OKEN Scanner

14. CV+CCV : *cadru, codru, latră, lotru, patru, șatră, vatră*
15. Diftong C+CV : *iarbă, ierta, iușcă, oaste, oiște*
16. C diftong+diftong : *moaie, foaie, zoaie*
17. C diftong+CV : *doină, fainã, haină, moină, puică, taină*
18. CVC+CV : *bancă, curbă, deltă, pantă, torță*
19. CCV+VC : *briat, creat, grăit, trăit, triat*
20. CCV+diftong : *bruia, grăia, plouă, trăia*
21. CCV+CV : *blană, crapă, flamă, placă, trenă, vrajă, zgură ;*

d) *de șase foneme* :

1. V+CC diftong C : *oplean, opream*
2. VC+CVCC : *abrupt, advers, azvîrl, intact, orfism*
3. VC+CCVC : *astral, intrat, intrus, întreg, umblat, umbrit*
4. CV+C triftong : *băteau, cădeau, mureau, puteau*
5. CV+C diftong C : *băteam, cădeam, puteam, săream, vedeam*
6. CV+CVCC : *balast, budist, delict, decont, necopt*
7. CV+CCVC : *cabrat, dublat, cofraj, pătrat, reglaj*
8. C diftong+CVC : *laibăr, mieluț, reavăn, roiban, seamăn*
9. C diftong+CCV : *loitră, neagră, moaflă, piatră*
10. CVC+C diftong : *băltău, băltoi, bărbie, curtau, luptau, purtau*
11. CVC+CVC : *barbar, cartof, hîrbar, migdal, singur*
12. CVC+CCV : *castru, cuscră, dintru, pentru, simplă*
13. CCV+diftong C : *graiul, plaiul, traiul*
14. CCV+C diftong : *briboi, flăcăi, glumea, grăbea, plăsea*
15. CCV+CVC : *bravul, flanel, global, trotil, vrăjit, zvonar*
16. CCV+CCV : *brîglă, greblă, sticlă, treflă*
17. C diftong C+CV : *coardă, fiartă, meargă, poartă, soartă*

Scanned with OKEN Scanner

18. CC diftong+CV : *fleică, groasă, spaimă, troacă*
19. CCVC+CV : *brîncă, cruntă, frunte, glonte, ploscă*
20. CCCV+CV : *stradă, strigă, strofă, strună ;*

e) *de şapte foneme :*

1. CV+CC diftong C : *boblean, dovleac, mocrean, viclean*
2. CV+CCVCC : *cadrist, cuprins, nefript*
3. C diftong+CCVC : *pietriş*
4. CVC+CVCC : *băsnind, căscînd, gardist, răcnind, verdict*
5. CVC+CC diftong : *candriu, păstrai, răscroi* (subst.)
6. CVC+CCVC : *discreţ, dispreţ, mistreţ*
7. CCV+C diftong C : *bîrfeam, credeam, premiul, priveam*
8. CCV+CVCC : *bravînd, crăpînd, flămînd, presimt, scălîmb*
9. C diftong C+C diftong : *mierloi, miorlau !*
10. CC diftong+CVC : *scuipat*
11. CCVC+C diftong : *drepnea, drîmboi, fruntea, grindei*
12. CCVC+CVC : *grindul, plesnit, pleşcar, plimbat*
13. CCCV+C diftong : *sclipea, strivea*
14. CCC diftong+CV : *scroafă, straiţă, streajă*
15. CCCVC+CV : *scrînti, sprînji, strînse ;*

f) *de opt foneme :*

1. CVC+CCVCC : *contrast, descresc*
2. CC diftong+CVCC : *scuipînd*
3. CCVC+CVCC : *prostesc, stîrnesc*
4. CC diftong C+CVC : *bleojdit, pleoştit ;*
5. CCVC+C triftong : *creşteau, crîcneau, stîlceau*
6. CCCVC+C diftong : *strîmbau, strînsei, scrîşnea, scrumbie*
7. CCCVC+CVC : *strungar, stropşit, strîmtat, scrîşnet*
8. CCC diftong C+CV : *scroambă ;*

g) *de nouă foneme :*

1. CC diftong C+C diftong C : *pleoşteam*
2. CC diftong C+CVCC : *pleoştesc, pleoştind*

Scanned with OKEN Scanner

3. CC diftong C+C triftong : *pleoșteau*
4. CCCVC+CVCC : *scrîntesc, scrîșnesc, stropșesc*
5. CCCVC+C triftong : *scrînteau, scrîșneau, stropșeau.*
6. CCCVC+C diftong C : *scrînciob, scrînteam.*

După cum se vede, cuvintele de două silabe își grupează fonemele în 78 de structuri, avînd lungimea de la 3 la 9 foneme [51]. Cele mai numeroase și mai variate structuri se realizează în cuvintele de 5 și 6 foneme (respectiv : 21 și 20), urmînd cele de 7 foneme (15 structuri).

3.3. CUVINTELE POLISILABICE

Cuvintele mai lungi din limba noastră actuală au componența de la 3 la 9 și chiar 10 silabe, avînd în vedere că prin flexiune, substantivele, la genitiv și dativ plural, își măresc corpul fonetic cu încă o silabă, iar unele verbe, la mai mult ca perfect, chiar cu două și trei silabe. De exemplu, verbul de o silabă : *da*, la prezent, pentru toate persoanele se păstrează monosilabic, iar la mai mult ca perfect, la formele de plural are patru silabe : *dăduserăm, dăduserăți, dăduseră.* În ce privește tipurile de silabe, cuvintele polisilabice îmbină structuri asemănătoare cu cele identificate la mono- și bisilabice. Adică de la silaba monofonematică la cea cvintetică, dar, cum e și firesc, nu poate fi observată vreo simetrie în dispunerea silabelor după structură în alcătuirea cuvintelor. O remarcă interesantă se poate face cu privire la lungimea fonemică a silabelor. Dacă la cuvintele monosilabice a putut fi identificată o structură de 7 foneme (*șstreang*), la cele bisilabice cea mai amplă este de 5 foneme (con-*trast)* *, la cele tri- și tetrasilabice nu se întîlnesc mai mult de 4 foneme (a-pă-*rînd* ; in-te-re-*sant*), iar la cele mai mari de 5 silabe, componența fonemică nu trece de trei (în-gă-du-i-*tor* ; in-co-*rup*-ti-bi-li-ta-te). Apare chiar un contrast în ceea ce

[51] Alexandra ROCERIC-ALEXANDRESCU, *op. cit.*, p. 121, a identificat, în textele analizate, 64 de tipuri, de la 3 la 8 foneme.

* Un singur caz de șase foneme : *scroam-bă.*

privește numărul de foneme : avem cuvînt monosilabic de 7 foneme, dar cuvinte de cinci silabe numai din 8 foneme (*e-pu-i-ze-ze*). Scăderea numărului de foneme din componența silabică, în timp ce crește numărul silabelor în cuvînt apare ca firească. Numai avînd în componență silabe monofonematice sau bifonematice, cuvintele își pot mări numărul de silabe, păstrînd, totodată, posibilitatea de rostire normală.

Structura fonematică a cuvintelor interesează deopotrivă atît exprimarea orală, cît și pe cea scrisă. Cercetările statistice au scos în evidență frecvența mai mare a cuvintelor mai scurte (1—2—3 silabe) față de cea a celor cu corp fonetic mai amplu. Dintre cele două posibilități de exprimare, în cea orală sînt mai frecvente cuvintele scurte. În exprimarea scrisă, frecvența cuvintelor lungi/scurte depinde de stilurile limbii. În stilul publicistic și în cel științific apar mai numeroase cuvinte lungi decît în stilul beletristic. O altă constatare se referă la faptul că în limba română lungimea cuvintelor se datorează mai mult flexiunii (care este mai bogată ca a altor limbi romanice) decît compunerii [52] (ca în germană, de pildă).

3.4. GRUPURI CONSONANTICE

Importante pentru structura fonematică a cuvintelor sînt *grupările consoanelor* la inițială și la finală, deoarece în funcție de acestea se realizează silabele respective. Organizarea silabei inițiale prezintă importanță în ceea ce privește informația conținută de cuvînt și pregătirea celui ce receptează comunicarea.

Oricine consultă un dicționar al limbii noastre observă că oricare dintre fonemele românești (consoane, vocale, semivocale) poate apărea ca inițială de cuvinte [53]. (Numai *ă* la un singur cuvînt : *ăl* și formele acestuia : *ălui, ăi, ălor.*)

Vocalele inițiale de cuvînt nu pun probleme deosebite în legătură cu sugerarea conținutului, deoarece ele

[52] Alexandra ROCERIC-ALEXANDRESCU, *op. cit.*, p. 141.
[53] *Ibidem*, p. 39.

formează singure silabă (dacă nu există condiții restrictive, adică nu sînt două consoane succesive care nu pot merge împreună în silaba următoare : *abdomen : ab-do-men*, dar : *abur : a-bur* sau : *atractiv : a-trac-tiv* etc.).

Cuvintele care încep cu o singură consoană nu pot avea ca primă silabă o structură mai mare de trei foneme, de tipul : CVC (*car-ton, dis-cu-ți-i-le* etc.). Sînt posibile patru foneme numai dacă centrul silabei îl formează un diftong (*pier-de-re, coar-dă* etc.). Structuri de tipul CVCC ca silabe prime sînt foarte rare (*somp-tu-os*).

Cînd silaba are două sau trei consoane alăturate, structura ei poate fi de patru, respectiv, cinci foneme (*cres-tat, creas-tă ; stra-ti-fi-ca-re, strîn-soa-re* etc.).

Cuvintele românești nu pot începe cu două consoane oricare ar fi acestea, pentru că nu pot fi rostite (*bt, db, cp* etc.). Numai anumite consoane pot să se grupeze cîte două sau cîte trei la început de cuvînt (și de silabă, în general). Aceste grupuri sînt :

br-, pr-, dr-, tr-, cr-, gr-, fr-, vr- ;
bl-, pl- —, —, cl-, gl-, fl-, vl ;

care, după cum se vede sînt formate din oclusive (b, p, d, t, c, g) sau spirante (f, v) urmate de o lichidă (laterala *l* sau vibranta *r*). Grupul vibrantei este mai numeros, deoarece perechea oclusivelor dentale+laterala nu se realizează. La acestea se adaugă și seria formată de z+unele consoane sonore : *zb-, zd-, zg-, zl-, zm-, zn-, zv-*, (Nu se realizează *zr-*). Iată exemple : *zbate, zdelcă, zgardă, zloată, zmeu, znamie, zvon* etc.

Grupurile de trei consoane la începutul cuvîntului sînt în număr mai redus și se formează respectîndu-se două condiții : prima consoană să fie spirantă (surdă sau sonoră : *s, z*), iar a treia lichidă (*l, r*) :

scl-, scr-, spr-, str-, ștr-, zdr-, zgl-, zgr-

Exemple : *sclipitor, scriere, sprijin, strigare, ștrengar, zdravăn, zglobiu, zgribulit.*

În ceea ce privește finalul, *Dicționarul invers* arată că oricare dintre fonemele românești poate încheia cu-

Scanned with OKEN Scanner

vîntul [54] : *aduna, bancă, șurub, eroic, voievod, întinde, pantof, moșneag, văzduh, citi, patinaj, radical, sistem, biban, acolo, ciorap, zidar, admis, lăcaș, ferecat, brăduț, codru, elev, răgaz.* Unele dintre fonemele finale au funcție morfologică *(infra 3.6).*

Din punct de vedere lexical, mai importante pentru sfîrșitul cuvintelor sînt grupurile consonantice, de păstrarea integrității cărora, în rostire, depinde claritatea comunicării, deoarece și în limba română ca și în alte limbi există tendința de afonizare a sunetelor finale [55].

Grupurile de două consoane finale sînt mult mai numeroase decît cele inițiale :

-cs : box, complex, ortodox, paradox
-ct : autodidact, contract, perfect, tact
-ft : aft, lift, moft, știft
-gd : smaragd
-gn : benign, interregn, malign, regn
-ht : iaht
-jd : grajd
-lb : alb, bulb, colb, dalb
-lc : calc, melc, pîlc, tîlc
-ld : bold, cald, imbold, șold
-lf : golf, sulf
-lg : bulg, fulg, vulg
-lm : calm, dîlm, film, psalm
-lt : asalt, bazalt, cobalt, înalt, salt, zvelt
-lț : colț, desculț, jilț, zmalț
-lz : bulz, solz
-mb : bumb, carîmb, iamb, plumb, strîmb
-mf : damf, ștrimf, triumf
-mn : demn, lemn, pumn, semn, untdelemn
-mp : ciump, ghimp, scump, timp
-mt : strîmt
-mț : neamț, simț, zimț
-mz : naramz, zumz
-nc : adînc, juninc, oblînc, prunc, țînc

[54] Vezi statistica frecvenței fonemelor finale în textele cercetate de Alexandra ROCERIC-ALEXANDRESCU, *op. cit.*, p. 93 ș.u.

[55] Despre gradul de afonizare, în poziție finală, în cursul nostru de *Fonetică*, Timișoara, ed. I, 1973, ed. a II-a, 1974, p. 68—70.

Scanned with OKEN Scanner

-nd : brand, flamand, gurmand, jind, rond
-nf : fonf, tronf
-ng : bang, crîng, dribling, gong, șezlong
-nj : deranj, franj, gînj, oranj, vînj
-ns : balans, cuprins, dans, întins, prins, respins
-nș : etanș
-nt : atacant, comandant, gigant, pedant, savant
-nț : anunț, dorobanț, glonț, lanț, sfanț, zbanț
-nz : bronz, mînz, prînz, spînz
-ps : apocalips, biceps, forceps, gips, mops
-pt : apt, concept, drept, fapt, manuscript, percept
-rb : acerb, corb, hîrb, proverb, superb, știrb, verb
-rc : berc, cerc, parc, stîrc, țarc
-rd : ard, bard, gard, hazard, record, stindard
-rf : antropomorf, dimorf, vîrf, zarf
-rg : alerg, burg, chirurg, larg, sorg, tîrg.
-rm : arm, ferm, infirm, țărm, uniform, vacarm
-rn : atîrn, cern, etern, guvern, modern
-rp : corp, endocarp, pericarp, sterp
-rs : ars, divers, întors, mers, șters, vers
-rș : borș, marș, tîrș, zborș
-rt : aport, birt, expert, furt, import, report, spirt
-rț : comerț, divorț, scîrț, șperț, șorț
-rv : nerv, serv, stîrv, șovîrv, vîrv
-rz : arz, dîrz, orz, sturz
-sc : burlesc, creștinesc, domnesc, lupesc, plisc
-sm : antifascism, basm, cubism, macrocosm
-st : azbest, balast, furnalist, gust, rost, trust
-șt : deșt, fîșt !, țușt !
-tm : algoritm, logaritm, ritm.

În grupul final de două foneme consoane, mai important este primul, deoarece dacă este sonor atenuează afonizarea celui din urmă, iar dacă este surd, întregul grup își diminuează fonia, cum se întîmplă cu : *-cs, -ft, -ht, -ps, -pt, -sc, -st, -șt.* Dacă însă primul din grup este un fonem surd, iar al doilea sonor se produce o acomodare (asimilare) regresivă : [*marxizm*], [*romantizm*]. Trebuie observat însă că cele mai numeroase grupuri duale au ca prim component consoane sonore *r, n, l* (*-r+C*=15 formații ; *-n+C*=10 ; *-l+C*=9.)

Scanned with OKEN Scanner

Grupurile triconsonantice finale sînt cu două mai puține decît cele inițiale (6 față de 8) și au componență total diferită :

-cst : context, mixt, pretext, text
-ncs : farinx, larinx, linx, sfinx
-nct : adjunct, conjunct, defunct, instinct, punct, sacrosanct
-rst : antihîrst, curfiurst, lebervurst
-rșt : harșt !, hîrșt !, crenvurșt
-stm : astm, istm.

3.5. OPOZIȚII FONOLOGICE

Cercetarea materialității cuvintelor interesează și în privința stabilirii valorii relațiilor ce există între transa sonoră și determinarea sensului. Organizarea fonemelor în realizarea materială a semnului lingvistic are rolul deosebit de important de a diferenția cuvintele. Atît vocalele cît și consoanele au această funcție. Prin opoziția dintre ele se schimbă nu numai aspectul formal al transei sonore, ci și conținutul semantic.

Să luăm, de exemplu, aceste două rame consonantice, în care să introducem, pe rînd, toate cele șapte vocale ale limbii române :

	s—c ;	*p—r*
a :	*s a c ;*	*p a r*
ă :	*s ă c*	*p ă r*
î :	*s î c !*	*p î r !*
e :	*s e c ;*	*p e r*
i :	*s i c ;*	*p i r*
o :	*s o c ;*	*p o r*
u :	*s u c ;*	*p u r*

Deci în același cadru consonantic schimbarea vocalei a adus o schimbare și în planul formei și în cel al conținutului.

Existența perechilor de consoane omorganice, *sonoră-surdă*, atît între oclusive (*b-p ; d-t ; g-c*), cît și între constrictive (*v-f ; s-z ; j-ș*) creează, prin trăsătura distinctivă de sonoritate sau surditate, opoziții fonologice im-

portante. Iată cum, prin înlocuirea sonorei cu surda, la aceeași tranșă fonică, se obțin alte cuvinte :

bor/por ; *vor/for*
barcă/parcă ; *vată/fată*
dur/tur ; *ser/zer*
dare/tare ; *sare/zare*
gol/col ; *joc/șoc*
gară/cară ; *jură/șură*

Și în grupurile bifonematice inițiale, *comutarea* (operația de substituire a unui fonem prin altul în aceeași tranșă sonoră) are același efect :

b*lană*, **d***ragă*, **g***rapă*
p*lană*, **t***ragă*, **c***rapă*

Opoziția se neutralizează în cazul *s/z*, deoarece înainte de consoane sonore și *s* devine sonor : *sbate/zbate* ; *sgardă/zgardă* ; *smeu/zmeu* etc.

Pentru celelalte cazuri, respectarea opoziției surd/sonor este o cerință obligatorie pentru rostirea în româna actuală, fiindcă neutralizarea acestei opoziții schimbă conținutul cuvintelor. Să se compare :

*dra***g**/*dra***c** ; *cî***nd**/*cî***nt** ; *cor***b**/*cor***p** etc.

3.6. OMOFONIE ; PARONIMIE

Unele cuvinte de 1—2 silabe (mult mai rar de trei silabe) au (sau ajung să aibă prin flexiune) corp fonetic identic. Aceasta duce la pronunțarea identică a acelor cuvinte, dar ele au sensuri diferite. La nivel fonematic, fenomenul poartă numele de *omofonie* (<fr. *homophonie*), iar cuvîntul care se rostește la fel cu alt cuvînt se numește *omofon* (<fr. *homophone*). Omofonia poate duce la pierderea autonomiei cuvintelor respective.

Iată cîteva serii de cuvinte omofone :

sare v. — *sare*, s.
mare, s. — *mare*, adj.

vie, s. — *vie*, adj., *vie*, v.
vină, s. — *vină*, v.
pară, s. — *pară*, v.
ouă, v. — *ouă*, s. etc. etc.

Este răspîndită părerea că omofonele creează dificultăți în formularea enunțurilor, că dau naștere la ambiguitate. Această părere nu se confirmă în practica vorbirii (cu excepția formulărilor intenționate care dau naștere calamburilor), deoarece e suficient un morfem distinctiv pentru a evita echivocul :

el (ea) sare — *o sare (amară)*
pe mare — *mai mare*
o vie (rodnică) — *ființă vie — să vie*
o vină (mare) — *să vină*
o pară (gustoasă) — *să pară (interesant)*
găina ouă — *multe ouă* etc. etc.

Ambiguitatea omofonică dispare total într-un context mai larg, fie lingvistic, fie situațional. A rămas mereu citabil calamburul lui C. Negruzzi din *Cum am învățat românește* :

„Maică-ta de-i *vie*
Bine-ar fi să *vie*
Pîn' la noi la *vie*".

Normele limbii literare actuale au scos din omofonie forma de conjunctiv (să *vie*), deoarece se recomandă : *să vină*. Dar, după cum s-a arătat mai sus, și acest verb fără conjuncția *să* intră în omofonie cu substantivul *vină*.

Aplicînd permutarea, substituția, distribuția, orice cuvînt poate ieși din ambiguitate omofonică, chiar și într-un context formulat echivoc :

Ion are să $vină_1$ că are $vină_2$.

În propoziția : Ion are să *vină*, cuvîntul $vină_1$, verb, nu poate ocupa alt loc decît după conjuncția *să*, chiar împreună cu aceasta nu poate preceda pe *are* ; deci poziția lui e fixă, formînd în această ordine viitorul așa-zis popular. Substituirea nu se poate realiza decît cu un alt verb : *sosească*, *vorbească* etc. toate compatibile cu *să*. Substantivul $vină_2$ din a doua propoziție poate să-și schimbe locul : că $vină_2$ are, dar nu poate fi substituit decît prin alt substantiv, compatibil cu verbul *are* : *gre-*

șeală, culpă, haină, pîine etc. etc. Schimbarea locului între *vină*$_1$ și *vină*$_2$ nu produce nici o schimbare de sens, dar substituirea lui *vină*$_1$ cu oricare din cele propuse pentru *vină*$_2$ și invers creează propoziții neacceptabile :

* Ion are să *greșeală* că are *soseașcă.*

* Ion are să *pîine* că are *vorbească.*

Demonstrația arată că omofonia nu constituie o dificultate nici pentru vorbitor, nici pentru ascultător. În plan lexical, omofonia dă naștere *omonimiei.* Dar nici *omonimele (infra,* II, 5.4.0) nu creează dificultăți în comunicare, deoarece contextul rezolvă diversificarea semantică :

Tata lucrează în *mină* („loc de extracție a zăcămintelor")

Are o *mină* obosită („fizionomie, chip")

A cumpărat o *mină* pentru creion („bară subțire de grafit").

După principiul fonetic aplicat în ortografia noastră actuală, majoritatea omofonelor sînt și omografe (scrise identic), după cum se poate vedea în exemplele date pînă acum.

Unele omofone (foarte puține) se deosebesc prin aspectul lor scris, nu sînt, adică, omografe :

ea, pron. pers. a II-a sing. și *ia,* verb, pers. a III-a sing.

aceea, demonstrativ, fem. sing. și *aceia,* demonstr. masc. plural

aceeași, demonstrativ, fem. sing. și *aceiași,* demonstr. masc. plural,

iar unele omografe nu sînt omofone :

ără, ind. prez., 3 sing. ; *ară̆,* perf. simplu, 3 sing. ;

ácele, subst. pl. articulat de la *ac* ; *acéle,* demonstrativ, fem. pl. ;

bără, subst. fem. sing. ; *bară̆;* perf. simplu, 3 sing. ;

cópii, subs. pl. de la *copie* ; *copíi,* plural de la *copil* ;

háină, subst. fem. sing. ; *haină,* adj. fem. sing. ;

óuă, subst. pl. de la *ou* ; *ouă̆,* perf. simplu, 3 sing. ;

paráda, subst. fem. art. ; *paradà,* imperfect, 3 sing. ;

În grafia românească actuală, nefolosindu-se un semn pentru indicarea accentului în cuvînt, numai contextul evidențiază sensul acestor omografe :

„Crocodilii de-a gîștelor asemănătoare *ouă ouă*"

(BLAGA, *Hronicul* . . . , p. 127)

„Vedem *umbrele* de la *umbrele*" [56]
Chiar omofoniile de tipul :

să pun — săpun

(a rămas) *ca stana — castana*
sînt rezolvate de context :

am *să pun* un *săpun* la chiuvetă
se duce la . . . — *seduce pe* . . .
. . . *ca stana* de piatră — . . . *castana* coaptă etc.

Cînd omofonia a două tranșe sonore se diferențiază printr-un singur sunet, ia naștere fenomenul numit *paronimie*, iar cuvintele care se aseamănă formal, dar nu se identifică și au sens diferit se numesc *paronime*. (Ambii termeni din fr. *paronymie ; paronyme*.) În sens larg, paronimia presupune toate tranșele sonore identice în ceea ce privește cvasitotalitatea fonemelor, diferențiindu-se doar printr-unul singur : *tare/dare, bară/pară* etc. Avînd însă în vedere faptul că trăsăturile distinctive sonoritate/nonsonoritate sînt comutabile se produce diferențiere și în plan semantic. Cvasiidentitatea formală de acest tip nu poate produce confuzie paronimică. O oarecare confuzie paronimică se produce prin tendința de afonizare a consoanei finale *cînd/cînt*. Confuzia este evitată, în vorbirea mai puțin îngrijită, prin reducerea lui *cînd* în *cîn* (*cîn* mergeam repede . . .)

Pentru limba franceză, se dau ca exemple de paronime *allocution* și *allocation*. Aceste cuvinte au fost împrumutate și de română. Aici însă evitarea confuziei paronimice s-a realizat prin adaptarea unor forme diferite : *alocuțiune* „scurtă cuvîntare ocazională" (DEX) și *alocație* „indemnizație". (Există însă și vorbitori care folosesc forma *alocuție*, care, de fapt, este mai aproape de normele actuale.) Nici perechea *alocuție/alocație*, nici *confuzie/contuzie*, nici altele tot neologice nu produc vreo confuzie nici în plan morfonematic, nici în plan semantic.

Apropierea paronimică a favorizat (dar și sub presiunea sensului) etimologia populară (*infra*, II, 6) a unor cuvinte :

lingoare (<lat. *languor, -oris*, „febră tifoidă"), datorită faptului că boala dura multă vreme, vorbitorii au

[56] Alte exemple la V. ȘERBAN, *Sintaxa* . . ., p. 377.

suprapus prima parte a cuvîntului *ling-* cu *lung*, creînd varianta *lungoare*, care și-a găsit astfel și o motivare, și o familie. La fel s-a întîmplat și cu bg. *luniţa* „pată pe corp" (diminutiv de la *luna*), care a devenit în rom. *aluniţă* [57], suprapunîndu-se diminutivului de la *alună* (+—*iţă*), cu care nu are legătură etimologică [58].

Cele mai frecvente (și supărătoare) confuzii paronimice produc, în limba noastră, *sonantele lichide:* laterala *-l* și vibranta *-r*, în poziţie finală cu deosebire:

familial „care aparţine familiei"/*familiar* „prietenos, apropiat";

literal „literă cu literă", „cuvînt cu cuvînt"/literar „care aparţine literaturii";

numeral „determinare numerică"/*numerar* „bani-gheaţă";

oral „prin viu grai"/*orar* „program împărţit pe ore";

ordinal „care indică numărul de ordine"/*ordinar* „obișnuit" (peiorativ: „grosolan, josnic");

original „propriu unui autor"/*originar* „de origine", „iniţial".

Evitarea confuziei paronimice în perechile de mai sus se impune spre a se asigura claritatea exprimării: curent *literar* (nu literal!), dar: am reprodus *literal* (deci: „cuvînt cu cuvînt"); are o problemă *familială*, dar vorbește *familiar*; vorbește despre *numeral ordinal*, dar e plătit în *numerar*; răspunde *oral*, după un *orar* bine stabilit; este *originar* din Banat și se exprimă *original*.

3.7. ACCENT, ACCENTUARE

Termenul *accent* este folosit, în mod obișnuit, cu sensul de particularitate de vorbire a unei persoane sau a unui grup (accent regional, accent străin): *vorbește cu accent.*

În știinţa limbii, prin *accent* se înţelege procedeul fonetic prin care este pusă în evidenţă • unitate lingvis-

[57] Cf. Al. GRAUR, IFP, p. 113.

[58] DEX le cuprinde sub același articol, deși e clar că sînt *omonime*.

Scanned with OKEN Scanner

tică superioară fonemului (silaba în cuvînt, cuvîntul în propoziție etc.). În lucrarea de față ne vom ocupa de accent în cadrul cuvîntului :

Cuvintele monosilabice sînt neaccentuate.

În cadrul cuvintelor polisilabice, silabele pot fi accentuate sau neaccentuate. Deși vocala, ca centru silabic, atrage intensitatea expiratorică, totuși nu se vorbește de accentuarea fonemelor, ci de cea a silabelor. Cuvintele mai lungi (de 4, 5 sau 6 silabe) au *accente principale* și *accente secundare*. În limba română, accentul este de *intensitate, expiratoric* sau *dinamic*. Spre deosebire de alte limbi, accentul în cuvintele polisilabice, în română, este, în general, *liber*, în sensul că nu este obligatoriu ca numai o anumită silabă să poarte accentul. În mod obișnuit, accentul cade pe una din ultimele silabe ale cuvîntului, dar e posibil ca accentul să stea pe oricare dintre silabe (a treia, a patra, a cincea și chiar a șasea de la sfîrșitul cuvîntului).

Denumirea accentului pentru ultimele trei silabe se face prin termeni speciali : *oxiton* (<*fr. oxyton*) pentru ultima silabă ; *paroxiton* (<*fr. paroxyton*) pentru penultima silabă ; *proparoxiton* (<fr. *proparoxyton*) pentru antepenultima silabă.

Cuvinte cu accent oxiton :

aerá, alergá, baclavá, farfará, murmurá, musacá ;
bidineá, căţeá, ghiuleá, laleá, rindeá, vergeá ;
anticár, bucătár, cercetătór, felinár, marginál ;

Mai numeroase sînt cuvintele cu accent paroxiton :

acoládă, baládă, conduită, doleánţă, eficiénţă, fandáre, genétic, hermelină, impenetrábil, învăţáre, jumătáte, kilolitru, limuzină, macaroánă, normáre, organizáre, paternitáte, rămăşiţă, scrisoáre, şlefuire, toropeálă, ţărănime, ucenicie, valoáre, zaharină etc.

Mai puțin numeroase sînt cuvintele cu accent proparoxiton :

balístică, estétică, límpede, mimică, obiécţie, póndere, traiectórie, ţiteră etc.

Extrem de rare sînt cuvintele accentuate pe silaba a patra, a cincea sau a șasea de la finală : *férfeniţă, gógo-*

riță, lăpoviță, prepeliță ; gărgărițelor, veverițelor ; (al) șaptesprezecelea.

Unele cuvinte sînt accentuate diferit după regiuni : *bólnav/bolnáv ; cóptură/coptúră ; dúșman/dușmán.* De asemenea, unele neologisme circulă cu dublă accentuare : *ántic/antic ; carácter/caractér ; cólor/colór ; fenómen/fenomén ; preámbul/preambúl ; profésor/profesór.*

Limba literară preferă accentuarea pe silaba finală sau pe cea mai apropiată de finală. Deci : *bolnáv, coptúră, dușmán, Ștefán, Virgíl ; antic, caractér, colór, fenomén, preambúl, profesór.*

În cazul unor omografe (*supra 3.6*), accentul le diferențiază sensul : *ără—ară ; ácele—acéle ; comédie—comedíe ; móbilă—mobilă ; úmbrele—umbréle* etc. Din aceste exemple se vede că, uneori, accentul poate avea valoare morfologică (*cîntă—cîntă*), iar alteori semantică (*háină—haină*).

În derivare (*infra*, III, 2.0.1), accentul se comportă diferit : prefixele sînt neaccentuate, în schimb sufixele de 1—2 silabe sînt mai frecvent sub accent, iar cele trisilabice sînt totdeauna accentuate :

> *refácere ; úmblet ; zidár, vagonetár ;*
> *bănét, brădét ; copilándru, dulceáță*
> *bunătáte, frunzulíță* etc.

Mobilitatea accentului ușurează adaptarea neologismelor la specificul de rostire a limbii române.

3.8. STRUCTURA MORFEMATICĂ

Structura cuvintelor interesează lexicologia din două puncte de vedere :

— al semanticii ;

— al formării de noi cuvinte.

Spre a răspunde posibilităților de analiză în cele două planuri, este necesar să fie identificate și clasificate elementele constitutive ale cuvintelor. Pentru aceasta trebuie să știm prin ce se deosebește *cuvîntul* de o parte (sau de părțile) lui componente. Sînt însă și

Scanned with OKEN Scanner

cuvinte care nu pot fi segmentate în componente distincte (exceptînd silabele).

Un mare număr de cuvinte prezintă posibilitatea de a fi ușor segmentate, nu în privința componenței silabice, ci în a identifica o parte constantă și una variabilă (sau mai multe).

În seriile :

soț	*bucura*	*drag*
soție	*bucurăm*	*dragă*
soțiile	*bucurie*	*drăgălaș*
soțioară	*bucuriilor*	*drăgălășenie*
soțior	*bucuros*	*drăguleț*
însoțitor	*îmbucura*	*drăgulic*
însoțesc	*îmbucurător*	*drăguliță*
însoțire	*îmbucurătoarele*	*drăguț*
însoțit		*îndrăgi*
însoțitor		*îndrăgesc*
		îndrăgire
		îndrăgit
		îndrăgitor

se observă că segmentele *soț-*, *bucur-* *drag* (*drăg-*) sînt prezente în toate cuvintele transcrise, în timp ce celelalte segmente ante- sau postpuse variază de la cuvînt la cuvînt. Se poate, așadar, izola partea constantă din fiecare serie (familie de cuvinte) prin înlăturarea celorlalte părți.

Segmentul constant poartă numele de *rădăcină*. Celelalte segmente (*soț-, -ie ; -i -le ; -ioară ; în-soț-ire* etc. ; *bucur -(ă)m ; -ie ; -i -lor* etc. ; *drag -ălaș, -uț, în-drăg-esc* etc.) care se adaugă rădăcinii se numesc *afixe*.

R ă d ă c i n a este purtătoarea sensului lexical de bază pentru mai multe cuvinte din aceeași familie, chiar dacă sînt părți de vorbire diferite (*soț* e substantiv, iar *însoți* e verb ; *bucura* e verb, *bucurie*, substantiv, iar *bucuros* e adjectiv etc.). Segmente ca *soț*, *drag* sînt cuvinte-rădăcină.

A f i x e l e pot fi lexicale sau gramaticale. Din acest punct de vedere, se divid în trei categorii :

— g r a m a t i c a l e (*-esc* din *însoțesc, îndrăgesc ; -i-lor din soțiilor, bucuriilor ; -esc* e desinență pentru

Inv. 1825

pers. I sing. și a III-a pl. la ind. prezent; *-i*, desinență de plural, *-lor*, desinență cazuală — genitiv, dativ, vocativ plural; *-se-* din *îndrăgisem* este sufixul mai mult ca perfectului);

— lexicale (*prefixele*: *în-*, *îm-* din *însoți*, *îndrăgi*, *îmbucura*; sufixele: *-ioară*, *-ător*, *-ălaș* din *sotioară*, *îmbucurător*, *drăgălaș*);

— lexico-gramaticale (*prefixele*: *stră-*, *extra-*, din *străvechi*, *extrafin* formează cuvinte noi, dar le dau și valoare de superlativ; sufixele: *-a*, *-i*, din *depozita*, *netezi*, formează verbe noi din substantiv și adjectiv, cărora le indică și categoria de conjugare; *-că*, *-iță*, din *țărancă*, *morăriță*, indică și categoria gramaticală a genului (Cf. GA, I, § 5, 27—34).

Rădăcina, deși este purtătoare a sensului lexical, nu constituie, de obicei, singură un cuvînt, ci i se atașează sufixe sau prefixe. Această grupare de elemente din structura unui cuvînt se numește *temă*. Dacă sufixul atașat rădăcinii este lexical, se obține *tema lexicală* comună întregii flexiuni a unui cuvînt: *îndrăg(i)* — *îndrăgim*, *îndrăgit*, *îndrăgind* etc., precum și a derivatelor lui: *îndrăgire*, *îndrăgitor*; iar dacă sufixul este gramatical se obține *tema gramaticală*, specifică unui anumit aspect al flexiunii: *îndrăgise* este tema mai mult ca perfectului etc.

Desinențele sînt afixe exclusiv gramaticale și, de aceea, nu participă la formarea temei, ci se adaugă acesteia spre a crea forma unui cuvînt.

Deosebirea dintre rădăcină și temă este următoarea: rădăcina *este neanalizabilă și constituie elementul comun pentru întreaga familie de cuvinte*, în timp ce tema *este analizabilă și constituie elementul comun numai pentru formele unuia și aceluiași cuvînt.*

Prin generalizare, pentru denumirea oricărui component al cuvîntului (dintre cele discutate pînă acum) se folosește termenul *morfem*[59]. Identificarea morfemelor pune în evidență *structura morfematică* a cuvintelor. Dar, deoarece, cum se poate ușor observa, componentele unui cuvînt nu sînt (și nici nu pot fi) de aceeași

[59] Vezi prezentarea a două accepții a acestui termen în GA, I, p. 42, *Observații*, 1.

valoare, fiecare poartă și o denumire de identificare: *morfem-rădăcină* (numit și *radical*[60]), *morfeme-derivative (prefixe* și *sufixe), morfeme flexionare (desinențele* personale sau cazuale; *sufixele gramaticale* sau *tematice).*

Pentru problemele puse de lexicologie, interesează, în primul rînd, morfemele: *rădăcină* (sau *radical,* în sensul de variantă), *prefixe* și *sufixe,* care privesc atît semantica (cf. *infra,* II, 5) cît și formarea cuvintelor (cf. *infra,* III, 2). Dar, deși desinențele au funcție preponderent gramaticală, nu poate fi negată total și valoarea lor lexicală, în sensul că întregesc structura unui membru al ansamblului unui cuvînt. De exemplu: *acru* și *acri* sînt cei doi reprezentanți a două mulțimi (ansambluri), una nominală, alta verbală, provenite din aceeași rădăcină (*acr-*). Cele două ansambluri se constituie atît în plan lexical (familia de cuvinte), cît și în plan gramatical (ansamblul formelor flexionare).

În plan lexical:

acru — *acriș* *acrișor* *acriu* *acruț*

acri — *acrit* *acritură* *acreală* *înăcri*

În plan gramatical:

acru	*acră*
acri	*acre*
acrului (oțet)	*acrei* (prune)
acrii (struguri)	*acrele* (prune)
acrilor (struguri)	*acrelor* (prune)

[60] Există însă și accepția de formă distinctă de rădăcină, ca o variantă a acesteia (de ex. de la *a purta: purt-, port-, poart-*). În acest sens, rădăcina este considerată o formă abstractă care servește drept bază pentru realizarea concretă a tuturor radicalelor. (DL). A. Martinet a propus pentru denumirea componentelor unui cuvînt termenul de *monem.* După Martinet, un cuvînt ca, de pildă, *cercetez* are două moneme: *cercet-* și *-ez.* Monemul purtător al sensului lexical poate fi denumit *lexem* și cu acesta propune să se opereze în lexicologie, iar *morfem* să fie termen specific pentru gramatică (ELG, p. 20). Autorul citat opune deci pe

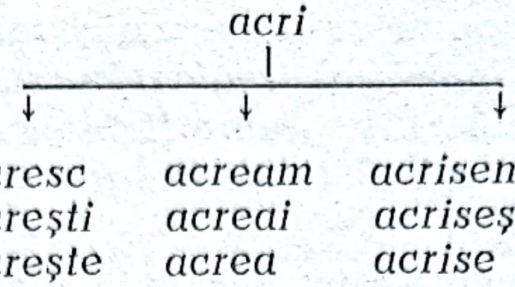

Identificarea elementelor componente ale structurii cuvîntului are importanţă şi pentru semantică. Morfemul-rădăcină este purtătorul sensului de bază al cuvîntului, dar şi morfemele-derivative contribuie la precizarea sensului sau la schimbarea lui. De aici rezultă că şi afixele au un sens al lor. Aceasta l-a determinat pe A. Martinet să respingă opoziţia *semantem/morfem*, deoarece această opoziţie sugera că numai semantemul este purtător de sens, iar morfemul nu, ceea ce este inexact (cf. ELG, p. 20). Într-adevăr, cuvîntul *zidar*, de exemplu, poate fi segmentat în *zid+ar*. *Zid* reprezintă un cuvînt-rădăcină, cu sensul „element de construcţie", dar *zidar* înseamnă „cel care face zidul". Rezultă că sufixul *-ar* are sensul unei propoziţii. Prezenţa prefixului *răs-* în *răsciti* dă verbului sens iterativ (de repetare a acţiunii) faţă de *citi* etc.

Din punct de vedere morfematic, sînt două feluri de cuvinte : *primare* (sau *nederivate*) şi *secundare* (sau *derivate*).

Cuvintele *primare (nederivate)* sînt cuvinte-bază, neanalizabile. Cuvintele *secundare (derivate)* pot fi analizate, identificîndu-le (celor mai multe) părţile componente (rădăcina şi afixele).

Altă categorie cuprinde *cuvintele compuse*. Acestea sînt unităţi semantice formate din două sau mai multe

lexem, ca unitate semnificativă minimală în plan lexical, lui *morfem*, ca unitate semnificativă minimală în plan gramatical. De asemenea, face distincţie clară între *afixe*, pe care le consideră *moneme lexicale*, şi *morfeme*, considerate *moneme gramaticale*, în primul rînd pentru că cele dintîi constituie un *sistem deschis*, iar cele de-al doilea un *sistem închis*, apoi pentru că sufixele pot schimba clasa cuvintelor, în timp ce desinenţele schimbă numai funcţia lor, în sfîrşit, pentru că afixele sînt în contact direct cu radicalul (lexemul), iar morfemele gramaticale nu presupun aceasta cu necesitate (ELG, p. 117, 137—138).

cuvinte întregi existente și independent în limbă (*infra*, III, 2.0.2.1). Dacă la derivate și nederivate se poate vorbi de structura lor morfematică, la compuse se vorbește de structura lexico-sintactică, deoarece cuvintele intrate în compunere contractează relații sintactice (*infra*, III, 2.0.2.3).

4. COMPONENȚA VOCABULARULUI ROMÂNESC

4.1. ANSAMBLU, SUBANSAMBLURI, IERARHIE

Definirea vocabularului ca totalitate a cuvintelor unei limbi ar putea sugera ideea că acesta se prezintă ca un conglomerat ale cărui componente sînt nediferențiate. Această părere a dăinuit multă vreme în lingvistică. Studiile mai noi, în special cele privitoare la învățarea mai rapidă a limbilor străine, au atras atenția asupra faptului că există diferență de valoare și de frecvență între cuvintele unei limbi, că, deci, și în vocabular, ca *ansamblu*, ca și în celelalte sisteme ale limbii pot fi identificate grupe, *subansambluri* circumscrise, organizate într-un sistem, între care, din unele puncte de vedere, există și posibilitatea de ierarhizare.

Considerarea vocabularului ca un ansamblu organizat se bazează pe existența cuvintelor ca unități care au un corp fonetic autonom și un conținut.

După conținut, pot fi identificate subansamblurile de cuvinte : *noționale*, *substituente*, *imitative* și *relaționale* (*supra*, II, 2.4) sau de cuvinte : *motivate* și *nemotivate* (*supra*, II, 2.5) etc.

Din punctul de vedere al formei, cuvintele se pot grupa, după criteriul fonematic, în s c u r t e (*mono-* și *bisilabice* ; *supra*, II, 3.1 și 3.2) și l u n g i *(polisilabice)*, iar după criteriul *morfematic*, în p r i m a r e și d e r i v a t e (*supra*, II, 3.8).

Cînd criteriul de grupare este cel al originii, se constituie subansambluri de cuvinte: *moştenite, împrumutate, create* sau cu *etimologie necunoscută* (*infra*, II, 6.1—6.4).

Un alt criteriu este cel valoric (vechime, importanţă, frecvenţă), după care se identifică două mari subansambluri: *fondul lexical de bază (esenţial* sau *principal)* şi *restul* sau *masa vocabularului* (*infra*, 4.2).

Pentru cercetarea componenţei stilistico-funcţionale a vocabularului se consideră drept criteriu analiza diferitelor variante lexicale (comune, expresive, savante etc.), prin care se identifică mari subansambluri integrative: *fondul comun, fondul expresiv, fondul savant (infra*, 4.3).

În sfîrşit, pentru a răspunde unor cerinţe de ordin pedagogic în predarea limbii române studenţilor străini, se studiază vocabularul din punctul de vedere al necesităţilor minime şi imediate de comunicare, stabilindu-se *vocabularul fundamental* (VF), pe care să se sprijine învăţarea rapidă a limbii (*infra*, 4.4).

4.2. SUBANSAMBLURI VALORICE

Vocabularul este partea cea mai sensibilă a oricărei limbi, deoarece prin el se înregistrează schimbările ce se petrec în viaţa socială. Pe măsură ce pătrund cuvinte noi, altele se învechesc şi treptat sînt eliminate, nemaifiind corespunzătoare necesităţilor epocii respective. Cu toate acestea, rămîn suficiente cuvinte care străbat secolele şi fac ca generaţiile dispărute să fie înţelese şi astăzi şi în viitor. Rezultă deci că vocabularul oricărei limbi este, în acelaşi timp, şi *stabil*, şi *mobil*. Partea din vocabular care îi asigură stabilitatea este *fondul lexical de bază* (FLB). Partea variabilă, mai precis cu cea mai mare mobilitate, a fost denumită *masa vocabularului* (MV). Se înţelege că între FLB şi MV nu există o graniţă precisă. Mai mult chiar, trebuie presupus un strat lexical intermediar, de cuvinte circulante: unele parcurgînd drumul dinspre MV spre FLB, altele

Scanned with OKEN Scanner

invers. Și la extremitatea MV se află un strat de cuvinte periferice.

Imaginînd vocabularul unei limbi, într-un moment al existenței sale, ca o sferă, prin secționare s-ar observa cele patru componente concentrice, inegale :

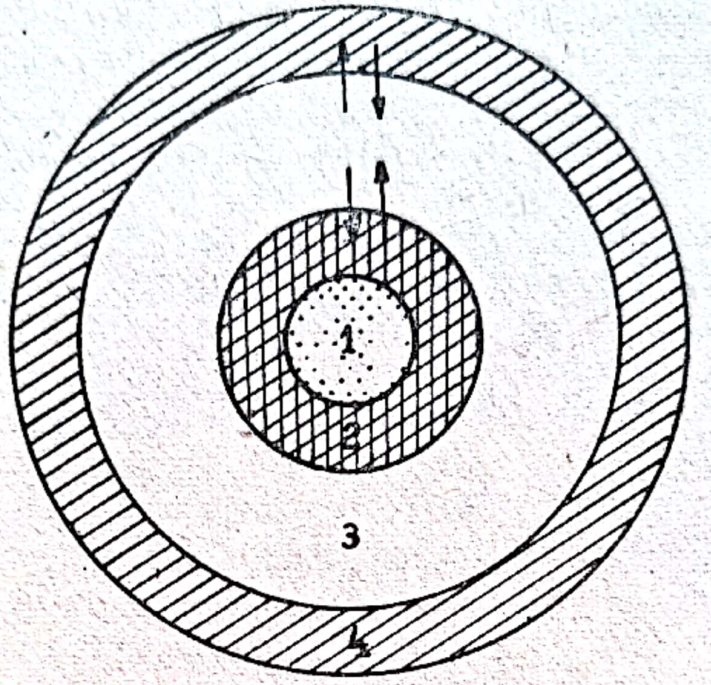

Fig. 3

Sfera 1 reprezintă FLB, care este nucleul vocabularului.

Sfera 2 reprezintă *lexicul circulant* (LC), iar cea de a treia, MV. Ultimul strat reprezintă *periferia vocabularului* (PV), mult mai rarefiat, cuprinzînd cuvintele ce au început să se învechească, precum și pe cele ieșite din uz sau foarte recente.

4.2.1. Existența unei părți a vocabularului, care are mai mare importanță și care dă specificul unei limbi, a fost sesizată de multă vreme în lingvistică. Pentru limba română, încă la 1830, Eftimie MURGU arătase că, pentru a se putea judeca structura sau ființa unei limbi, trebuie avute în vedere „cuvintele cele mai trebuincioase ale unei limbi" ..., iar acestea sînt „cuvinte ale *primei necesități, verba primae necessitatis* ; ... acelea care formează legătura vieții sociale și care unesc pe oameni prin intermediul rațiunii".

Învățatul și revoluționarul român era conștient de existența a două mari grupuri de cuvinte în vocabular: *esențiale* și *accidentale*, pe care le caracterizează astfel: „Cuvintele esențiale ale unei limbi sînt acelea care sînt indispensabile menținerii siguranței și comodității, și în felul acesta fericirii; căci toate celelalte (ca de exemplu, cuvinte străine strecurate în limbă, cele artificiale, inventate) pot fi preschimbate, modificate, depind ca atare de circumstanțe care sînt ocazionale, din care cauză eu și cuvintele acestea le numesc întîmplătoare, și deci neesențiale în ce privește ființa limbii, cuvinte accidentale. Din aceasta este de înțeles că trebuie judecat caracterul unei limbi după cuvintele esențiale, nicidecum însă după cele accidentale“ [61].

Din cele citate rezultă că E. MURGU remarcase trei dintre atributele vocabularului esențial, care cuprinde cuvintele:

1 — cele mai des întrebuințate — *verba primae necessitatis* — privind viața materială a vorbitorilor;

2 — cele ce formează legăturile sociale prin intermediul rațiunii — privitoare la viața spirituală;

3 — cele care au o mare stabilitate, nefiind legate de circumstanțe ocazionale. Exemplificarea lui MURGU arată că stabilitatea presupune și vechimea, căci cuvintele de primă necesitate s-au transmis din latină în română.

O teorie lingvistică despre diferența de valoare dintre cuvintele unei limbi a fost formulată de B. P. HASDEU, „Limba în circulațiune“, publicată în volumul III din *Cuvente den bătrâni*, 1881, numită de obicei „circulația cuvintelor“, în care, spre a combate statistica lui A. de Cihac, arăta că nu toate cuvintele unei limbi au aceeași valoare, importante fiind cele mai mult întrebuințate.

Fără a se insista asupra problemei și, mai ales, fără a avea consecințe practice, s-au făcut referiri la existența unui fond mai important în cadrul vocabularului limbilor, de către mai mulți lingviști, în special în secolul nostru. Antoine MEILLET vorbea de un *fond principal al vocabularului curent*; L. P. IAKUBINSKI iden-

[61] MURGU, S, p. 203—204.

Scanned with OKEN Scanner

tifica vocabularul *constant* și vocabularul *neconstant*, iar V. I. ABAEV considera că *fondul principal lexical* se păstrează totdeauna același pentru toate limbile. Chiar și în studiile mai vechi ale lui Al. GRAUR se întîlnesc în treacăt, referiri la *fondul esențial*, la cuvintele principale din limbă [62].

De la începutul deceniului al șaselea, preocuparea pentru identificarea *fondului principal* s-a intensificat, pe baza unei teorii mai riguroase [63].

Pe lîngă alte contribuții [64], două lucrări mai ample, datorate lui Al. GRAUR, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, 1954 și *Fondul principal al limbii române*, 1957, au propus criterii de delimitare a FLB.

Problema delimitării precise a FLB este cît se poate de dificilă, deoarece e greu să fie stabilite criteriile. *Verba primae necessitatis* sînt cele folosite de întregul popor și exprimă noțiunile fundamentale ale vieții și activității omenești. Cele mai multe cuvinte din această categorie sînt foarte vechi, ceea ce arată că au o mare stabilitate și că au șanse să se păstreze și în viitor. Dar, după cum se știe, o comunicare nu poate fi formulată nici chiar numai cu ajutorul cuvintelor care exprimă noțiunile fundamentale ale vieții și activității omenești, ci pentru a putea formula propoziții și fraze este nevoie de cuvinte ajutătoare, așa-zisele unelte gramaticale, sau, cum le-am numit noi, *substituente* și *relaționale*.

Iată principalele grupe semantice ale cuvintelor considerate, după criteriul primei necesități și al stabilității, ca făcînd parte din prima sferă a vocabularului, ca nucleu al acestuia.

[62] Cf. Al. GRAUR, ÎFP, p. 7.

[63] Teoretizări mai ample privind componența vocabularului și delimitarea *fondului principal* au apărut, în special, după 1950.

[64] Emil PETROVICI, *Fondul principal de cuvinte ale limbii române*, LR, II, 1953, nr. 1, p. 21—27; G. IVĂNESCU, *Despre delimitarea fondului principal lexical*, SCȘ, VI, 1955, nr. 3—4, p. 183—207; I. COTEANU, *Realitatea obiectivă a fondului principal lexical*, SCL, IX, 1958, nr. 3, p. 399—404; I. FISCHER, Recenzie la Al. GRAUR, *Fondul principal al limbii române*, în SCL, IX, 1958, nr. 1, p. 127—133; id., *Din nou despre fondul principal lexical*, SCL, IX, 1958, nr. 3, p. 405—410.

Scanned with OKEN Scanner

Corpul omenesc şi părţile lui: *barbă, băşică, braţ, burtă*[65], *buză, cap, carne, călcîi, ceafă, cot, creier, deget dinte, falcă, faţă, ficat, fiere, frunte, geană, genunchi, gît,* **gleznă**, *grumaz, gură, guşă, inimă, limbă, maţe, măsea, mînă, mustaţă, muşchi, nară, nas, os,* **obraz**, *palmă, păr, picior, piele, piept, pîntece, plămîni,* **pleoapă**, *pumn, rînză, sînge, spate, sprînceană, şale, talpă, tîmplă,* **trup**, *unghie, ureche, vînă.*

Locuinţa şi obiectele casnice: *casă, cuptor, fereastră, perete,* **pivniţă**, **pod**, **prag**, *scară, treaptă, uşă,* **var**, *zid ; ac, aţă, cheie, ciur, cui, cuţit, lingură, masă, oală, pat* (ngr.), **pernă**, *scaun, secure,* **sită**, *ulcior, vas.*

Unelte diverse: *arc, căldare,* **ciocan**, **cleşte**, **coasă**, *fier, foarfece, frînghie, furcă, fus, inel, jug,* **lanţ**, *leagăn,* **lopată**, *lumînare, luntre,* **oţel**, **plug**, *roată, sanie, sapă, scară, seceră,* **sfredel**, *sul, şa,* **şurub**, **topor**, **ţeapă**.

Cele mai importante acţiuni şi procese: *a afla, a ajuta, a alege, a alerga, a alinta, a alunga, a ameninţa, a apăra, a apăsa, a aprinde, a arde, a arunca, a asculta, a aşeza, a aştepta, a aşterne, a aţîţa, a bănui* (magh.), *a blestema, a bucura, a călca, a căsca, a căuta, a cere, a certa, a chema, a cîştiga,* **a clădi**, **a coborî**, *a cumpăra, a fierbe,* **a iubi**, *a îneca, a măcina,* **a năvăli**, **a păzi**, *a rămîne, a scrie, a strica,* **a topi**, *a ţese, a vedea,* **a zgîria** *etc. etc.*

Familia: *mamă, tată, frate, soră, unchi, nepot, văr, soţi,* **nevastă**, *bărbat* („soţ"), *socru, soacră, fiu, fiică,* **maică**, *noră, ginere, nun,* **rudă**, **nene**, *cumnat, văr.*

Nume de fiinţe: *om, bărbat, moş, femeie, muiere,* **babă**, *fată, băiat ; albină, arici, berbec, bivol, bou, broască, capră, căţel, cioară, cîine,* **cocoş**, *corb, găină,* **gîscă**, *iepure, junc, leu, lup, măgar, miel, mînz, muscă, oaie, pasăre, peşte, pisică, porc, pui, purice,* **rac**, **raţă**, *şarpe, şoarece, şopîrlă, taur, ţap, ţînţar, urs, vacă, vierme, viespe, viţel,* **vrabie**, *vulpe, vultur.*

Nume de plante (fructe, flori, pomi): *afină, alun, burete, carpen, cireş,* **coajă**, **cocean**, *fag, fîn, floare, fragă, frasin, frunză, ghindă, gorun, grîu,* **hrean**, *iarbă, in, măr,* **morcov**, *mure, orz,* **ovăz**, *paie, paltin, păr,*

[65] Cuvintele redate prin cursive sînt de origine latină sau autohtonă, cele prin aldine de origine slavă, iar pentru altele se indică originea în paranteză.

Scanned with OKEN Scanner

pleavă, *plop*, *salcie*, *secară*, **sfeclă**, *spic*, *spin*, **stejar**, *stuf*, *tufă*, *urzică*, *varză*, **vișin**.

Alimente: *aluat*, *apă*, *carne*, *caș*, **drojdie**, *făină*, *friptură*, *lapte*, *legumă*, *miere*, **oțet**, *pîine*, *sare*, **slănină**, *turtă*, **ulei**, *unt*, *untură*, *vin*.

Calități și defecte: *ager*, *aspru*, *bătrîn*, *blînd*, *bun*, **cinstit**, **cîrn**, *cuminte*, *deștept*, **drag**, *dulce*, *frumos*, **gol**, *gras*, *gros*, **iute**, **lacom**, **leneș**, *lung*, *mut*, *orb*, **prost**, *rău*, *scurt*, **slab**, *subțire*, *surd*, *tînăr*, *trist*, *urît*, **vesel**, *viclean* (magh.), **viteaz**, **voinic**, **vrednic**, **zdravăn**, **zgîrcit**.

Mediul înconjurător: *afară*, *apă*, *brad*, **brazdă**, *cald*, *cer*, *cîmp*, *curte*, **deal**, *frig*, *fîntînă*, *fulger*, *gard*, *ger*, *gheață*, *hotar* (magh.), **izvor**, *întuneric*, *luceafăr*, *lumină*, *lună*, **luncă**, *munte*, **nisip**, *nori*, **ogor**, **pajiște**, *pămînt*, *ploaie*, **poiană**, **praf**, *rîpă*, *rîu*, *secetă*, *soare*, *stea*, **trăsnet**, *tunet*, *umbră*, *vale*, **vifor**, *vînt*, **zăpadă**.

Diviziunea timpului: *zi*, *noapte*, *seară*, *dimineață*, *amiază*; *an*, *lună*, *săptămînă*; *primăvară*, *vară*, *toamnă*, *iarnă*; *luni*, *marți*, *miercuri*, *joi*, *vineri*, *sîmbătă*, *duminică*; *azi*, *ieri*, *alaltăieri*, *mîine*, *poimîine*; **ceas**, *curînd*, *tîrziu*, **vreme**.

Precizarea locului: *acolo*, *afară*, *aici*, *aproape*, *departe*, *înăuntru*, *jos*, *sus*.

Precizarea modului: *bine*, *greu*, **iute**, *încet*, *repede*, *ușor*.

Culori: *alb*, *albastru*, *galben*, *negru*, *roșu*, *verde*, *vînăt*.

4.2.2. La nucleul vechi și stabil al vocabularului, numit de noi FLB, se atașează un strat mai recent format din cuvinte ce exprimă realități mai noi ale progresului social, dar tot de mare importanță. Am numit acest strat care înconjură FLB, *lexic circulant* (LC), deoarece cuprinde și cuvinte ce gravitează mai multă vreme spre FLB (exprimînd noțiuni legate de cultură, știință, tehnică), iar altele referitoare la viața societății, apropiindu-se mai mult de FLB atunci cînd realitățile sociale o impun, depărtîndu-se și chiar părăsind LC și trecînd în MV, cînd nu mai corespund, datorită schimbărilor survenite în orînduirea socială.

În vocabularul românesc actual se găsesc în legătură intimă cu FLB, cuvinte ca: *artă*, *cultură*, *filozofie*,

Scanned with OKEN Scanner

poezie, muzică, aparat, film, teatru, cinematograf, mașină, savant, radio, telegramă, tractor, camion, tren, tramvai, vapor, avion, bicicletă ; națiune, socialism, republică, partid, guvern, președinte, comitet, comisie, birou, serviciu, control, critică, economie, capitalism, eliberare, muncitorime etc.

Dacă ne-am referi la același strat lexical din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, de bună seamă că unele cuvinte transcrise mai sus nici nu existau în vocabularul românesc, în schimb se găseau apropiate de FLB, altele, ca : *argat, vătăman, pîrcălab, vătășel, vodă, clacă, boieresc, zeciuială, principat, peșcheș, robie ; corabie, poștalion, paloș, iatagan* etc. Acestea s-au îndepărtat treptat de FLB, au trecut în MV, și anume, la periferia acestuia, arhaizîndu-se.

4.2.3. Se înțelege, desigur, că vocabularul unei limbi nu se reduce numai la ceea ce am numit FLB și LC, marea majoritate a cuvintelor fac parte din MV. Numeroase derivate, care își au baza în cuvinte din FLB sau LC, se găsesc în MV, precum și acele cuvinte — foarte numeroase și ele — care exprimă noțiuni speciale folosite în nenumăratele și variatele domenii de activitate socială.

MV cuprinde deci toate cuvintele care nu fac parte din FLB și LC. Aceste două sfere (FLB și LC) formează, în cadrul vocabularului, ceea ce, obișnuit, se numește *fondul principal lexical* (FPL), iar restul cuvintelor din limbă constituie MV. În această parte a vocabularului se cuprind termenii folosiți în diferite specialități tehnice, științifice, ideologice, cuvintele de circulație mai largă legate de specificul unei epoci de dezvoltare a societății, precum și acelea care nu mai corespund unor realități, dar servesc pentru a le evoca *(arhaisme)*. Din MV fac parte și acele cuvinte care, fie prin formă originală, fie prin sens special, sînt întrebuințate și înțelese numai de anumite grupuri sociale (soldați, elevi, studenți, șoferi, bișnițari etc.), care constituie un fond lexical mai mult sau mai puțin „închis" (cuvinte de *argou* sau *argotisme*).

Dacă despre FLB se afirmă că are o mare stabilitate, iar despre LC că este fluctuant, primenindu-se din

Scanned with OKEN Scanner

timp în timp, MV prezintă cea mai mare mobilitate, în sensul că „înregistrează" prin cuvinte toate schimbările din societate: noile descoperiri științifice, realizările în domeniul tehnicii, transformările sociale, mutațiile în domeniul relațiilor interumane și interstatale etc. În măsura în care aceste realități îmbogățesc, prin denumirile lor, vocabularul cu noi cuvinte, cele vechi, după un oarecare timp de coexistență, se îndreaptă spre periferia vocabularului, încep să fie „uitate" și constituie fondul arhaic (*infra* 4.3.1.1).

Nu trebuie să se înțeleagă că între subansamblurile discutate există granițe tranșante, că între ele n-ar exista o permanentă legătură. Aceasta se realizează atît în planul formelor, cît și al sensurilor. Numeroase derivate din MV au ca radical cuvinte primare din FLB, iar unele sinonime sau antonime din MV își găsesc perechile în același FLB. Pe lîngă aceasta, MV este în același timp furnizor al FPL și depozitar al cuvintelor ce se depărtează de sfera principală a vocabularului. Dealtfel, cea mai evidentă legătură între cuvintele din diversele sfere ale vocabularului se realizează prin gramatică. Aceasta dă unitate formelor cuvintelor (flexiunea este aceeași, și pentru cuvintele din FPL, și pentru cele din MV), precizează valoarea substituentelor și funcțiunea relaționalelor.

Din punct de vedere etimologic, identificarea celor două mari subansambluri (FLB și MV), poate da informații privind originea limbii. Se știe că FLB, împreună cu structura gramaticală, formează esența, specificul unei limbi. Chiar numai prin simplă observație a listei de cuvinte considerate în FLB, se vede că marea majoritate sînt de origine latină. Pentru FPL (FLB+LC), considerat de aproximativ 1 000—1 500 de cuvinte, Al. GRAUR a obținut următoarea statistică, pe origini[66]: *latine*: 58,21%; *autohtone* (comune cu albaneza): 1,69%; *formate în românește din elemente latine*: 2,11%; slave: 21,49%; *formate în românește din elemente slave*: 0,14%; *necunoscute*: 4,65%; *maghiare*: 2,26%; *grecești*: 1,27%; *internaționale*:

[66] Calculul a fost făcut la 1419 cuvinte, dintre care 964 ar constitui ceea ce am numit noi FLB. Vezi ÎFP, p. 59.

5,85%. Sub 1% sînt cuvinte de alte origini: *turcești*: 0,92%; *franțuzești*: 0,85%; *onomatopeice*: 0,42%; *englezești*: 0,07%.

În ceea ce privește componența pe origini a MV, aceasta este mult mai eterogenă, cuvintele împrumutate, în special cele mai recente, au proveniență diversă (*infra*, 6.5).

4.3. FOND COMUN, FOND EXPRESIV, FOND SAVANT

După cum s-a arătat (*supra*, 1.1; 1.2) nici un vorbitor al limbii române nu cunoaște și nici nu poate cunoaște toate cuvintele existente în vocabularul ei. Și chiar din mulțimea de cuvinte cunoscute, orice vorbitor folosește numai o parte dintre ele (vocabularul activ), dar și acest grup de cuvinte variază după împrejurările în care trebuie să se exprime. (Facem abstracție de profesiune). Într-o împrejurare de relatare a unei chestiuni oficiale în fața organelor de resort se întrebuințează un vocabular diferit de cel în care se relatează aceeași problemă în mijlocul membrilor familiei. Chiar dacă s-ar folosi, în mare parte, același ansamblu de cuvinte, identice sau analoge, există totuși o diferențiere în ceea ce privește nuanțarea tonalității. Cu alte cuvinte, diversitatea componenței vocabularului folosit este impusă de condițiile vieții sociale, dar și de educația și gradul de instruire ale vorbitorului.

Vorbitorii se folosesc, în mod obișnuit, de cel puțin trei straturi ale vocabularului: *fondul comun* (FC), *fondul expresiv* (FE) și *fondul savant* (FS).

4.3.0. FC se constituie ca un subansamblu de cuvinte cunoscute și folosite de toți vorbitorii. Cuvintele din FC sînt întrebuințate în trei ipostaze ale exprimării curente: *literară, familiară, populară.*

4.3.0.1. În *exprimarea literară* apar numeroase *neologisme* și chiar *arhaisme*, pentru a da comunicării o oarecare solemnitate, în probleme oficiale, ori în conversații

literare sau profesionale. Într-o astfel de exprimare, vorbitorii își aleg cu grijă cuvintele și formulează propozițiile și frazele cu mare atenție pentru corectitudine și precizie.

4.3.0.1.1. Cuvintele care au încetat să mai fie folosite se învechesc, trec în fondul pasiv al vorbitorilor, apoi încet-încet sînt uitate și abandonate de generațiile mai noi. Astfel de cuvinte se numesc *arhaisme.*

Arhaizarea se produce treptat. Într-un anumit moment al dezvoltării vocabularului se folosește simultan, și termenul vechi (sau care începe să se învechească), și cel nou. În secolul trecut, coexistau : *slobozie* concurat de *libertate* ; *neatîrnare* împins spre periferia MV, arhaizîndu-se, *independență* ; *tîrgoveț* înlocuit de *negustor, orășean* ș.a. Cuvintele : *crîșmă, crîșmar (cîrciumă, cîrciumar)* care se aud tot mai rar, întrebuințate de persoane mai în vîrstă, sînt înlocuite cu : *bodegă, bufet, restaurant.* Altor cuvinte li s-a arhaizat numai unul din sensuri : *sculă* nu mai înseamnă, în secolul nostru, „obiect de preț, giuvaier", ci „unealtă", „instrument" ; *vecin* a pierdut sensul de „țăran aservit" denumind acum numai persoana, statul etc. din apropiere.

Pe lîngă „concurența" dintre un cuvînt mai nou și cel vechi, contribuie la arhaizarea termenilor, ce denumesc titlurile, rangurile, funcțiile, dispariția orînduirilor sociale învechite.

Din categoria cuvintelor vechi, împinse spre arhaizare de sinonime mai noi, fac parte (în paranteză, termenul actual) : *așijderea (asemenea) ; becher (burlac) ; bogasiu (stofă, pînză) ; cenușar (copist) ; fanariu (felinar,* pe cale de arhaizare și acesta pe măsură ce obiectul respectiv va fi înlocuit cu *lanterna) ; faur (fierar) ; fur (hoț) ; hrisov (act* de proprietate) ; *ispisoc (document) ; jupîn (patron) ; macagiu (acar) ; mertic (uium ; porție) ; mușat* (frumos) ; *mindirigiu (plăpumar) ; ocîrmuire (guvernare) ; uric (act, document) ; ușier (portar) ; zapis (document) ; zlătar (aurar)* etc.

Dintre cele dispărute odată cu realitățile sociale care le-au dat naștere : *argat, băjenie, bir, cislă, clacă, danie, dijmă, ecpaia, edechiu, firfiric, flintă, fumărar, galeră, grămătic, hagiu, haiduc, icioglan, ighemonicon, ipistat, jăcaș, jelbar, jupan, lefegiu* („mercenar"), *lustragiu, me-*

gieș, moșier, musaip, muscal („birjar"), *nadpis, năvrap, obijduitor, osluhar, otaj, paharnic, pîrcălab, pîrgar, postelnic, prădalică* („dreptul domniei de a lua averea celui mort și fără urmași"), *pripășar, spătar, stolnic, șerb, șoltuz, tabla-bașa, tarabagiu, ușariu* („dregător care primea solii"), *vinăriciu* („impozit pe vin"), *vistiernic, voievod, vornic, zapciu, zaraf, zeciuială* și altele.

Apariția unor arhaisme în exprimarea literară este justificată (în special în scris) atunci cînd termenii respectivi se referă la realități ale epocilor trecute. Unii vorbitori încearcă să „reînvie" cuvinte ieșite din uz, „colorîndu-și" cu ele exprimarea, fie din exces de neaoșism, fie din prețiozitate spre a impresiona pe cei din jur.

Deoarece cuvintele care s-au arhaizat n-au mai fost simțite ca necesare, atunci cînd sînt folosite fără justificare pot avea două consecințe : sau să nu fie înțelese, sau să producă uneori efecte comice, mai ales alături de neologisme.

4.3.0.1.2. Lexicul activ utilizat în exprimarea literară se îmbogățește permanent. Locul cuvintelor arhaizate este luat de altele noi. Dar, de fapt, cuvintele noi sînt mai numeroase decît cele care ies din circulație. Aceasta pentru că vocabularul înregistrează orice progres realizat de societatea umană.

Cuvintele noi care îmbogățesc vocabularul, fie create prin mijloace proprii ale limbii (derivare, compunere, etc.), fie împrumutate din alte limbi, sînt numite *neologisme.*

Neologizarea este un fenomen caracteristic oricărei limbi și se manifestă nu numai în domeniul lexicului, ci și în construcțiile sintactice. În ceea ce privește vocabularul, *neologizarea* are două aspecte : *de formă* și *de sens.* Înnoirea (neologizarea) formelor constă în crearea sau împrumutarea de noi cuvinte. Neologizarea sensurilor se realizează prin atribuirea de sensuri noi unor cuvinte existente în limbă.

Se creează cuvinte noi atît din rădăcini vechi la care se adaugă sufixe neologice, cît și din cuvinte-bază noi la care se adaugă afixe noi sau chiar mai vechi (*infra,* III). De exemplu, s-au creat, relativ recent, pe teren românesc :

din fr. *infraction* avem rom. *infracțiune* ; de la acesta plus sufixul *-al>infracțional* ;

Scanned with OKEN Scanner

din fr. *miniature* (sau it. *miniatura*)>rom. *miniatură* ; *miniatură*+suf. *-al*>*miniatural* ;

fr. *justifier*>rom. *justifica*+suf. *-bil*>*justificabil* ;

fr. *juridique*>rom. *juridic*+suf. *-ește*>*juridicește* ;

fr. *matériel*>rom. *material*+suf. *-icește*>*materialicește* ;

fr. *ozone*>rom. *ozon*+suf. *-ifica*>*ozonifica* ;

fr. *diversion*>rom. *diversiune*+suf. *-ism*>*diversionism* ;

rom. *orășean*+suf. *-ism*>*orășenism* ;

fr. *plastique*>rom. *plastic*+suf. *-iza*>*plasticiza* ;

fr. *professionnel*>rom. *profesional*+suf. *-iza*>*profesionaliza* ;

fr. *nickeler*>rom. *nichela*+suf. *-tor*>*nichelator* ;

fr. *planifier*>rom. *planifica*+suf. *-tor*>*planificator* ;

pref. des-+califica (<fr. *qualifier*)>*descalifica* ;

pref. re-+califica>recalifica.

Unele neologisme au intrat în română în secolul trecut : *acurateță* (<it. *accuratezza*), *amploiat* (<fr. *employé*), *baionetă* (<fr. *baïonnette*), *barbetă* (<it. *barbetta*), *clovn* (<engl. fr. *clown*), *combatant* (<fr. *combattant*), *delicatețe* (<fr. *délicatesse*), *delicatesă* (<germ. *Delikatesse*), *edilitar* (<fr. *édilitaire*), *ereditate* (<fr. *hérédité*), *fantast* (<germ. *Phantast*), *feeric* (<fr. *féerique*), *galant* (<fr. *galant*), *glaspapir* (<germ. *Glaspapier*), *hailaif* (<engl. *high-life*), *hamac* (<fr. *hamac*), *iard* (<engl. *yard*), *ignorant* (<fr. *ignorant*), *înrîuriri* (din *rîu*, după germ. *beeinflussen*), *jargon* (<fr. *jargon*), *jenă* (<fr. *gêne*), *kaki* (<fr. *kaki*), *lagună* (<it. *laguna*), *letargie* (<fr. *léthargie*), *marșandă* (<fr. *marchande*), *mezalianță* (<fr. *mésalliance*), *neant* (<fr. *néant*), *nimb* (<fr. *nimbe*), *odicolon* (<fr. *eau de cologne*), *ofensă* (<fr. *offense*), *pachebot* (<fr. *paquebot*), *palpita* (<fr. *palpiter*), *revoluționa* (<fr. *révolutionner*), *robă* (<fr. *robe*), *select* (<fr. *sélect*), *subtilitate* (<fr. *subtilité*), *șarjă* (<fr. *charge*), *șicană* (<fr. *chicane*), *tortura* (<fr. *torturer*), *trabuc* (<germ. *Trabuko*), *țechin* (<it. *zecchino*), *ultraj* (*ultragiu*) (<it. *oltraggio*), *uzurpa* (<fr. *usurper*), *vagabond* (<fr. *vagabond*), *vagon* (<fr. *wagon*), *zaț* (<germ. *Satz*), *zonă* (<fr. *zone*) etc. În secolul nostru, în special în a doua jumătate, au pătruns încă alte multe neologisme (*infra* 6.2.4).

Scanned with OKEN Scanner

4.3.0.2. În *exprimarea familiară*, care implică un oarecare grad de intimitate între convorbitori și se caracterizează prin simplitate, se folosesc cuvinte uzuale, binecunoscute, legate de viața obișnuită. Cu toate acestea, vocabularul familiar este destul de eterogen și instabil. Pe lîngă cuvinte din FLB, apar, în exprimarea familiară, și *argotisme*, și numeroși *tropi*. Folosirea unor astfel de cuvinte (argotisme, tropi) nu urmărește realizarea unor efecte stilistice, ci stabilirea unei comunicări mai directe între locutor și interlocutor, precum și exprimarea unei atitudini afective.

4.3.0.2.1. Cuvintele zise argotisme aparțin (sau au aparținut) unui limbaj special numit *argou* (<fr. *argot*). Se înțelege prin *limbaj special* felul de a vorbi specific unui grup care se separă, în special prin vocabular, de comunitatea în care trăiește. Din acest punct de vedere, *argoul* se încadrează între limbajele speciale.

Accepțiunea noțiunii de argou a evoluat în timp. De la limbaj special specific vagabonzilor, cerșetorilor, hoților, a ajuns să fie definit de LITTRÉ, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, ca „o frazeologie particulară, mai mult sau mai puțin tehnică, mai mult sau mai puțin bogată, mai mult sau mai puțin pitorească de care se servesc între ei oamenii care practică aceeași artă și aceeași profesiune". Mai recent, J. MAROUZEAU (în *Lexique de la terminologie linguistique*, ediția a 3-a, 1951) definea argoul ca „o limbă specială, înzestrată cu un vocabular parazit, pe care o folosesc membrii unui grup sau ai unei categorii sociale cu preocuparea de a se deosebi de masa vorbitorilor". Într-adevăr, în manifestările cotidiene, pot fi observate astăzi grupuri mai mult sau mai puțin „închise", care folosesc un „stoc" de cuvinte nu întotdeauna înțelese de cei din jur, dar care nu mai au rostul de a transmite mesaje secrete, ci mai mult de a „colora" exprimarea : între elevi, studenți, soldați ; între șoferi, ospătari, frizeri etc. Se vede, așadar, că nu mai poate fi vorba de un argou, ci de o multitudine de argouri. Dealtfel, în studiile despre acest limbaj s-au exprimat judecăți contradictorii : argourile au fost caracterizate, în același timp, ca fiind „bogate" și „sărace", „pitorești", și „șterse", „expresive" și „obiective", „deschise" și „închise", „arhaice" și „evoluate" etc.

Scanned with OKEN Scanner

De fapt, vocabularul oricărui argou nu poate fi prea bogat, deoarece se folosește FLB, precum și pronunția și structura gramaticală a limbii comune. O seamă de cuvinte argotice fac parte din limbajul comun, cărora, prin metaforă, li s-a dat un înțeles deosebit. De exemplu: *bombă* e folosit, argotic, cu două sensuri: „senzație mare", „știre importantă"; „cîrciumă ordinară", „speluncă"; *berbec* „negustor bogat"; *boarfă* „femeie de stradă"; *copoi* „polițist"; *ciripitor (turnător)* „denunțător"; *fir* „telefon" („i-a dat un fir"), *pînză* „film, cinema" („te fac o pînză") etc.

Unele cuvinte sînt introduse în argou din graiurile regionale, îndeosebi dintre cele mai rare, deci mai necunoscute majorității vorbitorilor. Așa, de pildă, *govie* are, în Banat și Oltenia, sensul de „mireasă". Eugen BARBU îl folosește, argotizant, cu sensul de „gură" („și-avea o *govie*, roșie, cărnoasă, numa bună de pupat" G, p. 123).

pîrnaie (reg.) „oală mare de pămînt folosită în gospodăria țărănească" — în argoul răufăcătorilor „închisoare, pușcărie";

pîrlitură (reg.) „loc ars dintr-o pădure" — (arg.) „cartier fără obiective importante pentru furt";

cataroi (reg.) „dambla", *„gută"* — (arg.): *(„Cataroiul* mușca paharul". G, p. 128).

O sursă importantă pentru constituirea unui fond lexical argotic o reprezintă împrumuturile din alte limbi, în special din limba țigănească:

benga (<țig. *benga*) „moarte" („. . . dacă suflați ceva, dă *benga*-n voi". G. p. 134);

ciordi (<țig. *cior*) (part. *ciordiom*) „a fura lucruri mărunte";

gagică (<țig. *gağı)* „amantă" („Gagica juca de dragul stăpînului". G, p. 129);

hali (<țig. *halo*) „a mînca" („Asta-i *halește* banii și zilele". G, p. 124);

mangli (<țig. *manglo*) „a fura";

mardei (<țig. *marde*) *„gologani"*;

mardi (<țig. *mardo*) „a bate pe cineva";

(se) *matosi* (<țig. *mato*) „a se îmbăta" („Îmi spunea cînd a venit că *s-a matosit* aseară cu un cumnat". G, p. 162);

matol (<țig. *mato*) „beat";

mierli (<țig. *merau*) „a muri";

mișto (<țig. *mišto*) „foarte bun" ;
șucar (<țig. *šukar*) „frumos" ;
șucări „a supăra", „a indispune" („Cam iute, cînd îl *șucărești*". G, p. 125) ;

dar și de alte origini :

coinac (<tc. *kainak* „oscior"), termen disprețuitor pentru o persoană slabă fizicește ; neînsemnată. („Ți s-a urît cu binele, *coinac*". G, p. 130) ;
ififliu (<tc. *hafifli* „ușor") „lefter, fără nici un ban" ;
pleașcă (<bg. scr. *pljačka*) „chilipir" ;
potoli (<scr. *potuliti*) „a mînca" („N-ai *potolit* destul ?". G, p. 129)

sau cu etimologie necunoscută :

cioace (în expresia) „se ține de *cioace*" : „glume nesărate", „potlogării", „șiretlicuri" ;
gini „a observa", „a privi" ; refl. „a se uita pe furiș" ;
haios „glumeț", „farsor".

Chiar și în cadrul acestui vocabular „închis" se produc derivate :

ciordi+suf. *-eală*>*ciordeală* („. . . se opreau, la *ciordeală* de pepeni". G, p. 135) ;
gagică+suf. *-ări*>*gagicări*, refl. „a se drăgosti", „a flirta" ;
gagicări+suf. *-eală*>*gagicăreală* „flirt" ;
gini+suf. *-tor*>*ginitor* „observator", „spion" („Umblă Bozoncea orb după *ginitori*, să-i prindă" . . . G, p. 124) ;
hali+suf. *-tor*>*halitor* „mîncău" ;
mangli+suf. *-eală*>*mangleală* „furtișag" ;
mangli+suf. *-tor*>*manglitor* „hoț" (de buzunare) ;
mardi+suf. *-eală*>*mardeală* „bătaie" ;
mardi+suf. *-aș*>*mardeiaș* „bătăuș" ;
pleașcă+suf. *-ar*>*pleșcar* „chilipirgiu" ;
potoli prin derivare regresivă>*potol* „mîncare".

După cum se vede, indiferent de cuvîntul-bază, afixele ca și procedeul derivării sînt ale limbii comune.

Cu privire la „expresivitatea" vocabularului argotic, trebuie precizat că aceasta nu se exteriorizează în cadrul argourilor (sau a unuia dintre argouri), ci numai cînd argotismele sînt folosite cu intenții stilistice, de către scriitori, în primul rînd, dar și de vorbitorii, care urmăresc să capteze atenția unui anumit auditoriu.

Scanned with OKEN Scanner

Faptul acesta arată că din cînd în cînd, unele cuvinte argotice își pierd caracterul strict particular, devin cunoscute și trec în limbajul familiar. Trecerea se face și prin contactul dintre medii, dar, mai ales, prin intermediul presei și al literaturii. În ceea ce privește „limbajul familiar orășenesc : ca pretutindeni aiurea, și la noi un număr însemnat de termeni dialectali și, în special, argotici au intrat, grație comunicației mai libere dintre categoriile sociale, în vorbirea zilnică a orășenilor mai mult ori mai puțin culți, a căror nevoie de expresivitate este la fel de des și de puternic simțită în momente psihologice dominate de afect“ [67].

Cu ajutorul unor cuvinte sau a unor sensuri argotice s-au creat locuțiuni și expresii în limbajul familiar : *a fi albastru(ă)* „a fi rău“ (*situația e cam albastră*) ; *a arde* „a lovi“ (*i-a ars două scatoalce*) ; *a se ține de bancuri* „a face glume (de obicei, proaste)“, *a face blatul* „a călători fără bilet“ ; *a lansa o bombă* „a răspîndi o veste senzațională“ ; *a-i da bulion la muzicuță* „a-i umple gura de sînge“ (prin lovire) ; *a lefteri pe cineva* „a-i lua toți banii“ (prin jocuri de noroc sau prin furt) ; *a duce cu preșul (cu zăhărelul)* „a minți, a păcăli, a face promisiuni nerealizabile“ ; *fraier cu cioc* „mare prost, om ușor de păcălit“ ; *face pe marele mahăr* „face pe șeful, pe învățatul“ ; *a lăsa mască* (pe cineva) „a lăsa (pe cineva) în situație dificilă“ ; *și-a găsit o pipiță* „și-a găsit drept companie o femeie ușoară“ ; *a lăsa (pe cineva) ca la dentist* „a-l uimi, a-l lăsa cu gura căscată“ ; *a face vira* „a ocoli primejdia“ sau „a părăsi pe cineva“ etc. etc.

4.3.0.2.2. Foștii tropi folosiți în exprimarea familiară s-au „aplatizat“, și-au pierdut expresivitatea. Astfel se folosește cuvîntul *cap* pentru „minte“, „inteligență“ ; se spune despre cineva că „are cap“ sau „n-a avut cap“. Tot așa : *inimă* pentru „sensibilitate“, *obraz* pentru „cinste“, „recunoștință“, „caracter“ („ a avea sau a nu avea obraz“) ; *a vedea* pentru *„a ști“* („le vede“) ; *a curge, a pica* „a avea cîștiguri neașteptate, ilicite“ („dacă nu curge, pică“) ; *pîine* „serviciu, loc de muncă“ („are o pîine“) etc. Se exprimă numele creatorului în locul operei sale : „și-a cumpărat *un Țuculescu*“ (un tablou pictat de

[67] IORDAN, LRA, p. 461.

Ţuculescu) ; „are *un Luchian* splendid" ; „a apărut *un Shakespeare* bilingv" (...un volum bilingv de Shakespeare) ; „a devenit un veritabil *Harpagon*" (...un mare zgîrcit) ; „e o *soacră*" (se spune despre o persoană cicălitoare) ; *iepuraş* („copil sprinten") ; *căţeluş* („slugarnic"), *trestioară* („femeie suplă") etc.

4.3.0.3. În *exprimarea populară*, pe lîngă FLB, sînt întrebuinţate cuvinte general populare şi regionalisme (după specificul local), precum şi unele triviale, dar şi numeroase *locuţiuni şi expresii idiomatice* sau *idiotisme*.

Chiar cele mai recente dicţionare notează la unele cuvinte caracterul lor popular sau regional :

aburca, acătării, aculeu, adecă, adicălea, alăută, alde, amăgeală, apreţui, aracan ;

bălăcări, belea, bogdaproste, bojogi ;

calabalîc, cumetrie, a damblagi, făcătură, garagaţă, hachiţă, ibovnic, jalbă, lănţug, maică, nătîntoc, oblici, pandalie, răgălie, saftea, şiştav, tăfălog, uimă, valmă, zaiafet etc.

În vorbirea populară se întîlnesc numeroase *locuţiuni* şi *expresii*, care redau, concentrat, rezultatele experienţei şi simţirii poporului. Ele exprimă înţelepciunea poporului, felul lui de a trăi, de a gîndi şi de a-şi „colora" exprimarea, unele fiind încărcate de ironie la adresa unor metehne sociale, iar altele de umor sănătos popular.

Acele expresii care au puternic caracter specific al limbii unui popor, fiind greu (sau chiar imposibil) de tradus literal într-o altă limbă, se numesc *idiotisme* sau *expresii idiomatice*.

În structura locuţiunilor şi expresiilor intră cuvinte obişnuite, dar sensul formaţiilor este cu totul nou şi, cel mai adesea, figurat. Valoarea lor socială şi expresivă a fost remarcată astfel de Mihail Sadoveanu : „Sînt aceleaşi vorbe, însă e un întreg nou, în care se simte sufletul nostru pînă în adîncimea istoriei ; sînt aceleaşi elemente de tradiţie şi basm, însă fixate în cristali nemuritori de pietre rare".

Exemplificarea noastră, succintă, nu are în vedere structura, ci numai semnificaţia :

A bate apa-n piuă = „a vorbi mult, fără a spune ceva"
A-i veni apa la moară = „a avea împrejurări favorabile"

Scanned with OKEN Scanner

A-și găsi Bacăul (beleaua) = „a da de necaz ; a o păți"
A (o) lăsa baltă = „a nu termina ceva" ; „a părăsi"
Deștept ca bumbu = „nepriceput" ; „prost"
A spune ca din carte = „a vorbi bine, înțelept"
A bate cîmpii = „a spune prostii" ; „a vorbi într-aiurea"
A tăia frunză la cîini = „a pierde vremea"
Claie peste grămadă = „de-a valma, fără ordine"
A-i căuta cuiva în coarne = „a-i satisface toate nazurile"
A-și lua inima-n dinți = „a-și face curaj"
A turna gaz pe foc = „a înteți necazul cuiva"
A arde gazul de pomană = „a lenevi" ; „a aștepta să treacă timpul fără a lucra"

Cele trei variante ale exprimării care folosesc FC nu pot fi delimitate tranșant în ceea ce privește vocabularul. Cele arătate se referă la unele caracteristici ale cuvintelor dominante în fiecare din cele trei modalități de exprimare. Dar, după cum s-a observat circulația cuvintelor dintr-un limbaj într-altul este posibilă și chiar necesară, deoarece, prin aceasta, exprimarea poate dobîndi varietate.

4.3.1. Considerăm ca făcînd parte din FE acele cuvinte prin care se exprimă nu numai conținutul lor noțional, ci și atitudinea subiectivă a vorbitorilor, aceasta fiind, de cele mai multe ori, atît de puternică, încît copleșește pe cel dintîi. Avem în vedere acum numai acele cuvinte care sînt expresive prin ele înseși, acestea formînd o primă categorie a FE :

abis, abject (a) adula, aghiuță, (a) ajuna, (a) se aciua ;
barbar, balamuc, babalîc, bazaconie, băiețoi ;
cabalistic, calabalîc, cacealma, cioroi, (a) canoni ;
(a) dădăci, (a) dănțui, demoniac, (a) descinde, descîntec ;
emoție, enorm, epistolie, eres, eroic, etate ;
falnic, fanfaron, fantasie, flecușteț, farfastîc ;
gălbejeală, gărgăun, glagore, gîtlej, gînganie ;
hahaleră, haidamac, haihui, hîrb, hlizit ;
iarmaroc, iatac, iepșoară, infam, ins, izbîndă ;
(a) îmbîrliga, împielițat, (a) împroșca, încotoșmănit, (a) încornora, îndătinat ;

javră, jecmăni, jeț, jigodie, jimblă, josnic ;
laie, larmă, legăturică, lefșoară, luxuriant ;
madonă, mahmureală, malac, mangafa, mizerabil ;
nabab, naiba, namilă, năduf, năzăreală, netrebnic ;
(a) obijdui, (a) obloji, ochios, oftică, olimpian, oștean ;
paceaură, paf, panglicar, petrecanie, pildă, puiandru ;
(a) răposa, rărunchi, răstimp, războel, rumpe ;
satanic, satir, sălaș, sfadă, sîsîit, soață ;
șagă, (a) șfichiui, șleahtă, șontorog, șperțar, (a) știrici ;
taifas, tartor, (a) tămădui, (a) tărăgăna, tipicar, trîndav ;
țărînă, țidulă, țignal, țînc, țoală, țuțuroi ;
udătură, uliță, (a) ului, (a) undui, (a) urgisi, uruială ;
vaier, veghe, vestejire, veșmînt, vîrtoșie, vuiet ;
zaiafet, zarvă, zăbăuc, zăbranic, (a) zbughi, (a) zgîi.

Se înțelege, cum se poate constata și din lista de mai sus, că nu toate cuvintele își „dezvăluie" expresivitatea cu aceeași ușurință. Pe lîngă factorul semantic, mai intervin și considerente de ordin social. De exemplu, cuvîntul *jigodie* folosit în ograda unei gospodării țărănești poate avea numai valoare noțională, pe cînd referindu-se la o persoană exprimă atitudinea vorbitorului de depreciere, avînd semnificația „om de nimic", „intrigant", „josnic" ș. a. Tot așa, complexul sonor *paf* folosit ca interjecție imită zgomotul produs de o lovitură, de o pocnitură, dar în expresia : *a rămîne paf* are semnificația „a rămîne foarte uimit" de ceva, exprimînd, totodată, și elementul de surpriză încercat de vorbitor.

După cum s-a mai arătat *(supra,* 2.6.), unele cuvinte își datoresc o parte din expresivitate și componenței lor fonetice. De exemplu : *tărăgăna,* prin succesiunea a trei silabe constituite pe aceeași vocală (*tă-ră-gă-na*) sugerează parcă încetineala cu care se desfășoară acțiunea. Ba mai mult, în unele cazuri chiar se lungesc vocalele respective, dînd impresia de silabisire : „se *tăă-ră-găă-nează* rezolvarea problemei". Alte exemple : *dăndănaie, dărăpănătură, lălăială ; cocoloș, doldora, rotocol, șontorog ;*

Onomatopeele formează, într-o oarecare măsură, un fond expresiv aparte ce caracterizează, în special, expri-

marea familiară ori populară. Se înțelege că scriitorii, după specificul operei lor, „exploatează" virtuțile expresive ale tuturor cuvintelor.

În exprimarea literară, orală sau scrisă, întrebuințarea unor cuvinte din alte straturi ale vocabularului (argotice, familiare, populare, dialectale, arhaice) contribuie la reliefarea expresivității acestora. Prin astfel de acumulări, se ajunge ca pentru o singură noțiune să se poată folosi o mare mulțime de cuvinte, formîndu-se o bogată sinonimie. Procedeul poartă numele de *derivare sinonimică*; „două cuvinte care au același înțeles propriu devin sinonime și prin înțelesul figurat al unuia dintre ele" [68]. Pentru expresiile *prost, zăpăcit, bleg* etc. au fost notate următoarele sinonime :

„idiot, imbecil, tîmp(it) ; dobitoc, bou, vacă, oaie (cu jug) ; boboc, elefant ; fraier, brînzoi ; gulie ; betonat, blindat ; candriu, căscăund, gură-cască, hăbăuc, nătărău, năuc, neghiob, prostănac, tîndală, tont, zăbăuc, zăpăcit, zevzec ; bleahă, bleancă, bleandă, bleau, bleg, blegos, blegoșat, bleoncos, bleot, beleujat, blehaucă, boblete, bobleț, bobletic, fleng, fleț, nătăfleț, pleoștit, pliurd etc. Cf. și *a umbla cu capul în traistă* (buzunar)" [69].

Derivatele cu sufixe augmentative sau diminutive pot exprima admirația, simpatia, aprecierea, deprecierea etc. și prin aceasta își manifestă expresivitatea :

albiniță, boulean, căpșor, doiniță, erouleț (depreciativ), *fetiță, grăsan, hălcoi, iepuraș, îngeraș, joculeț, lăcătoi, măgădău, nășic, obrăznicuț, păpușică, rămuleț, sălcioară, șerpoi, tălpoi, țărăncuță, ulicioară, vulturaș, zgărdoi.*

În ceea ce privește proveniența cuvintelor care formează FE, aceasta este extrem de variată : cuvinte împrumutate din alte limbi (*abis, abject* etc.); din graiurile populare (*adăsta, băiată, cahlă, dăbălăzat, fojgoi, ghizdar, hleab, ibîncă* etc.), din argouri (*boarfă, ciordeală, (a) mangli, mardei, pîrnaie, (a) șterpeli* etc.) și chiar din fondul arhaic (*argat, firfiric, grămătic, macagiu, tălmaci* etc.).

Din cele arătate, reiese că, pentru a avea valoare expresivă, cuvintele trebuie să aibă cel puțin unul dintre atributele : *nou* sau *rar*. „Un cuvînt nou sau rar prezintă,

[68] IORDAN, *Stilistica* . . ., p. 313.
[69] *Ibidem*, p. 316.

virtual, față de sinonimul său vechi sau frecvent, avantajul că poate, în condiții determinate, să satisfacă mai bine, necesitățile de ordin subiectiv ale oamenilor" [70].

4.3.2. Dezvoltarea permanentă a societății, a științei și tehnicii, impune apariția în vocabularul oricărei limbi a numeroși termeni care să exprime noțiunile și direcțiile acestei dezvoltări. *Fondul savant*, numit astfel pentru că s-a format din cuvinte împrumutate, în marea lor majoritate, din alte limbi, pe cale livrescă, odată cu obiectele și noțiunile denumite. Multe dintre cuvintele FS au depășit granițele stricte ale domeniului respectiv (astronautică, biochimie, fizică, medicină, lingvistică etc.) și sînt folosite de vorbitorii instruiți de profesii diverse :

aerosol, amerizare ;
badijonaj, barbituric ;
carență, chitină ;
dermatologie, dozimetru ;
ecluză, electroterapie ;
factologie, fenomenologie ;
galvanoscop, glaucom ;
halogenură, heliograf ;
idiocromatism, (a) ioniza ;
(a) încastra, înclinometru ;
javelizare, jazband ;
kalipatron, kantianism ;
labialitate, lactoză ;
macrostructură, massmedia ;
neoclasicism, nevroză ;
ocurență, oenologie ;
pacifism, pedologie ;
rabotor, reostat ;
seismogramă, selenit ;
șamotă, șeptel ;
tanc, tipologie ;
țincvais, țol ;
ultrasunet, umanitarism ;
valență, vectorial ;
watt, wolfram ; xantofilă, xenofob ;
zaharoză, zerovalent etc. etc.

Din FS fac parte și diversele vocabulare profesionale.

[70] *Ibidem*, p. 313.

Scanned with OKEN Scanner

Indiferent din care compartiment al vocabularului fac parte, toate cuvintele concură la formarea tezaurului lexical al limbii.

Această compartimentare a vocabularului nu trebuie să acrediteze ideea că există granițe rigide între diferitele zone lexicale. Cuvintele circulă necontenit după nevoile de exprimare ale vorbitorilor, schimbîndu-și valoarea semantică, înnobilindu-se sau depreciindu-se, servind comunicarea rece, strict intelectuală, sau pe cea expresivă, încălzită de participarea afectivă a celor ce vorbesc.

4.4. VOCABULAR FUNDAMENTAL

Necesități de ordin pedagogic au impus selectarea unui fond de cuvinte dintre cele mai frecvente în diferitele stiluri ale limbii actuale. Pe baza acestor cuvinte, reprezentînd necesitățile minime și imediate ale comunicării, se învață mai repede o limbă. Acest fond lexical a fost numit *vocabular fundamental* (VF). Pentru română, preocuparea pentru VF a apărut de cînd limba noastră este studiată în diferite universități din lume, precum și în țară de către studenții străini, veniți să studieze în instituțiile de învățămînt superior de la noi.

Un prim proiect de elaborare a unui VF al limbii române a alcătuit Maria ILIESCU, de la Universitatea din Craiova. În acest proiect, selecția, în marea majoritate, s-a făcut pe baza cuvintelor nu a noțiunilor, adică s-a luat în considerare un punct de vedere lingvistic. Au fost selectate cuvinte și pe baza noțiunilor, din lexicul disponibil. Folosind șase izvoare importante (Al. GRAUR, ÎFP ; Gh. BOLOCAN, *Unele caracteristici* . . . ; A. JUILLAND . . ., FD ; C. MANECA, *Considerazioni* . . . ; două liste alcătuite de autoare și colaboratorii săi), eliminînd pe cele considerate nu îndeajuns de necesare („. . . am fost nevoiți să recurgem la o selecție restrictivă, luînd asupra noastră riscurile unui procent de arbitrar inevitabil", p. 3), autoarea a reținut 3 040 de cuvinte pentru VF : 1 760 substantive, 447 adjective, 631 verbe, 114 adverbe, 38 pronume, 29 prepoziții, 21 conjuncții. În stabi-

lirea listei de cuvinte s-a ţinut seama de *indicele de uzaj* (raportul dintre *frecvenţă* şi *dispersie*).

Reproducem p. 11 din Proiect (în stînga cuvîntului se indică sursele, cifrele de după cuvînt arată indicele de uzaj din FD) :

GJŞN	cal		cască	G	ceaţă 6.85
J	calcul		casierie		centimetru
BGJŞM	cale		castravete		centrală 8.71
J	cale ferată	D	caşcaval	BGJM	centru
	calendar	JM	categorie		centură
BJM	calitate		cauciuc	GJ	cenuşă
D	calorifer	BGJM	cauză	GJŞM	cer
BJ	cameră	BJ	caz	BJM	cerc
G	camion 2.36	J	cazan	JM	cercetare
D	cană	G	căciulă 12.42	J	cereale
	cancer	J	cădere	JM	cerere
BJ	candidat		călătorie		cerneală
	cantină	G	căldare		certificat 9.32
JM	cantitate	J	căldură	J	cetăţean
GJŞM	cap	GŞ	cămaşă 13.63		cetăţenie
	capac	D	cămin 11.80	G	chef 3.61
JM	capacitate	GJM	căpitan	GM	cheie 10.26
J	capăt	GJŞ	cărare		chelner
BGJ	capital	GJ	cărbune	J	cheltuială
BJ	capitală	JŞ	căruţă	B	chesti(un)e
B	capitalism	JM	căsătorie		chibrit 9.45
BJ	capitol	G	căţel 5.00		chiflă
	capot	M	ceai 13		chil
G	capră 11.52		ceafă 6.39	D	chilot
BJM	caracter	G	ceapă 2,76		chimie 7.11
GBJ	carne	GJ	ceară	G	chin 8.83
	caroserie		cearşaf	B	chinez
BGJŞM	carte		ceartă 13.00		chioşc
	cartier	GJŞ	ceas	GJŞM	chip
D	cartof 6.92		ceaşcă	G	chirie 3.96
GJŞM	casă				chitanţă

Din punctul de vedere al componenţei vocabularului, identificarea acestor subansambluri pune în evidenţă faptul că, prin posibilitatea ce o au cuvintele din diferitele stiluri de a circula, vorbitorii pot să dea varietate exprimării şi în acelaşi timp să o facă mai expresivă, deoarece

un cuvînt folosit efectiv în argou și trecut în limbajul familiar, de exemplu, iar apoi întrebuințat în exprimarea literară păstrează o parte din coloratura sa specifică, originară. Folosită de către argotizanți, locuțiunea *a șterge-o* are sensul de „a pleca precipitat", de „a părăsi repede un loc" („Cînd am văzut sticletele, *am șters-o*"), dar adresată de un superior către un subaltern exprimă reproș, depreciere („*Șterge-o* din ochii mei!"). Pe de altă parte, întrebuințarea unor cuvinte dintr-un compartiment într-altul dispensează pe vorbitor de a se servi de un determinant. De pildă, față de o băutură alcoolică de proastă calitate, în loc de : *slab rachiu, proastă țuică,* se exprimă simplu, dar mai expresiv, prin regionalismul *poșircă,* prin care se transmite și aprecierea calității și atitudinea disprețuitoare a locutorului. Tot așa cînd se spune despre cineva că „are *dovleac (bostan),* nu cap", exprimarea, pe lîngă concizie, este încărcată și de semnificații.

Existența acestor variante lexicale nu trebuie interpretată ca fiind concepte diferite despre realitate, ci aceleași concepte sub aspecte diferite, prezentate de vorbitor după împrejurările și interesul comunicării. Așadar, conținutul comunicării nu este influențat de faptul că există mai multe variante lexicale, de stiluri diferite. „Elle (varietatea — V.Ș.) n'affecte ni notre savoir ni notre expérience, elle ne concerne que notre attitude vis-à-vis du concept en telle occasion déterminée" [71].

5. STRUCTURA SEMANTICĂ A VOCABULARULUI ROMÂNESC

5.0. SEMANTICA LEXICALĂ

Latura internă a cuvintelor, sensul lor, constituie obiectul de cercetare al *semanticii lexicale* sau *al semasiologiei.* Acești doi termeni, unul datorat lingviștilor

[71] SAUVAGEOT, *Portrait . . . ,* p. 243.

francezi (*la sémantique*), iar altul lexicologilor germani (*die Semasiologie*) denumesc și astăzi același domeniu de cercetare pe care l-a descoperit lingvistica de la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Semantica actuală, spre deosebire de cea clasică (M. Bréal, A. Darmesteter, L. Șăineanu, H. Paul, K. Erdmann) acordă atenție nu numai proceselor evolutive ale sensurilor lexicale, cît mai ales interdependenței dintre sensuri în sistemul limbii și legăturilor care există între diverse categorii semasiologice (sinonimie, polisemie, omonimie, antonimie etc.). Această orientare a semanticii (semasiologiei), denumită uneori *semantică paradigmatică* [72], care este dominantă în lingvistica țărilor europene, consideră cuvîntul drept principală unitate semnificativă a limbii. Cuvîntul, care este purtătorul informației despre lucruri aflate în afara limbii, se găsește într-o dublă determinare : lingvistică și extralingvistică. Locul cuvîntului în sistemul limbii, funcțiile sale în procesul comunicării sînt determinate, pe de o parte, de sensul său denotativ (referențial), iar pe de altă parte, de sensul său structural (*valeur*) care rezultă din opozițiile lui cu alte unități lexicale pe axa paradigmatică și sintagmatică. Sensul lexical este privit ca o latură internă a cuvîntului, legată în mod indisolubil de imaginea sa acustică. Semnificația cuvîntului este concepută ca o structură formată din elemente minimale, nedecompozabile denumite *trăsături semantico distinctive (seme)*. Ideea centrală a semanticii lexicale este legată de recunoașterea autonomiei cuvîntului. De aceea, chiar dacă se studiază raporturile cuvîntului cu alte unități lexicale ale lanțului discursiv, analiza este menită să completeze anumite însușiri ale cuvîntului pe care le dezvăluie cercetarea paradigmatică [73].

[72] Maria MANOLIU-MANEA, *Structuralismul lingvistic*, p. 118—122.

[73] De pildă, L. PRIETO, *Rapport paradigmatique et rapport syntagmatique sur le plan de contenu*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan", București, 1958 ; E. COȘERIU, *Lexikalische Solidaritäten*, în „Poetica. Zeitschrift für Sprach und Literaturwissenschaft", I, 3, 1967, p. 293—303. Semantica paradigmatică este de asemenea un domeniu de cercetare care s-a impus și în lingvistica românească, concretizîndu-se

Ideile gramaticii generative concepute de N. Chomsky au dat o nouă orientare cercetărilor de semantică axate pe analiza semnificației propozițiilor. Renunțînd la analiza cuvintelor („semantică slabă"), reprezentanții semanticii generative sau transformaționale (J. J. Katz, J. A. Fodor, P. Postal) au propus o variantă „puternică" a semanticii textului, înscriind printre obiectivele ei detectarea anomaliilor semantice (a frazelor lipsite de sens), stabilirea raportului de perifrază între propoziții etc. În lingvistica românească ideile acestei școli, completate cu procedeele logicii matematice (*Carnap, Quine*) sînt dezvoltate în lucrarea lui Emanuel Vasiliu *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale* (1970). Semantica generativă, deși își concentrează atenția asupra enunțului, nu poate neglija total sensul unităților lexicale care compun semnificația propoziției, de aceea teoria textului nu poate să se dezvolte fără rezolvarea unor probleme ale semanticii lexicale [74].

5.1. NATURA SENSULUI LEXICAL

Orice cuvînt este compus din două laturi : *formă sonoră* (*semnificant*) și *sens* (*semnificat*). Deși termenul *sens* este folosit și în limbajul curent, unde nu creează nici un fel de greutăți de înțelegere, interpretarea lui lingvistică este una dintre problemele cele mai dificile ale semanticii teoretice. Dificultatea de a defini „sensul sensului" provine nu numai din deosebirile de concepții privind na-

într-o serie de lucrări cu caracter monografic despre vocabularul limbii române sau unele zone ale lexicului românesc (cf. Iorgu IORDAN, LRC, 1956 ; Al. GRAUR, *Încercare asupra fondului principal lexical*, 1954 ; I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, 1975 ; I. EVSEEV, SV, 1974 ; M. BUCA, I. EVSEEV, PS, 1976 și altele).

[74] Două dintre lucrările de semantică apărute recent în țara noastră, una consacrată lexicului limbii franceze (Mariana TUȚESCU, *Précis de sémantique française*, 1974) și alta — semanticii limbii engleze (Dumitru CHIȚORAN, *Elements of English Structural Semantic*

lexical, 1954 ; I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, matic. Aspectul paradigmatic se află în centrul atenției și a cercetărilor de semantică contrastivă (cf. Victor VASCENCO, *Dificultăți ale lexicului rus*, 1975).

tura limbii și funcțiile unităților ei, ci și din varietatea mare a cuvintelor și sensurilor cuprinse în sistemul lexical. Pentru oricine e clar că natura informației pe care o poartă cuvintele concrete *masă, scaun, copil* etc. este diferită de conținutul unor cuvinte onomatopeice *(brr ! poc ! țiu !)* sau a unor cuvinte auxiliare (conjuncții, prepoziții etc.) cu o semnificație lexicală „estompată", care nu se concretizează decît în context. De aceea, în istoria lingvisticii s-au propus mai multe interpretări pentru noțiunea de *sens lexical.*

5.1.1. SENSUL LEXICAL ESTE OBIECTUL DENUMIT PRIN CUVÎNT

Această teorie este răspîndită atît printre lingviști, cît și printre logicieni (G. Frege, B. Russel). Într-adevăr, o bună parte a cuvintelor, dacă nu chiar majoritatea lor, sînt denumiri de obiecte, ființe, fenomene, locuri etc. Este evident că obiectul denumit de cuvînt (căruia i se mai spune *denotat* sau *referent*) poate fi considerat un corelat al sensului. Nu întîmplător, în majoritatea dicționarelor sensurile cuvintelor sînt explicate prin descrierea obiectelor denumite sau prin prezentarea imaginii lor grafice (cf. dicționarele ilustrate).

Identificarea sensului cu obiectul are însă o serie de inconveniente de ordin teoretic și practic. Astfel, procedeul definirii sensului prin raportare la obiect devine inoperant cînd trecem la interpretarea semnificației unor cuvinte abstracte (*infinit, timp, spațiu* etc.) sau a unor verbe care desemnează procese psihice (*a gîndi, a visa, a uita* etc.). Dar greutatea nu este numai de ordin operațional, ci și de ordin teoretic și metodologic. Majoritatea cuvintelor nu denumesc obiecte concrete și singulare, ci clase de obiecte. De pildă, cuvîntul *copac* se poate aplica oricărui reprezentant din specia arborilor, care posedă următoarele însușiri : 1. plantă ; 2. cu trunchi lemnos (de regulă, înalt) ; 3. cu crengi și frunze formînd o coroană. Această denumire poate fi aplicată oricărui copac, indiferent dacă este tînăr sau bătrîn, dacă îl vedem înfrunzit sau desfrunzit, dacă l-am mai văzut odată, sau îl vedem pentru prima oară. Prin urmare, informația despre obiecte

Scanned with OKEN Scanner

pe care o poartă cuvintele nu cuprinde denotatul în totalitatea însușirilor sale, ci numai cîteva trăsături esențiale, pe care le putem lega de imaginea acustică și în lipsa obiectului. Aceasta presupune că *sensul cuvîntului este o reflectare a obiectului în conștiința noastră.* Întrucît reflectarea lumii se realizează prin intermediul unor forme ale gîndirii, prin reprezentări și noțiuni, s-a ajuns la concluzia că sensul cuvîntului trebuie corelat cu una sau alta din cele două categorii ale logicii și psihologiei.

5.1.2. SENSUL ESTE REPREZENTAREA OBIECTULUI

Se știe că, la auzul unor cuvinte, în mintea noastră pot apărea imaginile senzoriale ale obiectelor denumite. Desigur că asociațiile vor fi diferite de la un vorbitor la altul, depinzînd de experiența individuală a fiecăruia, de gradul de dezvoltare a imaginației, de tipul memoriei etc. De pildă, cuvîntul *copac* poate deștepta în memoria unora pomul înflorit din livada casei părintești, în a altora imaginea unei sălcii cu crengile plecate deasupra oglinzii apei, un tablou care i-a impresionat în mod deosebit etc. Este interesant de observat că uneori chiar noțiunile abstracte pot căpăta suportul unei imagini concrete. Important însă este faptul că reprezentarea obiectului este întotdeauna concretă și strict individuală. În afară de aceasta, reprezentarea nu este absolut obligatorie pentru a înțelege sensul cuvîntului. Cu ajutorul cuvintelor putem vorbi despre lucruri pe care nu le-am văzut niciodată sau despre obiecte care nici nu au existat. Dacă sensurile cuvintelor ar fi reprezentările noastre subiective ale obiectelor, nu ar fi posibilă comunicarea între oameni, deoarece fiecare individ ar atribui cuvintelor sensuri diferite. Dacă cuvintele sînt înțelese în același fel de toți reprezentanții comunității lingvistice, înseamnă că sensurile au un caracter interindividual, ele poartă o informație comună pentru toți vorbitorii limbii respective. Aceste informații elaborate și păstrate într-o colectivitate umană nu pot fi decît *noțiunile* [75].

[75] Adam SCHAFF, *Introducere în semantică*, p. 301—315; 319—329; M. BUCĂ, I. EVSEEV, *PS*, p. 28.

Scanned with OKEN Scanner

5.1.3. SENSUL ESTE NOȚIUNEA DESPRE OBIECTUL DESEMNAT PRIN CUVÎNT

Acest punct de vedere asupra sensului lexical se bucură de cea mai largă circulație printre lingviștii de diverse orientări și cu platforme filozofice diferite. Între cuvînt și noțiune există un raport de unitate dialectică, deoarece noțiunile nu există în afara cuvintelor, iar cuvintele includ în semnificația lor fie noțiunea, în totalitatea trăsăturilor ei pertinente, fie o parte din conținutul noțiunii. Coincidența totală dintre sensul lexical și noțiune se observă mai ales la termenii științifici, dar și la cuvintele care denumesc noțiuni „cotidiene" sau „uzuale". Deosebirile dintre noțiuni și sensuri lexicale se observă la acele cuvinte care se folosesc cu o dublă valoare : cu un sens comun și cu un sens special. În acest caz, sensul comun nu corespunde noțiunii științifice decît parțial, tot așa cum numai anumite trăsături ale noțiunii științifice sînt reflectate în sensul uzual al cuvîntului. De pildă, *cuvînt* are o accepțiune comună „vorbă, zisă, spusă" și o accepțiune științifică, deoarece în lingvistică el este definit mai riguros (unitate lexicală, cu funcție denominativă, constînd din unitatea complexului sonor cu o semnificație, capabil să se izoleze din vorbire, caracterizat printr-o valență gramaticală etc.). Dar noțiunea uzuală (sensul comun) nu este într-un raport disjunct cu noțiunea științifică (sensul special al cuvîntului). Deși admit existența unei legături intime dintre cuvînt și noțiune (unii vorbesc de *cuvinte-noțiuni*[76] sau de *noțiuni lexicale*[77]), totuși majoritatea lingviștilor și logicienilor sînt contra identificării celor două categorii. Împotriva identificării se aduc următoarele obiecții :

a) Nu toate cuvintele exprimă noțiuni (cf. onomatopeele, interjecțiile, cuvintele auxiliare etc.).

b) Unele noțiuni se exprimă nu printr-un singur cuvînt, ci printr-o îmbinare de cuvinte (cf. *cale ferată, propoziție simplă, mașină electronică de calcul* etc.). Prin

[76] A. SCHAFF, *op. cit.*, p. 293 și urm.

[77] N. G. KOMLEV, *Komponenty soderžatel'noj struktury slova*, p. 74.

urmare, anumite cuvinte (bunăoară, adjectivele) nu exprimă „decît note din cuprinsul noțiunii" [78].

c) Noțiunile au un conținut obiectiv, general și pur „intelectual", în timp ce sensurile lexicale ale cuvintelor conțin momente subiective și componente infralogice (conotații stilistice, nuanțe afective etc.).

d) Conținutul noțiunii este determinat de sistemul conceptual (sistemul logic), care are un caracter universal, în timp ce sensurile lexicale sînt precizate în cadrul raporturilor cu alte unități semnificative ale limbii și, prin urmare, au un pronunțat specific național. „Raporturile între noțiuni — arată Al. Graur — sînt dictate numai de situația lor obiectivă (în măsura în care mintea noastră izbutește să o cuprindă), pe cînd raporturile între sensuri pot fi de natură pur lingvistică : se pun probleme de formă internă, de etimologie populară, de sinonimie și omonimie, în fine se pot face jocuri de cuvinte" [79]. În lingvistică se aduc adesea exemple de necoincidențe între sensuri și noțiuni din diverse limbi, care se explică prin numărul diferit de termeni pe care îi folosește fiecare limbă pentru denumirea noțiunii respective. De pildă, conceptul de „mînă" are următoarele configurații în română, engleză și rusă [80] :

Română	Engleză	Rusă
palmă		
mînă	**hand**	**ruka**
braț	arm	

e) Noțiunile, ca forme ale cunoașterii, au un caracter relativ stabil și mai bine conturat decît sensurile lexicale care se modifică în funcție de context, de situație sau de individul care le folosește. Un exemplu al variabilității cuvîntului îl reprezintă polisemia lexicală.

f) Noțiunile reflectă laturile obiective și esențiale ale obiectelor și fenomenelor, în timp ce sensurile lexicale pot cuprinde atît laturile esențiale, cît și unele aspecte a căror relevanță este de natură subiectivă sau pragmatică. De pildă, definiția noțiunii *apă* este următoarea „lichid incolor, fără gust, fără miros, compus hidrogenat al oxigenului avînd structura moleculei H_2O". Din

[78] G. IVĂNESCU, AUT, vol. I, 1963, p. 261.
[79] Al. GRAUR, *SLG*, p. 221.
[80] D. CHIȚORAN, *Elements* ..., p. 48.

punct de vedere al uzului comun, sensul lexical al cuvîntului *apă* ar fi trebuit definit relevîndu-se aspectul practic al obiectului respectiv „lichid incolor, inodor, fără gust folosit pentru băut, spălat, stropit etc.".

5.1.4. SENSUL LEXICAL NU ESTE UN COMPONENT AL CUVÎNTULUI (SEMNUL LINGVISTIC), CI O RELAȚIE DINTRE CUVÎNT (SEMN) ȘI OBIECT SAU DINTRE CUVÎNT ȘI NOȚIUNE

Această teorie relațională a sensului a fost propusă de logicianul G. Frege sub forma celebrului triunghi al semnificației, care a fost preluat cu o serie de modificări în lucrările de semantică lingvistică (cf. G. Stern, Ogden și Richards, St. Ullmann etc.) :

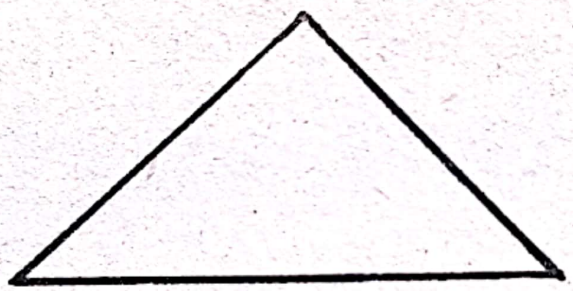

Teoria relațională a sensului are meritul de a sublinia fie caracterul mediat al legăturii dintre cuvînt și obiect (în schema lui *Ogden* și *Richards* această legătură este mediată prin sens), fie caracterul relativ independent al raportului dintre valoarea denotativă a cuvîntului și valoarea sa semnificativă. Două sau mai multe cuvinte pot avea același denotat, dar să exprime un conținut (intensional) diferit (cf. *luceafărul-de-seară, luceafărul-de-dimineață*). Inconvenientul cel mai mare al teoriilor relaționiste constă în aceea că, susținînd caracterul convențional al legăturii dintre cuvînt (semn) și obiect sau noțiune și declarînd sensul drept o latură externă a semnului, ele creează posibilitatea excluderii sensului din limbă, considerîndu-l categorie extralingvistică. După

Scanned with OKEN Scanner

cum se știe, acest lucru s-a și întîmplat în lingvistica secolului nostru. Dar antimentalismul unor școli structuraliste a adus mari prejudicii semanticii și lingvisticii.

5.1.5. SENSUL CUVÎNTULUI ESTE REACȚIA VORBITORULUI LA STIMULUL VERBAL RESPECTIV

Teoria aceasta, de o factură mecanicistă, a fost promovată mai cu seamă în lingvistica americană (L. Bloomfield), sub influența filozofiei pragmatismului și behaviorismului [81]. Punctul cel mai slab al acestei teorii constă în aceea că definind sensul ca o reacție a ascultătorului la stimulul verbal, ea nu explică cum acesta trece de la semn la acțiune, fără a înțelege ce anume „comunică" mesajul verbal respectiv. Cu toate acestea, teoria lui L. Bloomfield și a adepților săi a subliniat o latură a sensului, și anume, modul specific de a reacționa la același semn lingvistic a reprezentanților diverselor grupuri sociale. De pildă, același conținut („Jhon a înotat 100 de metri în ... secunde") reacția poate fi diferită ; unii vor rămîne impasibili, iar cei avizați vor exclama : „formidabil ! nemaipomenit ! un record extraordinar". Această latură a sensului a intrat în lingvistică și semiotică sub denumirea de *sens pragmatic*.

5.1.6. SENSUL CUVÎNTULUI ESTE SUMA DISTRIBUȚIILOR SALE LEXICAL-SINTACTICE

După cît se pare, teoria în discuție a fost formulată mai întîi într-o manieră lapidară de către filozoful neopozitivist L. Wittgenstein : „sensul este întrebuințare" („Die Bedeutung ist der Gebrauch"). Un susținător consecvent al teoriei contextualiste a sensului este lingvistul sovietic V. A. Zveghințev [82]. Încercarea de a defini sensul în termenii distribuției sale contextuale este o reacție împotriva „logicizării" sau „psihologizării" excesive a sen-

[81] Critica teoriei mecaniciste a sensului o face A. S. CIKOBAVA, *Problema jazyka ...*, p. 143—151.

[82] *Semasiologija*, p. 125—126.

sului și se bazează pe un fapt obiectiv : sensul lexical se precizează și se explicitează în context [83].

Fiecare din teoriile amintite, fără a rezolva definitiv problema naturii sensului lexical, are meritul de a sublinia una sau alta din multiplele fațete ale acestei categorii complexe a limbii, punînd cuvîntul în relație cu noțiunea sau cu obiectul, raportîndu-l la alte cuvinte pe axa paradigmatică și sintagmatică a limbii. Se poate spune că multiplele interpretări ale sensului, deși, aparent, se opun una alteia, în realitate, se completează și se presupun. Lucrul acesta reiese cu pregnanță în practica lexicografică unde diversitatea modalităților de a interpreta sensul lexical se concretizează în procedeele prin care dicționarele explică sensurile cuvintelor. Autorii dicționarelor explicative aplică o multitudine de procedee și tehnici de descriere a sensului lexical, accentuînd fie latura denotativă a sensului (cf. descrierea obiectului, prezentarea imaginii obiectului), fie latura conceptuală (cf. definițiile logice), fie diversele aspecte structurale (cf. definirea prin intermediul sinonimelor, antonimelor, prin distribuție) sau prin indicarea aspectelor axiologice și social-culturale ale sensului (cf. definirea unor termeni cu valori conotative pregnante).

Dezvoltarea teoriei informației și extinderea principiilor de analiză semiotică la unitățile limbii a dus în ultima vreme la relevarea unor aspecte legate de rezolvarea unor dihotomii ale sensului ca *static — dinamic, individual — colectiv (social), constant — variabil* etc. Astfel, metoda analizei componențiale (semice) a dus la constatarea că *sensul lexical* nu este o entitate simplă, necompozabilă, ci se divide în unități mai mici, în anumite trăsături semantice minimale, denumite *seme*, care relevă o serie de aspecte și însușiri ale obiectelor și noțiunilor existente în comunitatea lingvistică dată [84]. De pildă, *elev*

[83] D. CHIȚORAN, *Colocație și sens*, SCL, XVI, 1965, p. 656—667.

[84] A. J. GREIMAS, *Sémantique structurale*, Paris, 1966, p. 34 și urm.; B. POTTIER, *Vers une sémantique moderne*, TLL, II, 1964, nr. 1, p. 120 și urm.; Constant MANECA, *Analiza semică a lexicului*, LR, XVIII, 1969, nr. 1, p. 6—9; I. EVSEEV, *Semantica verbului*, p. 71—85; R. SÎRBU, *Analiza semică a unor antonime care denumesc sentimente în limba română*, SCL, XXV, 1974, nr. 3, p. 275—290.

Scanned with OKEN Scanner

se descompune în următoarele seme : 1. „ființă umană" 2. „de sex masculin" 3. „în curs de instruire" 4. „la școală". Cuvîntul își exercită funcția sa de element al procesului de comunicare prin aceea că în configurația lui semantică intră întotdeauna un anumit număr de seme relevante pentru toți vorbitorii limbii, constituind ceea ce se numește în lingvistică *invariantă* sau *constantă semantică*. Dar cuvîntul poate primi și alte trăsături suplimentare, în funcție de context, de obiectul concret la care se referă cuvîntul dat. De pildă, *elev* în limba română poate să însemne „persoană care urmează în concepții și acțiuni pe maestrul său". În acest caz, structura semică a cuvîntului capătă o altă configurație, din ea dispare semul „învață la școală", dar capătă în schimb semul „cel care urmează fidel pe dascălul său". Restructurările semice explică nu numai fenomenul polisemiei cuvintelor, ci și pulsația semnificației care are loc în procesul folosirii cuvîntului în limbă, fără a da naștere fenomenului de „alunecare" a sensului. Matricea semantică a cuvîntului *elev* se va schimba, probabil, în diverse propoziții, care individualizează și concretizează sensul noțiunii. Pus în frază, cuvîntul „absoarbe" o parte din informația lexemelor vecine lărgind sau îngustînd „unghiul său de deschidere" spre lume. Caracterul pulsant și dinamic al semnificației [85] se dezvăluie și în întrebuințările individuale ale cuvintelor. Probabil, că *elev* înseamnă altceva pentru un *dascăl*, decît pentru un alt *elev*, tot așa cum substantivul *lună* va avea semnificații diferite pentru un selenolog, pentru un cosmonaut, care a fost primul pămîntean ce a călcat suprafața astrului nopții, pentru un poet sau pentru o pereche de tineri îndrăgostiți.

Așadar, în sensul cuvîntului sînt atrase și reflectate ca într-un cristal magic toate contradicțiile și toate dihotomiile limbii, concretizate în dialectica opozițiilor dintre particular și general, concret și abstract, static și dinamic, individual și social, sincronic și diacronic, intelectual și afectiv etc.

[85] Tatiana SLAMA-CAZACU, *La structuration dynamique des significations*, ML, p. 113—114.

5.2. DENOTAȚIE ȘI CONOTAȚIE

De la apariția lucrării lui Ch. Morris despre teoria semnelor [86], în cadrul semioticii, valoarea unui semn, inclusiv valoarea semnului lingvistic, se stabilește în funcție de trei factori: 1. factorul semantic (raportul dintre semn și denotat); 2. factorul sintactic (raportul dintre semne în cadrul codului); 3. factorul pragmatic (raportul dintre semn și subiectul vorbitor). Privit din această perspectivă, sensul lexical al cuvîntului se constituie din cel puțin trei tipuri de valori: 1. valoare denotativă; 2. valoare structurală; 3. valoare pragmatică.

Semantica clasică (semasiologia) s-a preocupat în special de studierea sensurilor denotative, rezultate din raportarea complexului sonor la obiecte, fenomene și concepte desemnate prin cuvînt. Semantica structurală concepe sensul cuvîntului ca un rezultat al întîlnirilor dintre semanteme pe axa paradigmatică și sintagmatică a limbii. Prin raportarea lui la alte lexeme cuvîntul își precizează sensul său denotativ căpătînd o anumită valoare structurală (fr. *valeur*).

Dar limba, ca principalul mod de comunicare dintre oameni, nu constituie numai un mijloc de reprezentare a alterității, un sistem în sine, care să excludă persoana comunicantă. *Homo loquens*, singura ființă dialogantă din univers, se dezvăluie în și prin limbă în toată complexitatea sa, în dubla sa ipostază de entitate interindividuală și cea de persoană unică și irepetabilă. Procesul de comunicare se desfășoară între doi poli (transmițător și receptor) fiecare avînd un rol activ în procesul de codificare și decodare a mesajului, asigurîndu-i o pulsație permanentă, potențînd valorile denotative și cele structurale ale cuvintelor cu elementele sensibilității și afectivității umane. În felul acesta, valorii denotative și celei structurale a semnului lingvistic li se atașează o informație în plus, legată de modul de receptare și interpretare a cuvintelor. Această informație, care în semiotică se numește *valoare pragmatică* a semnului, a fost denu-

[86] Ch. W. MORRIS, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago, 1938.

mită în lingvistică *valoare conotativă* sau *conotație* (L. Bloomfield, L. Hjelmslev). Aceste concepte, deși se bucură de o largă circulație în știința limbii, nu au un conținut bine precizat. „În stilistica și semantica actuală — scrie Elena Slave — se folosește termenul de conotație, căruia i se atribuie o anumită valoare mai mult printr-un acord tacit al autorilor, decît prin precizarea necesară" [87].

De cele mai multe ori, distincția dintre valoarea denotativă și cea conotativă este identificată cu opoziția dintre „intelectual" și „afectiv" [88]. I. Coteanu subliniază că principala deosebire dintre aceste două tipuri de valori constă în aceea că „denotația este semnificația strict intelectuală, iar conotația este semnificația afectivă, asociată cu cea dintîi" [89]. De cele mai multe ori, deosebirea dintre sensul denotativ al cuvîntului și valoarea sa conotativă este identificată cu opoziția între sensurile proprii și cele figurate. Într-adevăr, sensurile figurate realizate prin metaforă, metonimie și sinecdocă sînt echivalente expresive ale denumirilor proprii. Deși informația conotativă gravitează în mod prevalențial spre polul afectivității și al exprimării figurate, totuși ea nu se confundă cu aceasta din urmă, incluzînd și o serie de valori de natură intelectual-axiologică care reflectă conștiința politică, filozofică, etică și estetică a vorbitorilor. Conotațiile nu sînt neapărat sensuri distincte ale cuvintelor, ci numai componente ale sensului lexical. Conotațiile cuprind un vast cîmp de valori ce pendulează între categoriile de „bine" și „rău", „pozitiv" și „negativ", „plăcut" și „dezagreabil", „frumos" și „urît", „acceptabil" și „inacceptabil" etc., determinînd gradul de angajare a insului la imperativele mesajului. Dar sistemul de valori axiologice și etice, chiar dacă are o concretizare și manifestare activă, nu se clădește numai pe terenul instabil al sentimentelor și afectelor umane. Inexistența unui raport disjunct între conținutul „afectiv și cel „intelectual" apare evidentă în analiza concretă a sensului cuvintelor, cînd se observă fenomenul transpoziției trăsăturilor conotative în elemente ale sensului denotativ și invers. În prezent s-au făcut o serie de încercări de cla-

[87] *Conotația*, PLG, vol. VI, 1974, p. 65.
[88] H. A. GLEASON, *An Introduction ...*, p. 436.
[89] *Raportul dintre conotație și denotație*, LL, 1972, nr. 3, p. 301.

sificare a conotațiilor [90] care ne arată că în sistemul conotativ al limbii există o gamă vastă de valori pragmatice care diferă după gradul lor de generalitate, după apropierea de sensul denotativ, după gradul de relevanță în limbă sau după natura informației care alcătuiește conținutul conotemului etc.

Descrierea sistemului de conotații pertinente pentru o limbă, pe lîngă o importanță teoretică, corespunde și unor necesități practice legate de cultivarea limbii sau de predarea limbii materne și a limbilor străine. Însușirea cuvintelor presupune nu numai cunoașterea exactă a denotatelor, ci și familiarizarea cu modul în care cuvîntul respectiv „răsună" în conștiința comunității antropo-culturale care îl folosește. Un instrument util și indispensabil realizării acestui deziderat ar fi un dicționar special de conotații ale cuvintelor și expresiilor limbii. Deși de necesitatea elaborării unor astfel de lucrări s-a vorbit mai demult [91], pînă în prezent lexicografia nu dispune de dicționare speciale care să-și concentreze atenția asupra valorilor suplimentare pe care le capătă cuvintele în procesul funcționării lor în limbă. Lipsa unui asemenea dicționar este parțial suplinită de alte tipuri de lucrări lexicografice existente, cum sînt dicționarele explicative, dicționarele de sinonime, dicționarele bilingve etc. Este adevărat că informațiile din dicționarele lingvistice care se referă la valorile conotative sînt lacunare și inconsecvente. Cu toate acestea, studierea atentă a materialului cuprins într-un dicționar explicativ poate ajuta la schițarea conturului sistemului conotativ al limbii. În acest scop, am recurs la analiza tipurilor de conotații și a modului lor de prezentare în *DLRM*. În urma investigației noastre, am făcut următoarele constatări privind tipurile de conotații cuprinse în dicționar:

1) Locul central în sistemul conotativ al limbii îl ocupă c o n o t a ț i i l e s t i l i s t i c e care reunesc un număr mare de trăsături stilistice (stileme) organizate în jurul următoarelor coordonate: a) apartenența cuvîntului la cele trei stiluri fundamentale ale limbii; b)

[90] Cf. Elena SLAVE, *op. cit.*, p. 69—73; Mariana POPA, AUT. 1973, vol. 11, p. 262—267.

[91] Eugen A. NIDA, *Analysis of meaning . . .*, p. 262—267.

sfera funcțională a cuvîntului ; c) axa temporală ; d) răspîndirea teritorială ; e) raportarea la normele limbii literare ; f) frecvența folosirii cuvîntului ; g) caracterul nuanței afectiv-apreciative.

a) Apartenența cuvîntului la cele trei stiluri fundamentale ale limbii (stilul neutru, stilul livresc, stilul colocvial sau familiar) este o marcă conotativă care determină în multe privințe funcționalitatea lexemului în procesul de comunicare. Cuvintele aparținînd stilului neutru se caracterizează prin conotația stilistică „zero", de aceea, ele nu sînt însoțite în dicționar de nici un fel de notații de ordin stilistic (cf. *casă, copac, carte, a mînca, a vorbi* etc.). Lipsa conotațiilor stilistice pozitive sau negative la această categorie importantă a lexicului încă nu presupune că ele nu pot avea conotații de alt tip, mai ales atunci cînd, pe lîngă un sens de bază, ele posedă mai multe sensuri figurate. De pildă, cuvîntul *casă*, datorită sensurilor sale derivate („gospodărie", „familie" etc.), se poate asocia cu o serie de conotații pozitive („liniște familială", „locul în care te-ai născut" etc.). G. I. Tohăneanu și Teodor Bulza în *O seamă de cuvinte românești* caută să descopere tocmai conotațiile ascunse ale cuvintelor aparținînd lexicului fundamental românesc. De pildă, în legătură cu adverbul *acasă* se notează următoarele : „În românește, însă, *acasă* nu înseamnă numai „în casa mea", ci, deopotrivă, „în satul meu", „pe meleagurile unde am copilărit", în sfîrșit : „în țara mea". Poate de aceea sună atît de răscolitor versurile „De ce m-ați dus de lîngă voi, / De ce m-ați dus de-acasă", în care deslușim nostalgia și suspinul celui înstrăinat... Cuvîntul *acasă* — cum ar spune poetul — are „sunetul scump, de zare aleasă" [92].

Cuvintele aparținînd stilului livresc (înalt) posedă de obicei conotații pozitive fiind „aureolate" de un nimb poetic datorită folosirii lor în diversele variante ale limbajului poetic (cf. *chip, demon, diafan, făptură, flamură, genune, glie* etc.). Lexicul colocvial, mai ales cel familiar, poartă, de regulă, conotații negative (cf. *a căpia, a cotonogi, chiul, chix, hodorog, moacă, mișmaș, șpil* etc.).

[92] *O seamă de cuvinte românești*, Ed. Facla, 1976, p. 8.

b) În funcție de sfera de întrebuințare, cuvintele pot fi împărțite în două categorii : lexic comun și lexic special. Lexicul comun, care se utilizează în toate sferele funcționale ale limbii, posedă conotația „cuvînt obișnuit". Lexicul special cuprinde terminologia diverselor domenii de activitate științifică și profesională. În dicționar acești termeni sînt însoțiți de notații care indică sfera de circulație a termenului (cf. *Aeron.* = aeronautică, *Agric.* = agricultură, *Arit.* = aritmetică, *Chim.* = chimie etc.). Termenii medicali *sindrom, rezecție, somatic, letal* etc. sau termenii filozofiei *monadă, ontic, triadă, transcedental, solipsism* etc. au o conotație scientistă, iar utilizarea lor dincolo de sferele științelor respective se datorează caracterului prestigios cu care sînt învestite limbajele științifice.

c) Axa temporală separă lexicul limbii în două categorii, avînd fiecare o conotație specifică : *lexicul neologic* și *lexicul arhaic*. Conotațiile legate de cuvintele noi ca *bionică, binarism, translucid, informatică, marketing* se datorează prospețimii și caracterului lor ineditit. Este firesc ca o serie de cuvinte noi, apărute foarte recent, să lipsească din dicționarul analizat. Totuși această lucrare lexicografică cuprinde un număr însemnat de neologisme care continuă să-și păstreze și astăzi prospețimea lor. Cuvintele aparținînd lexicului arhaic sînt notate relativ consecvent fie prin indicațiile *Înv.* = învechit, *Arh.* = arhaizant sau *Înv.* și *Arh.* = învechit și arhaizant, fie prin intermediul unor elemente cuprinse în definiția cuvîntului. De exemplu : *irmilic* — „monedă turcească, care a circulat p e v r e m u r i în țările românești".

Cuvintelor învechite li se atașează de obicei și o serie de conotații de ordin istorico-cultural. Există cuvinte vechi care poartă în ele puterea de evocare a vremurilor legendare și a romantismului secolelor trecute (cf. *voievod, căpitan* „căpetenie de haiduci", *paloș* etc.), iar altele amintesc de timpurile de asuprire și restriște (cf. *bejenie, bir, dijmă, ciocoi, haraci, basbuzuc* etc.).

d) Răspîndirea teritorială, apartenența cuvintelor la anumite zone geografice sau folosirea lor pe întregul teritoriu al țării separă lexicul comun de cel dialectal. Cuvintele dialectale, regionalismele, poartă întotdeauna

Scanned with OKEN Scanner

o conotație locală, ele funcționează ca elemente ale unui microcîmp cultural în cadrul culturii naționale. Tocmai acest „exotism intern" specific dialectismelor și etnografismelor determină funcționalitatea lor în unele stiluri ale limbii literare.

e) Raportarea la normele limbii literare acordă cuvintelor conotațiile de „corect" și „incorect". În dicționarele noastre, inclusiv în *DLRM*, pentru cuvintele din cea de a doua categorie se folosește, de regulă, indicația stilistică *Pop.* (=popular). De pildă, cuvîntul *blid*, spre deosebire de sinonimul său *strachină*, este de proveniență populară și, ca atare, nu este admisă folosirea lui într-un limbaj literar standardizat. Caracterul popular este specific unui număr mare de formații cu sufixe diminutivale sau augmentative (cf. *frunziță, frunzucă, frunzulică, frunzuleană ; lăboaie, năsoi* etc.).

f) Frecvența cu care este folosit cuvîntul în vorbire separă lexicul uzual de cel ocazional sau rar. În cadrul lexicului folosit foarte frecvent, o conotație specială o au cuvintele „la modă", care, deși apărute recent, sînt reproduse în vorbire mai des decît alte neologisme (cf. *mini, maxi*). Această categorie de cuvinte nu este însoțită de comentarii stilistice în dicționarul cercetat. Se întîlnește însă destul de des conotația „rar" care însoțește cuvintele învechite, neologismele savante, cuvintele și expresiile livrești (cf. *inimiciție, irefutabil, sperjur, surghiun, trilemă* etc.).

g) Nuanțele afectiv-apreciative formează o gamă bogată de valori conotative care redau diverse atitudini ale vorbitorului față de obiectul denumit : *mîncău* (glumeț), *tîrîtură* (epitet depreciativ dat unui om de nimic), *ofițeraș* (depreciativ), *tărtăcuță* (glumeț) *crăpelniță* (popular, ironic) etc.

2) Un alt tip de valori conotative cuprinse în dicționar îl constituie conotațiile social-politice care rezultă din interpretarea și aprecierea denotatelor din punctul de vedere al concepției politice și filozofice dominantă într-o anumită epocă a dezvoltării societății. Pentru a ilustra acest tip de conotații vom reproduce cîteva explicații ale cuvîntului *haiduc* date de trei dicționare ale limbii române apărute în perioade diferite. În dicționarul lui H. Tiktin (1903) cuvîntul este

însoțit de următoarea explicație : „Din haiduci care erau cunoscuți în urma hoției (subl. n.) lor s-au dezvoltat bande organizate de hoți a căror fapte au fost preamărite de popor în multe cîntece". În *Dicționarul Academiei* (1934) conotațiile negative se prezintă mai estompat : „În România, mai ales între anii 1750—1850. Un fel de bandiți care (singuri, sau organizați în cete, avînd în fruntea lor un căpitan) se țineau prin codrii, jefuind pe trecători și călcînd pe bogătași. Deși hoți, cei mai mulți dintrei ei aveau purtare cavalerească și-și căutau jertfele numai printre cei cu dare de mînă. Recrutați mai ales din clasa țărănească asuprită și stoarsă peste măsură — un fel de desperados — ei apăreau adesea ca răzbunătorii și binefăcătorii țăranilor". În dicționarele epocii noastre cuvîntul *haiduc* este eliberat total de orice conotație negativă, devenind simbolul luptătorului din popor pentru libertate și dreptate. În *Dicționarul enciclopedic* (1964) citim următoarele : „Haiducie — formă a luptei de clasă, frecventă spre sfîrșitul evului mediu în Țările Române și în Peninsula Balcanică. Constă în lupta armată a unor cete de răzvrătiți, recrutați mai ales din țărani, numiți haiduci, împotriva asupritorilor. Haiducii se bucurau de stima și dragostea poporului. În vechile legende și cîntece bătrînești ale poporului român au intrat figurile eroice ale unor haiduci ca Mihu Copilul, Român Gruia Grozovanul, Corbea ș.a.".

Conotațiile social-politice cuprinse în DLRM reflectă concepția marxistă care stă la baza interpretării fenomenelor lumii materiale și sociale. Conotațiile negative rezultă de pe urma aprecierii critice a fenomenelor sociale străine socialismului, combaterii concepțiilor idealiste, retrograde sau mistice. De exemplu : *revizionism* = curent ideologic-politic, dușman marxismului, apărut în mișcarea muncitorească..." ; *cosmopolitism* = concepție reacționară care, sub pretextul luptei pentru o cultură universală, propagă indiferența și neîncrederea față de tradiție, cultura și valorile naționale..." etc.

3) O altă categorie de conotații cuprinse în dicționare sînt conotațiile moral-etice care includ un vast sistem de aprecieri pe scara valorilor cuprinse

între polii „bine" și „rău", „negativ" și „pozitiv", „moral" și „imoral", „permis" și „nepermis" etc. De exemplu: *pudoare* = „atitudine decentă; sfială de a face ceva contra bunei cuviințe"; *diletantism* = (peior.) „lipsă de pregătire temeinică, de seriozitate sau de însușiri într-un domeniu oarecare de activitate; superficialitate" etc. În cadrul cuvintelor purtătoare de conotații etice se observă o strînsă împletire sau chiar o suprapunere a valorilor conotative cu cele denotative. Lexemele cu o valoare de caracterizare, folosite ca epitete ale persoanelor (cf. *imoral, depravat, prost, mișel* etc.) pot fi considerate drept un metalimbaj specific al conotațiilor morale. La alte categorii de cuvinte conotațiile moral-etice sînt mai îndepărtate de sensul de bază al cuvîntului, ele rezultînd din sistemul de valori figurate. Astfel, în limba română, ca și în alte limbi indoeuropene, denumirile diverselor animale sînt folosite pentru a caracteriza unele însușiri ale oamenilor, unele avînd conotații pozitive, iar altele negative: *vulturul* se asociază cu libertatea și curajul, *leul* — cu puterea, *măgarul* — cu încăpățînarea și prostia etc.

4) Conotațiile etno-geografice sînt informațiile evocate de un semn lingvistic care se referă la integrarea denotatului într-o anumită zonă sau arie cultural-geografică. Conotațiile de acest tip sînt proprii următoarelor două categorii de cuvinte: 1. lexicului care denumește realiile specifice culturii noastre naționale („neaoșismele"); 2. lexicului exotic.

În prima categorie vor intra cuvintele românești, de obicei, fără echivalente în alte limbi, care denumesc obiecte sau fenomene cu un pronunțat specific național. Fiind asociate în conștiința poporului cu sentimentul național, ele sînt încărcate cu conotații pozitive avînd o mare putere evocatoare. În dicționare, adesea, nu este surprinsă toată gama de asociații pe care le trezesc aceste cuvinte, totuși în definițiile unora dintre ele sînt prezente referirile la apartenența lor națională. De exemplu: *doină* „cîntec elegiac tipic pentru lirica noastră populară, exprimînd un sentiment de dor, de jale, de dragoste"; *horă* = „dans popular românesc cu ritm domol în care jucătorii se prind de mînă formînd un cerc închis" etc.

O altă categorie de cuvinte purtătoare de conotații etno-geografice sînt exotismele. Lexicul exotic se opune celui autohton prin aceea că evocă realități specifice altor zone geografice sau arii culturale. Exotismele sînt recepționate ca elemente străine nu numai datorită faptului că sînt împrumutate din alte limbi, ci și, mai ales, pentru că denotatele lor sînt străine modelului nostru cultural. Exotismele pot fi definite drept cuvinte străine atît prin formă, cît și prin conținutul lor. Explicitarea conotațiilor „străin", „exotic" în articolele dicționarului analizat se face prin intermediul unor indicații care se referă la țara, regiunea sau aria culturală de care aparțin cuvîntul și denotatul său. De exemplu: *baobab* = „arbore de dimensiuni uriașe din Africa centrală"; *tarantelă* = „dans popular italian, executat într-un ritm vioi" etc.

5) Conotațiile estetice sînt valori atașate cuvîntului care plasează obiectul denumit pe scara axiologică cuprinsă între categoriile de „frumos" și „urît", „plăcut" și „dezagreabil" etc. Deși aprecierile estetice reflectă proprietăți obiective ale fenomenelor și lucrurilor, ele sînt totuși elemente de cultură care indică modul specific în care este asimilată lumea înconjurătoare prin filtrul spiritualității și culturii unui popor. De exemplu, cuvîntul *privighetoare* este definit în dicționar astfel: „mică pasăre călătoare, de culoare brună-roșcată, care cîntă foarte frumos". Prezența în sfera semantică a acestui cuvînt a aprecierii de ordin estetic „cîntă foarte frumos" se leagă de faptul că această pasăre la români și la o serie de alte popoare este considerată ca simbol al perfecțiunii muzicale. Valoarea conotativă a cuvîntului *privighetoare* motivează prezența lui în poezia lui O. Goga „Noi": *La noi sînt codri verzi de brad / Și cîmpuri de mătasă; / La noi atîția fluturi sînt / Și-atîta jale'n casă. / Privighetori din alte țări / Vin doina să ne-asculte; / La noi sînt cîntece și flori / Și lacrimi multe, multe...*

Conotațiile estetice sînt mai pregnante la o serie de nume proprii specifice folclorului nostru (cf. *Ileana-Cosînzeana, Făt-Frumos* etc.) sau împrumutate din mitologia greacă și latină (cf. *Adonis, Venus, Apollo* etc.) care sînt folosite ca simboluri ale frumuseții. Aprecierea este-

tică face parte integrantă din structura informațională a cuvintelor care se folosesc în diverse expresii cu caracter comparativ de proveniență populară (cf. *albă ca spuma laptelui; frumos/frumoasă ca o floare; mîndru/mîndră ca un bujor* etc.).

6) Conotații ale etichetei verbale pot fi numite acele nuanțe care diferențiază formele de salut, adresare, rugăminte, interdicție etc. Ele exprimă diferite grade de respect, afecțiune sau, dimpotrivă, semnalează devieri sau încălcări ale normelor de politețe fiind dictate de dorința vorbitorului de a-și exprima o atitudine negativă față de conlocutor. De exemplu: *dumneavoastră*=„pronume de politețe pentru persoana a II-a"; *dragă*=„termen de afecțiune cu care te adresezi unei persoane (bărbat sau femeie)"; *la dracul*=„formulă de dispreț prin care se exprimă dorința de a renunța la ceva" etc.

Valorile conotative și cele denotative se îmbină în structura semantică a cuvintelor alcătuind sistemul polisemiei.

5.3.0. POLISEMIA

Polisemia (gr. polys „multe", *sêma* „semn, sens") este o categorie semasiologică care desemnează capacitatea unor cuvinte de a exprima mai multe sensuri.

De exemplu, substantivul *stea* are următoarele sensuri:

1) (Sens curent) Corp ceresc (cu excepția lunii) care strălucește noaptea pe bolta cerească; 2) (Sens special) Corp ceresc care luminează prin emisiune proprie, format dintr-o masă de gaze aflată la o temperatură foarte ridicată (în opoziție cu planetele); 3) (Fig.) Artistă celebră de cinematograf, de operă etc.; vedetă; 4) Obiect, desen etc., care are o formă asemănătoare cu aceea prin care este reprezentată o stea; obiect simbolizînd o stea; 5) Rotocol mic de grăsime care se vede plutind pe mîncare sau pe laptele fierbinte; 6) Component al denumirilor unor plante și animale (*steaua-pămîntului, stea-de-mare* etc.).

Scanned with OKEN Scanner

Cuvintele cu mai multe sensuri se numesc cuvinte *polisemantice* sau *polisemanteme*. Cînd un cuvînt este deosebit de încărcat cu sensuri derivate, pentru fenomenul polisemiei se folosește și termenul *pletoră semantică* (Al. Philippide, I. Iordan). Cuvintele polisemantice se opun celor *monosemantice*, iar polisemia — *monosemiei*. Căci în lexicul limbii, alături de cuvinte cu două sau mai multe semnificații, sînt și multe lexeme cu un singur sens. Astfel, cu un singur sens se folosesc în limba română un număr considerabil de termeni științifici și profesionali (*cardiograf, cartogramă, consoană, edelvais, femur, helion, nostrom* etc.), o serie de cuvinte neologice (*camping, motel ; alunizare, amerizare ; a escava, a etatiza* etc.). Raportul cantitativ dintre cuvintele monosemantice și cele polisemantice este în favoarea ultimei categorii. De acest lucru ne putem da seama chiar și la o simplă răsfoire a dicționarelor explicative. După aprecierile unor lingviști circa 80% din lexicul activ al limbii este alcătuit din cuvinte polisemantice. Fără îndoială, această cifră este relativă, întrucît ea diferă de la o limbă la alta, de la o zonă a vocabularului la alta. Gradul de dezvoltare a polisemiei este în strînsă interdependență cu o serie de alți factori lingvistici și extralingvistici. Astfel, se constată că pletora semantică caracterizează, în special, lexicul activ, cuvintele cu o mare frecvență în vorbire, apte pentru a fi mai întrebuințate în contexte variate. De aceea, Al. Graur consideră gradul de dezvoltare a polisemiei drept indiciu al apartenenței cuvîntului la fondul lexical principal. „Este evident că, cu cît are mai multe înțelesuri, cu atît cuvîntul este mai solid ancorat în mintea vorbitorilor și deci în limbă și cu atît mai greu ar fi să fie părăsit sau uitat“ [93]. Observația se confirmă și pe baza unor date statistice asupra polisemiei cuvintelor aparținînd fondului principal, care arată că majoritatea cuvintelor fondului principal au în medie nu mai puțin de 3—4 sensuri [94].

Polisemia se găsește în raporturi intime cu derivarea și cu structura morfologică a cuvintelor. Se constată că lexemele simple au o structură semantică mai complexă decît derivatele lor prefixale sau sufixale, deoarece mor-

[93] Al. GRAUR, IFP, p. 23.
[94] M. BUCĂ, I. EVSEEV, PS, p. 35.

Scanned with OKEN Scanner

femele de derivare au darul de a preciza și de a restrînge aria semnificației cuvîntului. De pildă, după *DEX*, verbul a *face* are 39 de sensuri distincte și o mulțime de nuanțe, în timp ce la derivatele sale prefixale numărul sensurilor este mai mic : *a preface* are 3 sensuri, *a refface* și *satisface* — numai cîte două, iar *a contraface* este un lexem monosemantic. Gradul de dezvoltare a polisemiei depinde de apartenența cuvîntului la diverse părți de vorbire, care vădesc o predispoziție diferită pentru acest fenomen lexical. Diversele tipuri ale polisemiei caracterizează, în primul rînd, verbele, substantivele și adjectivele. Într-o măsură mai mică polisemia afectează numeralele, pronumele sau interjecțiile.

Polisemia este prezentă în sistemul lexical al tuturor limbilor naturale, ceea ce îi conferă statutul unei categorii universale a limbajului uman (St. Ullmann, R. A. Budagov). Deși fenomen natural și firesc, polisemia lexicală a fost asociată nu odată cu ambiguitatea și imperfecțiunea limbajului comun, analizat în perspectiva raportării la un „limbaj ideal" sau la „coduri ideale" (limbajele formalizate) construite pe principiul univocității dintre semnificat și semnificant : *pentru un singur semn — un singur sens.* Această idee, apărută încă în antichitate, revine cu insistență în lucrările unor filozofi ca Francis Bacon, Thomas Hobbes, John Locke, iar mai recent în lucrările reprezentanților logicii și lingvisticii matematice.

În realitate, polisemia nu este un neajuns funciar al limbii naturale, ci o lege a funcționării semnului lingvistic, prin care cuvîntul devine un instrument suplu și nuanțat de comunicare, capabil să reflecte mișcarea minții de la concret spre abstract, să redea dialectica întrepătrunderii dintre general și particular, dintre intelectual și afectiv. Polisemia există la nivelul sistemului limbii *(langue)* și al normei, dar ea încetează să funcționeze în vorbire, deoarece în fiecare act concret al comunicării cuvintele au un singur sens exceptînd, cazurile ambiguității voite (calamburile) sau amfiboliile, cu totul și cu totul întîmplătoare, care se datorează nu atît limbii, cît celor care o folosesc. Cercetarea cauzelor polisemiei vine să confirme ideea că această categorie semasiologică este un fenomen, legitim, firesc, necesar și pozitiv.

5.3.1. CAUZELE POLISEMIEI

Cercetarea cauzelor polisemiei lexicale implică o discuție despre esența limbii în general și despre natura raporturilor dintre limbă, realitate și gîndire. Prin urmare, cauzele polisemiei nu sînt numai de natură lingvistică, ci prezintă o sumă de determinări datorate întretăierii dintre acțiunile unor factori de natură lingvistică, logică, ontologică și social-culturală.

1) Polisemia este rezultatul dezvoltării inegale a limbii în raport cu evoluția societății, a vieții și a cunoștințelor noastre despre realitatea înconjurătoare. „Existența mai multor sensuri la unul și același cuvînt — scrie Iorgu Iordan — se explică prin contradicția dintre gîndire și limbă, contradicție inerentă oricărei unități dialectice (iar gîndirea și limba alcătuiesc o astfel de unitate). ... Limba rămîne foarte adesea în urma gîndirii, pentru că nu tot ce se întîmplă în lumea înconjurătoare și, drept urmare, în gîndire capătă o expresie lingvistică nouă. De aceea, numeroase obiecte și fenomene noi, adică observate sau produse ulterior, sînt numite cu cuvinte vechi“ [95].

2) Polisemia este o manifestare a principiului economiei limbii care funcționează în toate compartimentele ei, în fonetică, lexic, morfologie și sintaxă. „Polisemia — afirmă H. Kronasser — este o consecință a necesității de a stăpîni o infinitate de fenomene printr-un număr finit de simboluri sonore“ [96].

3) Polisemia este generată nu atît în virtutea economiei de mijloace lingvistice, cît mai ales din necesitatea de a cruța memoria de solicitări prea mari. „Dacă am avea termeni speciali pentru fiecare noțiune, — arată St. Ullmann — solicitările memoriei ar deveni insuportabile. Polisemia ne permite să exploatăm rațional potențialul de cuvinte, atașîndu-le mai multe sensuri“ [97].

4) Polisemia este generată de disproporția dintre numărul limitat al mijloacelor ei materiale (sunete, morfeme și cuvinte) și caracterul infinit al experienței

[95] Iorgu IORDAN, LRC, p. 39.
[96] H. KRONASSER, *Handbuch der Semasiologie*, p. 84.
[97] St. ULLMANN, *Précis* ..., p. 199.

Scanned with OKEN Scanner

umane. Limba este nevoită să repartizeze mulțimea infinită de noțiuni în cadrul sferelor noțiunilor de bază, folosind ca legături funcționale intermediare diferite idei concrete și semiconcrete.

5) Polisemia cuvintelor are cauze gnoseologice, deoarece ea reflectă anumite legități ale cunoașterii care urmează un drum ascendent și mereu reversibil. Oamenii asimilează noul apelînd la cunoștințele deja dobîndite, caută să pătrundă în lumea abstractului plecînd de la concret. De aceea, pentru a denumi lucruri și noțiuni noi, ei recurg la cuvinte vechi. Transferul de denumire care stă la baza oricărei polisemii este reflectarea asemănărilor și legăturilor pe care oamenii le stabilesc între diferite lucruri și obiecte. De aceea, se poate afirma că polisemia este oglindirea în limbă a diverselor analogii și contingențe dintre obiectele lumii obiective observate de reprezentanții unei comunități lingvistice.

6) Polisemia are și o motivare ontologică, legată de raportul dintre limbă și realitate. Lumea obiectelor și fenomenelor reprezintă un continuum ; ea este lipsită de hiaturi, căci fenomenele și obiectele se prelungesc unul în altul și se întrepătrund reciproc. Nimeni nu știe exact momentul în care noaptea se transformă în zi, clipa în care bobocul devine floare, culoarea galbenă devine portocalie, iar apoi roșie etc. Limba însă, prin natura unităților sale, are un caracter discret, căci fiecare cuvînt, morfem sau propoziție au o independență relativă, au capacitatea de a se izola unul de celălalt. În tendința lui de a identifica diverse obiecte ale onticului, omul recurge la unități discrete (cuvinte) trasînd limite și linii de demarcație acolo unde ele nu există sau sînt estompate. Această contradicție a procesului de cunoaștere concretizată în tendința de a identifica prin separare și a separa prin identificare este generată de asemănările obiectelor cvasidiferite ale lumii obiective, constituind totodată premisa ca două lucruri să fie denumite prin același cuvînt. Faptul că prin cuvîntul *cerc* denumim atît linia respectivă, cît și suprafața cuprinsă de această linie, are un fundament ontologic, deoarece cele două realități sînt inseparabile. În felul acesta, polisemia este veriga principală prin care limba caută să rezolve opoziția dintre continuu și discontinuu.

Scanned with OKEN Scanner

7) Polisemia este reflectarea tendinței spre expresivitate a limbajului. Transferul denumirii de la un obiect la altul, efectuat pe baza metaforei sau a unui alt trop, se explică adesea prin dorința vorbitorilor de a colora noțiunea, atașîndu-i elementele unei reprezentări vii și atribuindu-i o parte a conotațiilor pe care le-a avut cuvîntul vechi." [98]. Lingvistul danez Otto Jespersen compara limba lipsită de polisemie cu un infern în care vorbitorii sînt osîndiți să folosească un limbaj plat și neputincios.

Analizînd cauzele polisemiei se poate afirma că tendința semnificantului de a cuprinde mai multe semnificații este nu un fenomen de excepție, sau o încălcare a unui principiu ideal, ci lege a funcționării semnului lingvistic. Prin descrierea cauzelor polisemiei se explică doar prezența și legitimitatea fenomenului ca atare. Ele însă nu sînt suficiente pentru a explica factorii care determină modificarea sensului unor cuvinte concrete, precum și direcția sau mecanismul concret de modificare a sensului.

5.3.2. CAUZELE SCHIMBĂRILOR DE SENS

Cercetarea cauzelor care duc la modificările sensurilor unor cuvinte a constituit principala preocupare a semanticii clasice (M. Bréal, A. Darmesteter, H. Paul, L. Șăineanu, K. Erdamn, G. Stern și alții). Fără a stărui asupra cauzelor mai generale ale polisemiei, ei au reușit să descrie o mulțime de factori de ordin lingvistic și extralingvistic, care explică, în fiecare caz concret, în ce chip un anumit cuvînt sau un grup de cuvinte au ajuns să semnifice altceva decît înțelesul lor inițial.

a) Cuvintele își schimbă sensul datorită schimbării realității pe care o denumesc. În felul acesta, apar de multe ori, două sensuri distincte: un înțeles actual și unul învechit. De pildă, *omnibuz*, inițial, însemna o trăsură asemănătoare cu diligența care servea pentru transportul în comun al călătorilor pe rute fixe. Odată cu apariția tracțiunii mecanice, deși vehiculul nu mai era tras de cai, dar era folosit tot pentru transportul pasagerilor

[98] IORDAN, *Stilistica*..., p. 314.

pe o rută fixă, el a rămas cu aceeași denumire, dar avînd o altă semnificație („autobuz cu etaj").

b) Cuvintele își schimbă sensul odată cu evoluția gîndirii, cu modificarea conținutului noțiunilor exprimate. Acest tip de alunecare a sensului duce la coexistența în sfera aceluiași cuvînt a unui sens curent și a unui sens special, corespunzător cunoștințelor științifice actuale. De exemplu, cuvîntul *stea* are două sensuri: a) „orice corp ceresc (cu excepția lunii) care strălucește noaptea pe cer"; b) „corp ceresc cu lumină proprie, format dintr-o masă de gaze aflată la o temperatură foarte ridicată" (spre deosebire de planete). În situația aceasta sînt, probabil, majoritatea cuvintelor limbii comune care au căpătat un statut terminologic, avînd în dicționar o dublă definiție: una uzuală, curentă și alta științifică (cf. *atom, cuvînt, propoziție, materie, formă* etc.).

c) Cuvîntul își poate modifica sensul prin trecerea de la un grup social la altul sau dintr-o sferă de întrebuințare în alta. Exemplele cele mai numeroase ni le oferă polisemia provenită de pe urma determinologizării unor cuvinte în urma trecerii lor dintr-un sistem terminologic în uzul comun. Cuvîntul *revoluție* provine din terminologia astronomiei unde însemna mișcarea periodică continuă a unui corp ceresc avînd ca traiectorie o curbă închisă. A fost preluat în limbajul social-politic pentru a indica o schimbare calitativă a societății (de regulă, prin răscoală armată), iar prin determinologizarea cuvîntului s-a ajuns la sensul curent care mai păstrează încă o nuanță figurată „schimbare radicală într-un anumit domeniu".

d) Cuvintele își pot modifica sensul sub influența unor cuvinte străine. Fenomenul este denumit *calc semantic* (infra, II, 6) și se produce atunci cînd două cuvinte din limbi diferite avînd același sens de bază tind să se alinieze și în sensurile lor derivate. De exemplu, aproape în toate limbile europene cuvintele *stîng* (*stînga*), *drept* (*dreapta*) au căpătat sensul figurat „revoluționar" — „reacționar" sub influența limbii franceze. În limba română cuvîntul *limbă* cu sensul învechit „popor" este un calc din slava veche, cuvîntul *foaie* „ziar, revistă" este calchiat din franceză (*feuille*") [99] etc.

[99] Theodor HRISTEA, *Probleme de etimologie*, p. 152 și urm.

e) Uneori sensul se modifică prin apropierea formală de alte cuvinte, atunci cînd unul dintre ele este mai puțin cunoscut vorbitorilor. Acest proces poartă denumirea de *etimologie populară* (infra, II, 6). De exemplu, cuvîntul *mutual* „reciproc" este pus de unii în legătură cu *mut* și este folosit uneori cu sensul „pe tăcute" [100], iar *vindicativ* „răzbunător" prin apropiere cu verbul *a vindeca* este folosit în mod greșit cu sensul „vindecător".

f) Sensul cuvîntului se schimbă sub influența contextului. Între cuvînt și context există un raport de interdependență și condiționare reciprocă, atît pe plan sincronic, cît și pe plan diacronic. Sensul cuvîntului determină, în bună parte, folosirea lui în context, iar contextul, la rîndul lui, precizează și explicitează sensul cuvîntului. Modificarea formulei de distribuție lexicală sau sintactică duce la modificarea sensului. De pildă, folosirea unui verb tranzitiv fără complement, duce aproape inevitabil la o modificare a sensului, verbul în această întrebuințare avînd o funcție de calificare : *Ion bea* — „este băutor", *Petre fumează* — „este fumător", *Dan scrie* — „se îndeletnicește cu scrisul ; este scriitor" etc.

g) Sensul cuvîntului se poate modifica prin condensarea unei expresii analitice, ca urmare a elipsei unuia dintre termeni. În limba română condensarea semantică afectează un număr considerabil de expresii cu o structură atributivă (*substantiv+adjectiv*), fie prin elipsa determinantului, fie prin omiterea determinatului, termenul rămas preluînd și sensul termenului elipsat. Condensarea are loc mai ales prin omisiunea substantivului și este însoțită de modificarea clasei morfologice a adjectivului, proces ce poartă denumirea *substantivarea adjectivului* [101] (cf. *plan cincinal — cincinal, cal murg — murg, plante leguminoase — leguminoase, animale mamifere — mamifere, consoană ocluzivă — ocluzivă* etc.). Nu mai puțin frecvent este și fenomenul invers, cînd un cuvînt regent, de regulă, un substantiv, în anumite condiții de ordin sintactic, incorporează în sfera sa semantică sensul determinantului elipsat. Ca urmare a condensării unor expresii frecvent utilizate și-au modificat sensul grupuri

[100] *Introducere în lingvistică*, p. 141.

[101] Ioana DIACONESCU, *SMFC*, III, 1962 ; Ion COJA, *SMFC*, III, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

întregi de cuvinte. Substantivele *calitate, clasă, condiţie, exemplu, gust, stare, temperament, temperatură* etc. pot desemna noţiuni abstracte, neutre sub aspectul aprecierii sau calităţii sau pot fi folosite cu un sens special, care include şi o apreciere :

calitate (*El are numai calităţi*) = „calităţi pozitive“ ;
clasă (*Jucător de clasă*) = „de înaltă clasă“ ;
condiţie (*Nu avem toate condiţiile ; Fată/băiat de condiţie*) = „condiţii corespunzătoare ; condiţie bună“ ;
exemplu (*A fi un exemplu pentru cineva*) = „exemplu bun/pozitiv“ ;
gust (*Cineva are/nu are gust*) = „gust bun/rafinat“ ; *temperament* (*Are temperament*) = „temperament vioi“ ;
temperatură (*Bolnavul are temperatură*) = „temperatură ridicată“ etc.

5.3.3. MODALITĂŢI DE SCHIMBARE A SENSULUI

Indiferent de cauzele care duc la modificarea sensului, apariţia oricărui sens nou se realizează printr-un mecanism general şi universal : transferul unei denumiri vechi asupra unui obiect sau a unei noţiuni noi. Transpoziţia denumirii are un substrat ontologic şi psihologic, deoarece este motivat prin existenţa unei legături reale sau imaginare dintre obiectele denumite. În funcţie de tipul asociaţiei pe care vorbitorii o stabilesc între cele două realităţi denumite, transferurile se clasifică în trei tipuri fundamentale (cunoscute încă în poetica antică sub denumirea de *tropi*) : *metafora, metonimia, sinecdoca.*

Metafora (gr. *metaphora* „transfer“) este transferul denumirii unui obiect asupra altui obiect pe baza asemănării dintre obiectele respective. Asemănarea poate avea în vedere următoarele aspecte :

a) forma obiectelor : *dinte* (la om) — *dinte* (dintele greblei, furcii), *inel* (de aur) — *inel* (de circulaţie) ; *aripă* (la pasăre) — *aripă* (la avion), *gît* (la om sau animal) — *gît* (la sticlă), *şa* (piesă de harnaşament) — *şa* (formă de relief) etc.

b) culoarea obiectelor : *ceas de aur* — *toamnă de aur*, *obiect metalic* — *luciu metalic* ; *bronzat* (acoperit cu bronz) — *bronzat* (cu pielea înnegrită de soare) ; *brumat* (acoperit cu brumă) — *brumat* (de culoarea brumei ; brumăriu) etc.

c) sunetele produse : *a murmura* (despre oameni) — *a murmura* (despre ape) ; *a șușoti* (despre oameni) — *a șușoti* (despre ape) ; *a necheza* (despre cai) — *a necheza* (*ir.* sau *depr.*, despre rîsul oamenilor) ; *a urla* (despre animale) — *a urla* (despre vînt) — *a urla* (despre oameni) etc.

d) intensitatea proceselor : *cataclism* (natural) — *cataclism* (social), *dramă* (specie literară) — *dramă* (sufletească), *răbufnire* (de vînt) — *răbufnire* (de ură), *ropotul* (calului) — *ropotul* (aplauzelor), *furtună* (vînt puternic) — *furtună* (în suflet), *cascadă* (cădere de apă) — *cascadă* (de cuvinte) etc.

e) asemănarea dintre funcțiile obiectelor : *picior* (la om sau animal) — *picior* (la pod), *brațul* (omului) — *brațul* (macaralei), *creier* (la om) — *creier* (electronic), *cap* (parte a corpului) — *cap* (conducător), *frînă* (dispozitiv) — *frînă* (piedică, obstacol în activitate, în viață) etc.

f) impresia pe care o produc obiectele : *culoare neagră* — *zile negre*, *culoare roz* — *visuri în roz* ; *zile calde* — *tonuri calde* — *primire caldă*, *apă fierbinte* — *dragoste fierbinte*, *mohorît* (roșu-închis) — *mohorît* (despre oameni ; supărat, trist, posomorît), *stea luminoasă* — *personalitate luminoasă*, *cristalin* (limpede) — *cristalin* (despre voce ; limpede) etc.

Metafora este tropul cel mai răspîndit în limbă, deoarece la baza transferului metaforic poate să stea orice analogie sau asemănare care nu vizează neapărat esența obiectului. „Metafora — scria L. Șăineanu — a fost instrumentul puternic, care a fecundat domeniul limbii și a creat lumea abstracțiilor [102]". După unii cercetători, metafora ar constitui chiar esența limbii, căci toate cuvintele, nu erau altceva la origine decît niște metafore (G. Vico, L. Blaga). „Principalul instrument cu ajutorul căruia reprezentarea figurată se transformă în noțiune este metafora" [103].

[102] L. ȘĂINEANU, *Raporturile dintre gramatică și logică*, p. 73.
[103] Henri WALD, VR, 1964, nr. 9, p. 141.

Scanned with OKEN Scanner

Tipologia metaforelor, după cum a arătat-o Tudor Vianu, este foarte bogată, iar clasificarea lor se poate efectua după criterii diferite [104].

După aria lor de răspîndire, metaforele se împart în *metafore individuale* și *metafore ale limbii comune.*

Metaforele individuale se întîlnesc în opera unui scriitor sau poet, constituind una dintre modalitățile expresive ale limbajului artistic. Valoarea expresivă a unei metafore individuale, care se numește și *metaforă poetică* [105], caracterul ei inedit se explică, în bună parte, prin neprevăzutul asociațiilor, căci poeții compară lucruri și fenomene aflate la o distanță mai mare decît asociațiile, adesea stereotipe, specifice limbajului comun. De aceea, un viitor dicționar al limbajului poetic românesc va dezvălui o serie de valențe semantice ale cuvintelor mult mai largi decît matricile semnificațiilor reflectate în dicționarele explicative.

N. Labiș, care prin creația sa a imprimat poeziei noastre o direcție și o tonalitate nouă, deși nu simțea o atracție deosebită pentru cuvinte și expresii rare, „căutate", îmbogățește sistemul limbajului poetic contemporan cu numeroase metafore noi, neîntîlnite la predecesori : *degetele urii* („umbra ; pecetea urii") :

> Speranța, otrăvită de *degetele urii,*
> Azi s-a insinuat și a durut.
>
> („Alexandrin")

grindină de săgeți („mulțime, ploaie de săgeți = sclipiri de gînduri") :

> Natură, al plăcerii altar și-al suferinții,
> Mă-ncînți, cînd frumusețea curată mă înveți
> Și mă-ncîntați, țîșnite din arcurile minții,
> Ideilor, în *grindini de săgeți.*
>
> („Omul comun")

Clopotul cerului („bolta cerului")

> Sună sub soare și lună, mereu,
> *Clopotul* limpede-*al cerului* meu.
>
> („Omul comun")

[104] Tudor VIANU, *Problemele metaforei,* „Studii de stilistică", p. 301—363.

[105] Eugen DORCESCU, *Metafora poetică,* 1975.

strugurul cugetării („rodul minții") :

N-am gîndit să surp sori plini de viață
Ori din planete moarte să scapăr cu scîntei,
Dar tind s-aprind din mohorîta ceață
Al cugetării strugur și-al semenilor mei.
(„Epitaf II")

ploile gîndirii („forța fecundă a inteligenței, a științei") :

Noi pentru viitor ne pregătim,
Și-l populăm pe solul fericirii,
Cu brațele-ncordate să-l săpăm
Și să-l udăm cu *ploile gîndirii.*
(„Viitorul")

Metaforele limbii comune sînt folosite de întreaga comunitate lingvistică și sînt reflectate în dicționarele explicative. La rîndul lor, ele se împart în *metafore-denumiri* sau *„metafore moarte"* și *metafore expresive. Metaforele-denumiri* sînt lipsite de expresivitate și au numai o funcție denotativă, deși pentru vorbitorii limbii respective este evidentă legătura dintre sensul primar (nemetaforic) al cuvîntului și sensul derivat, datorat unei metafore : *picior* (la om) — *picior* (la scaun, masă), *ochi* — *ochi de apă, poală* (la îmbrăcăminte) — *poalele dealului, talpa (piciorului)* — *talpa muntelui, scară* (de urcat în pod) — *scară valorică, cîmp* (ogor) — *cîmp semantic* etc.

Metaforele-denumiri care funcționează în limbă paralel cu sensul de bază al cuvîntului, trebuie deosebite de *metafore etimologice*, adică acele denumiri care la origine au fost metafore, dar în limba actuală și-au pierdut motivarea prin dispariția sensului inițial al cuvîntului. „Din perspectiva aceasta, cuvinte ca *beznă, dihanie, greață, rost* nu mai conțin în limba română contemporană nici o metaforă, căci *beznă* nu mai înseamnă în nici un context actual „prăpastie" ca în româna veche, *dihanie* nu mai înseamnă „suflare, vietate", *greață* nu mai înseamnă „dificultate", iar *rost* nu mai înseamnă „gură, cioc" [106].

[106] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 52.

Metaforele expresive ale limbii comune sînt sensuri derivate al căror caracter figurat este sesizat de vorbitori. Cuvintele cu sens metaforic au un sens propriu și îndeplinesc nu o funcție denominativă, ci una de caracterizare, căci sensul figurat conține diverse tipuri de conotații : *deșertul sufletului, străfundurile inimii, marea de lacrimi, furtuna sentimentelor, revărsatul zorilor, apusul vieții* etc. Așadar, metaforele de acest tip sînt sinonime expresive ale cuvintelor neutre din punct de vedere stilistic : *foc* (fig.) — *dragoste ; întuneric* (fig.) — *neștiință, șoim* (fig.), *leu* (fig.), *vultur* (fig.) — *curajos ; ocean* (fig.) — *imensitate, șarpe* (fig.) — *om rău* etc.

O altă clasificare a metaforelor are în vedere raportul dintre sensul propriu și cel figurat, direcția de evoluție a sensului. Se disting astfel *metafore hiperbolizante* (hiperbole) și *personificări.*

Hiperbola (gr. *hyper* „peste", și *ballein* „a arunca") este o metaforă la care transferul denumirii are drept consecință mărirea, intensificarea imaginii obiectului. De pildă, în limba română, pentru noțiunile „mare", „mult", „frumos" se folosește un sistem de sinonime hiperbolizante :

mare — colos (fig.), *titan* (fig.), *uriaș* (fig.), *stîncă* (fig)., *munte* (fig.) ;
mult — mare (fig.), *ocean* (fig.) ; *cîtă frunză și cîtă iarbă, roi* (fig.), *furnicar* (fig.) ;
frumos — zînă (fig.), *Făt-Frumos* (fig.), *Adonis, Veneră* etc.

Personificarea este, de regulă, un transfer metaforic al unei denumiri din sfera umană asupra lumii obiectelor (adică o specie a metaforei antropomorfe) : *natura doarme, pămîntul geme, stelele rîd în cer, vîntul se tînguie, florile zîmbesc* etc. Deși se întîlnește și la alți tropi (metonimia : *satul vuiește*) personificarea este specifică mai ales transferurilor metaforice.

Metaforele se împart și în funcție de tipul percepției sau imaginii care a sugerat apropierea dintre obiecte sau fenomene : metafore auditive, vizuale, olfactive etc. În cadrul acestor categorii St. Ullmann distinge un tip aparte de transfer pe care îl numește *metaforă sinestezică* care se realizează prin intermediul înlocuirii (transpoziției) reprezentărilor din diverse sfere ale sensibilității umane :

Scanned with OKEN Scanner

folosirea senzațiilor tactile pentru cele auditive (*sunet aspru, voce moale*), a percepțiilor auditive pentru cele vizuale (*culori țipătoare*), a senzațiilor gustative pentru cele olfactive (*parfum dulceag*) etc. [107]

Metaforele limbii comune, dar și metaforele poetice au un caracter de sistem, supunîndu-se unor legi de „derivare metaforică", specifice sistemului lexical al limbii. Șiruri de cuvinte aparținînd aceleiași sfere semantice pot căpăta sensuri figurate asemănătoare, printr-un gen de inducție semantică, pe care Iorgu Iordan a denumit-o *derivare sinonimică*. Astfel, *a arde* este sinonim cu *a frige, a opări, a pîrjoli, a prăji*. Cine spune metaforic *m-am ars* („am ieșit prost dintr-o afacere") va spune, prin forța lucrurilor, cu același sens metaforic, *m-am fript, m-am opărit, m-am pîrjolit, m-am prăjit*" [108]. I Coteanu dezvăluie caracterul de sistem al metaforelor limbii române prin analiza unor tipuri de transferuri regulate ale denumirilor dintr-o sferă a vieții în alta. Se disting următoarele tipuri productive de metafore : 1. metafora „animat pentru inanimat" (*capul satului, ochi de fereastră, gura rîului* etc.) ; 2. metafora „animat pentru animat" (de pildă, folosirea denumirilor de animale pentru oameni *bou, gîscă, cățea* etc.) ; 3. metafora „inanimat pentru animat" (*fluierul piciorului, vlăstar* „fiu", *dovleac* „cap" etc). ; 4. „inanimat pentru inanimat" (*cerceluș, clopoței*) etc. [109]

Metonimia (gr. *metônymia* „re-numire ; înlocuire a unui nume cu altul") este transferul denumirii bazat pe contiguitatea logică dintre obiecte. În timp ce metafora redă, de regulă, asemănările exterioare, metonimia reflectă legăturile interne, mai abstracte, dintre obiecte și fenomene. Așadar, metonimia este „o metaforă esențializată". Contiguitatea se concretizează în următoarele legături dintre obiecte :

a) contingențe spațiale, care stau la baza transferului denumirii unei încăperi pentru persoanele aflate în interiorul ei sau a denumirii recipientului pentru conținutul său : *clasă* (sală) — *clasă* (de elevi), *auditoriu* (sală) — *auditoriu* (public), *pahar* (de cristal) — *a bea un pahar* etc.

[107] St. ULLMANN, *op. cit.*, p. 279—281.
[108] IORDAN, *Stilistica . . .*, p. 313.
[109] COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 54—56.

Scanned with OKEN Scanner

b) contingenţe temporale, concretizate în transferul denumirii unui proces asupra timpului în care se produce procesul (*asfinţit*=1. faptul de a asfinţi; *asfinţit* „faptul serii"), sau în folosirea noţiunilor temporale pentru fenomenele care se produc în acel timp (*prînz*=1. amiază; 2. prînz (masa de prînz); *viitor*=1. timpul viitor; 2. stare, situaţie viitoare); *oră*=1. „60 de minute"; 2. „lecţie" etc.

c) legătura dintre cauză şi efect stă la baza relaţiilor dintre *acţiune* şi *rezultatul acţiunii* (*dictare*=1. „acţiunea de a dicta"; 2. „text scris după dictare"; *traducere*=1. „acţiunea de a traduce"; 2. „text tradus", *compunere*=1. „acţiunea de a compune"; 2. „text, bucată muzicală compusă"), dintre *acţiune* şi *subiectul acţiunii* (*apărare*=1. „acţiunea de a apăra"; 2. (persoane) care apără ceva"; *atac*: 1. acţiunea de a ataca; 2. „jucătorii din atac"; *pază*=1. „acţiunea de a păzi"; 2. „persoană sau grup care păzesc"), dintre *domeniu* sau *obiect de cercetare* şi *ştiinţa respectivă* (*istorie*=1. „proces istoric"; 2. „ştiinţa istoriei", *logică*=1. ştiinţa formelor şi legilor gîndirii; 2. „gîndire justă; fel de a gîndi").

d) legătura dintre produs şi locul unde se produce; o regăsim la denumirea unor specii de vinuri româneşti sau străine (*cotnari*<*Cotnari*, *odobeşti*<*Odobeşti*, *murfatlar*<*Murfatlar*, *nicoreşti*<*Nicoreşti*, *niculiţel*<*Niculiţel*, *şampanie*<*Champagne*, *tokai*<*Tokaj* etc.), ţesături (*olanda*<*Olanda*, *damasc*<*Damasc*, *nanchin*<*Nankin* etc.).

e) legătura dintre persoană (inventator, savant etc.) şi obiectul descoperit: *wat*<*Watt*, *ohm*<*Ohm*, *amper*<*Ampère*, *marghiloman*<*Marghiloman*, *sandviş*<*Sandwich* etc [110].

Metonimia este un trop lingvistic mai puţin răspîndit decît metafora. Valorile conotative ale metonimiei sînt mai logice, mai „reci" decît sensurile metaforice, de aceea încărcătura ei expresivă este mai mică. Metonimia este răspîndită mai cu seamă la substantive şi aproape că nu se întîlneşte la verbe sau adjective.

Sinecdoca (gr. *sunekdokhê* „ceea ce se înţelege la un loc") este o varietate a metonimiei constînd din folosirea denumirii părţii pentru întreg (*pars pro toto*) sau

[110] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 46, consideră acest tip *false metonimii*, fiindcă obiectele respective neexistînd înainte de descoperirea lor de cei amintiţi nu aveau nume.

a întregului pentru o parte (*totum pro parte*). Sinecdoca „partea pentru întreg" o întîlnim frecvent în limba română la desemnarea noțiunii „om" pentru care se pot folosi denumirile părților corpului (*cap, față, obraz, ochi* etc.) sau părți din îmbrăcăminte, care redau și apartenența socială a oamenilor :

— *Căciulă* = Expresia : *„Bună ziua c ă c i u l ă că stăpînu-tău n-are gură !"*

— *Față* : *Îndată vin vreo douăzeci de zîne . . . și încep a-l întreba : Cum ai cutezat tu, f a ț ă pămînteană, să intri în țara noastră ?* (Reteganul) ;

— *Gură* : *Cu ce să potolesc opt g u r i și cu a plăviței nouă* (Delavrancea) ;

— *Opincă* : Expresia : *De la vlădică pînă la o p i n c ă.*

Cuvintele *soldat, luptător* sînt adesea înlocuite cu denumirea armei pe care o au (*sabie, pușcă, baionetă* etc.) : *detașament de 100 de săbii.*

Sinecdoca stă și la baza folosirii unor denumiri de obiecte considerate ca „simboluri" : *sceptru, coroană* = „putere regală" ; *carte, literă, buche* etc. = știință, învățătură ; *sabie, tun, foc* = „război" etc.

În cadrul acestui tip de sinecdocă (*pars pro toto*) pot fi incluse și transferurile lexico-gramaticale, cînd singularul este folosit cu funcție de plural (*turcul — turcii, neamțul — nemții, rusul — rușii* etc.).

Sinecdoca *întregul pentru o parte* are o arie mai limitată. O întîlnim în limbajul familiar, cînd noțiunile generice sînt folosite pentru denumirea speciei (cf. denumirile claselor de animale pentru un reprezentant concret : *felină = pisică, porcină = porc ; insectă = păduche, ploșniță ; crustaceu = rac* etc. ; denumiri ale științelor, profesiilor pentru indivizii care le reprezintă : *medicină (ironic)* — medic). Sfera acestui tip de transfer s-ar putea lărgi prin includerea tipurilor de polisemii rezultate de pe urma folosirii denumirii materialului pentru obiectele confecționate (*îmbrăcat în catifea*), deși credem că este mai întemeiat să le considerăm metonimii.

5.3.4. CARACTERUL DE SISTEM AL POLISEMIEI

Teza cu privire la caracterul de sistem al limbii, confirmată mai întîi la nivelul fonologic și întărită prin cercetările de morfologie și sintaxă, era mult timp pri-

Scanned with OKEN Scanner

vită cu scepticism atunci cînd se punea în discuție problema sistemului lexical. Particularitățile lexicului, datorate caracterului deschis al vocabularului, complexității și varietății elementelor sale componente, dependenței de factori extralingvistici ridicau o serie de greutăți obiective în calea abordării structurale a acestui compartiment al limbii. Cercetările intense de semantică și lexicologie descriptivă sau comparativă efectuate mai ales în ultimul deceniu au adus suficiente argumente și probe în sprijinul afirmației cu privire la caracterul de sistem al vocabularului. Lexicul, deși prezintă o serie de particularități în comparație cu alte nivele și subsisteme ale limbii, este un sistem organizat, alcătuit din elemente (cuvinte și expresii) aflate în raporturi de interdependență și condiționare reciprocă. Principalul element coordonator care determină locul cuvîntului pe axa paradigmatică și sintagmatică a limbii este sensul lexical.

Polisemia lexicală oferă un cîmp vast de cercetare a aspectelor structurale specifice vocabularului. Există două căi de a dezvălui caracterul de sistem al polisemiei. Primul mod de a sesiza sistemul polisemiei dintr-o limbă îl oferă diacronia. Încă în secolul trecut lingviștii au observat că modificările de sens nu au întotdeauna un caracter întîmplător, ci sînt supuse anumitor legități ; orice schimbare se încadrează într-un anumit tip de transfer (metaforă, metonimie, sinecdocă), iar diverse schimbări sînt generate de acțiunea unor factori comuni (factori sociali, factori psihologici etc.). O altă modalitate de a aborda problema caracterului de sistem al polisemiei ni-l oferă cercetarea sincronică. Modificările de sens determinate de cauze identice sau factori comuni, generează în limbă anumite tipuri de structuri care se desluşesc nu la nivelul unui lexem izolat, ci la grupuri întregi de cuvinte. Anumite metafore, metonimii sau tipuri de sinecdocă caracterizează grupuri de cuvinte, începînd cu seriile sinonimice (cf. *infra*, 5.5.0) sau perechile antonimice (cf. *infra*, 5.6.0) și terminînd cu clasele lexico-gramaticale ale părților de vorbire. Reproducerea aceluiași tip de transfer (trop) în structura semantică a grupurilor de cuvinte formează sistemul *polisemiilor iterative*, care ilustrează în mo-

dul cel mai elocvent caracterul regulat al schimbărilor de sens. În interiorul clasei substantivelor se desprind serii și grupuri tematice de cuvinte care au structuri semantice repetabile și constante. Astfel, se conturează un subsistem al *zoosemiei*, format din structurile semantice ale cuvintelor care denumesc animale, avînd ca sens figurat (metaforic) o caracteristică aplicată omului (*bou, catîr, măgar, cățea, șarpe, vulpe* etc.). Un alt tip de polisemie ni-l oferă *terminologia somatică* (denumirile părților corpului) care manifestă expansiuni metaforice sau metonimice identice, folosindu-se pentru denumirea formelor de relief (*piciorul muntelui, cotul rîului, talpa dealului* etc.) sau pentru diverse mecanisme și obiecte asemănătoare ca formă sau funcție *(brațul macaralei, cap de șurub, ochi electronic, gîtul sticlei, creier electronic* etc.) [111].

Printr-o mare regularitate se caracterizează anumite tipuri de metonimii. Aproape toate substantivele postverbale reproduc în sfera lor semantică două sensuri: 1. denumirea procesului sau acțiunii; 2. denumirea rezultatului acțiunii: *cercetare*=1. „acțiunea de a cerceta"; 2. „rezultatul cercetării"; *descriere*=1. acțiunea de a descrie; 2. rezultatul descrierii; textul descrierii etc.

Verbele se caracterizează de asemenea printr-o serie de polisemii iterative [112]. De pildă, pentru denumirea acțiunilor și proceselor specifice diverselor mecanisme se folosesc, cu sens metaforic, verbe ce denumeau numai acțiuni umane (*mașina calculează, radioul vorbește, calculatorul traduce, mașina merge* etc.).

Multe vorbe românești își modifică sensul în funcție de natura subiectului. Dacă subiectul acțiunii este o persoană sau un agent însuflețit, verbele exprimă acțiuni, dacă subiectul este un lucru, verbele respective indică stări sau poziții în spațiu (cf. *omul merge — șoseaua merge, ceasul merge*). Anumite modificări se produc în sfera verbelor tranzitive; atunci cînd sînt folosite cu sens absolut (fără complement), ele capătă o funcție de calificare *(cf. În familia noastră toți au o*

[111] Cf. I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 53—54.

[112] Cf. I. EVSEEV, *Semantica verbului*, p. 140—158.

ocupație : unul cîntă, altul scrie, altul desenează etc.) [113].

Anumite tipuri de structuri ale polisemiei iterative sînt specifice adjectivelor. Astfel, adjectivele românești au dezvoltată polisemia semantico-sintactică rezultată de pe urma procesului de substantivare ; aproape orice adjectiv poate fi folosit în funcție substantivală prin „substanțializarea" calității : *nou — nou(l), frumos — frumos(ul), abstract — abstract(ul)* etc. În structura adjectivelor derivate din teme substantivele se reproduc cu regularitate două sensuri : un sens relativ (sau posesiv) și un sens calificativ (cf. *metalic*+de (din) metal ; 2. „pătrunzător, strident (*voce metalică*) ; *urban*=1. care ține de oraș ; 2. politicos, manierat (*ton urban*) ; profesoral=1. care ține de profesor (*sală profesorală*) ; 2. „pretențios, pedant" (*ton profesoral*) etc.

Numeralele au structuri semantice atît de omogene, încît iterativitatea tipului de metonimie specifică acestei părți de vorbire are un caracter de regularitate aproape „matematică" : orice numeral poate fi folosit atît pentru denumirea numărului abstract, cît și pentru cifra care îl reprezintă (cf. *doi*=1. număr avînd în numărătoare locul între unu și trei ; 2. cifra 2 sau *II* ; *trei*=1. număr avînd în numărătoare locul între doi și trei ; 2. cifra 3 sau III etc.).

Prin caracterul său regulat și iterativ polisemia se aseamănă cu derivarea morfematică. Ambele procese duc la îmbogățirea vocabularului, cu deosebirea că polisemia (căreia i se poate spune și *derivare semantică*) îmbogățește limba cu sensuri noi, iar derivarea afixală pune la dispoziția vorbitorului cuvinte noi. Tot așa cum un cuvînt nou, derivat cu ajutorul unui prefix sau sufix, trebuie să se integreze într-un anumit model de derivare, sensurile noi apar pe baza unui transfer specific unui grup de cuvinte. În limbă nu există metafore sau metonimii singulare din punctul de vedere al relațiilor care stau la baza acestor transferuri. Fiecare trop concret, inclusiv metaforele poetice, se integrează într-un anumit *model de derivare semantică*. În caz contrar, noul sens nefiind motivat semantic, nu va putea fi decodat de către ascultător sau cititor. De pildă, cînd N. Labiș folosește metafora *toga unui soare (Să vă palpite viața*

[113] I. EVSEEV, AUT, vol. VI, 1969, p. 105—116.

ca-n zbor pe cer colunii, / Sub toga unui soare blajin și *ideal*), cu sensul de „acoperămînt ; protecție" ; această metaforă funcțională poate fi întîlnită și în limba comună, în care denumirile de haine și veșminte sînt folosite cu sensul de „acoperămînt" (cf. *mantia pămîntului, plapuma zăpezii, hainele/veșmintele primăverii, calota glacială* etc.).

Cele două procedee de îmbogățire a lexicului, derivarea semantică și derivarea afixală, se găsesc în raporturi de interdependență, de multe ori concurînd între ele. Același model semantic poate caracteriza atît raporturile dintre sensurile cuvintelor polisemantice, cît și relațiile dintre două cuvinte aparținînd unei paradigme derivaționale. De pildă, modelul semantic *„acțiune — rezultatul (obiectul) acțiunii"* se realizează în limba română pe două căi : prin intermediul polisemiei infinitivelor lungi substantivate (cf. *acuzare*=1. „acțiunea de a cauza" ; 2. „acuzație", *adăugare*=1. „acțiunea de a adăuga" 2. „adaos" ; *afirmare*=1. acțiunea de a afirma ; 2. „afirmație" ; ceea ce se afirmă" etc.) sau pe calea derivării sufixale (*acuza — acuzație, afirma — afirmație, a adăuga — adaos* etc.). În felul acesta, se obțin formații paralele care constituie o sursă importantă a sinonimiei românești :

acuzare — acuzație, demonstrare — demonstrație, calculare — calculație, exclamare — exclamație, insultare — insultă, socotire — socoteală, construire — construcție etc.

5.3.5. STRUCTURA CUVÎNTULUI POLISEMANTIC

Caracterul de sistem al polisemiei lexicale se dezvăluie și în modul de organizare a sensurilor din sfera unui cuvînt polisemantic. Lexicologia contemporană, valorificînd în bună măsură experiența alcătuirii dicționarelor explicative, a demonstrat că sfera fiecărui polisemantem este o *structură* alcătuită din două sau mai multe sensuri, reunite, pe de o parte, printr-un înveliș sonor comun, iar, pe de altă parte, sudate între ele prin legături de ordin semantic. Pentru ca polisemantemul să alcătuiască o structură sînt obligatorii ambii

Scanned with OKEN Scanner

factori. Identitatea formei sonore, atunci cînd nu este dublată de o legătură internă dintre sensuri, duce la dezintegrarea sferei polisemantemului și la apariția omonimiei lexicale (cf. *lună*$_1$ „astrul nopții" — *lună*$_2$ „perioadă de timp"). Sensurile cuvîntului polisemantic, deși au valori intensionale și extensionale diferite, sînt reunite printr-o serie de trăsături semantice comune. Existența acestor legături este, de fapt, factorul care înlesnește transferul denumirii ce se efectuează prin metaforă, metonimie sau sinecdocă.

În sfera polisemantemului factorul structural determinant îl reprezintă sensul de bază sau sensul principal, care constituie, de regulă, nucleul tuturor semnificațiilor. „Orice cuvînt — arată Tatiana Slama-Cazacu — are un nucleu semantic fundamental relativ stabil și care poate fi modificat de context numai în anumite limite : acest nucleu reprezintă unitatea în varietate" [114]. De exemplu, cuvîntul *piatră,* conform *DLRM* are în limba română următoarele sensuri : 1. Nume generic dat rocilor comune, dure și casante ; 2. (În expresia *epoca de piatră*) = epocă arheologică ce se caracterizează prin utilizarea de către om a uneltelor de piatră ; 3. Bucată de piatră prelucrată ; obiect făcut dintr-o asemenea bucată (cf. *piatră litografică*) ; 4. Material pietros, fabricat pe cale artificială (cf. *piatră de mozaic*) ; 5. Piesă folosită la unele jocuri, confecționată din piatră, os sau lemn ; 6. *(Pop.)* Aerolit, meteorit ; 7. Grindină ; 8. *(Pop.)* Crustă de săruri minerale care se depune cu vremea pe pereții unui vas în care se fierbe apă sau se păstrează vin ; 9. *(Med.)* Calcul.

Toate sensurile derivate au ca punct de plecare sensul de bază al cuvîntului. Structura semantică a acestui cuvînt poate fi redată grafic în felul următor (v. fig.).

Legătura dintre sensurile cuvîntului polisemantic poate fi evidențiată prin intermediul analizei componențiale, deoarece legăturile dintre sensuri se realizează prin intermediul unor seme ce alcătuiesc conținutul sememelor. Sensurile derivate pot avea ca focar de expansiune sensul principal, în totalitatea semelor componente, sau numai unul dintre aceste semne. De exemplu,

[114] *La structuration dynamique des significations,* p. 113—114.

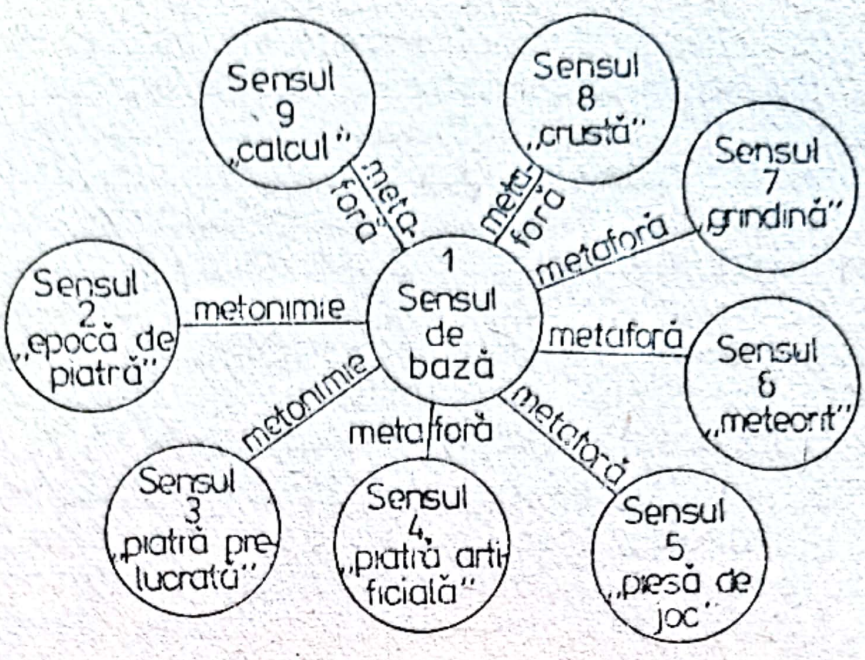

sensul de bază al cuvîntului *ac* include următoarele seme componente: S_1=instrument; S_2=servește la cusut; S_3=subțire și ascuțit la capăt; S_4=are o gaură prin care se trece ața. Toate sensurile derivate se bazează pe asemănarea dintre *ac* și obiectele respective, adică reproduc în sfera lor semul S_3 „subțire și ascuțit". Grafic configurația polisemantemului *ac* poate fi redată astfel:

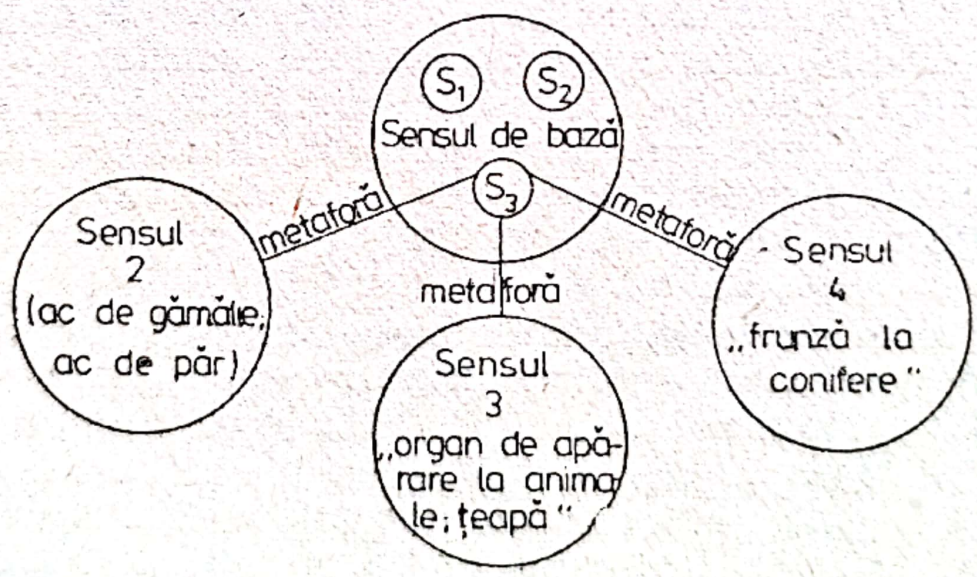

În alte cazuri, diverse sensuri derivate iradiază de la seme diferite din componența sensului de bază. Astfel, cuvîntul *soare* se poate descompune în următoarele seme: S_1=astru; S_2=central pentru sistemul nostru planetar; S_3=incandescent și luminos; S_4=întreține viața pe pămînt. De la acest sens derivă alte sen-

suri : 2. orice astru care are lumină proprie ; 3. lumina și căldura care vin de la soare ; 4. (*fig.*) bunăstare, fericire.

Legăturile dintre sensuri au următoarea reprezentare grafică :

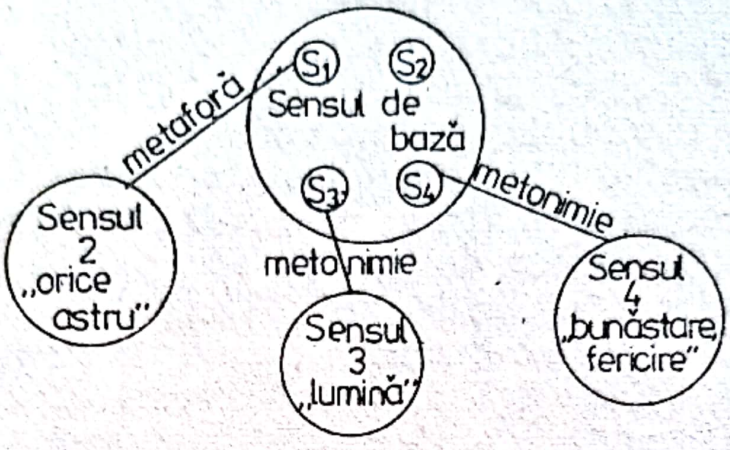

Pentru menținerea integrității polisemantemului nu este nevoie ca toate sensurile derivate să pornească de la sensul său de bază. În limbă există numeroase exemple de cuvinte polisemantice la care derivarea sememelor se face „în lanț". De pildă, diversele sensuri ale cuvîntului *teatru* pot fi ordonate astfel :

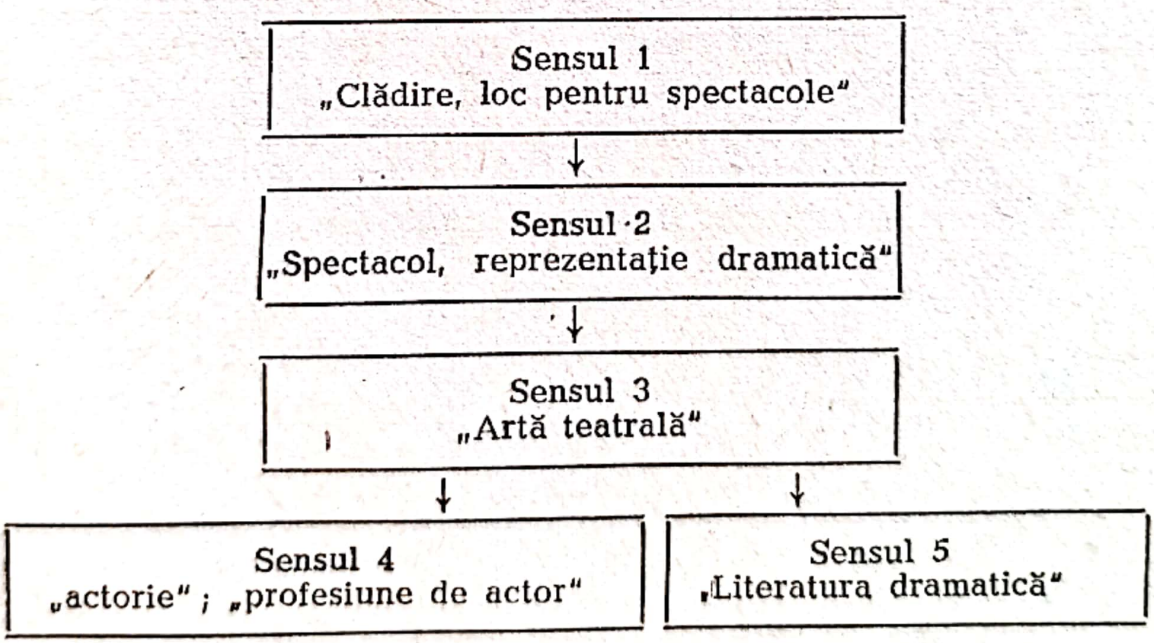

Legăturile dintre sensurile polisemantemului (motivarea semantică) este cu atît mai vie, cu cît tipul de metaforă, de metonimie sau sinecdocă este mai productiv în limbă. Iterativitatea legăturilor menține în conștiința purtătorilor limbii integritatea polisemantemului.

5.4.0. OMONIMIA

Omonime (gr. *homos* „la fel", *onoma* „nume") se numesc cuvintele care au forme sonore identice, dar sensuri diferite, fără vreo legătură între ele.

De exemplu: *bar*$_1$ „unitate de măsură a presiunii atmosferice", *bar*$_2$ „loc de odihnă și refugiu la unele jocuri de copii", *bar*$_3$ „local în care se vînd băuturi alcoolice, cafea etc. și în care consumatorii stau de obicei în picioare sau pe scaune înalte în fața tejghelei"; *moț*$_1$ „șuviță de păr din frunte sau din creștetul capului", *moț*$_2$ „român din Munții Apuseni"; *pistol*$_1$ „revolver", *pistol*$_2$ „veche monedă de aur a unor țări europene"; *rom*$_1$ „băutură alcoolică", *rom*$_2$ „țigan"; *roman*$_1$ „specie a genului epic", *roman*$_2$ „persoană care făcea parte din statul roman; locuitor al Romei" etc.

Omonimia este privită, pe bună dreptate, ca un fenomen al lexicului opus sinonimiei. „În timp ce sinonimia constituie manifestarea unui mod de organizare a cuvintelor în jurul unui referent, ale cărui aspecte particulare sînt redate prin termenii sinonimi, omonimia este manifestarea unui proces contrariu: același corp fonetic trimite la doi referenți diferiți"[115]. Omonimele lexicale reprezintă nucleul categoriei mai generale a *omofoniei* lingvistice (cf. *supra*, 3.6.) care se întîlnește la nivelul tuturor unităților limbii:

a) la nivelul morfemelor *(omomorfie)*: terminația *-ă* la substantive (*mamă, masă*), verbe (*cîntă, pleacă*) etc.

b) la nivelul formelor gramaticale ale unuia și aceluiași lexem sau ale unor lexeme diferite (*omoformie*): *cîntă*$_1$ (vb., 3 sing.) — *cîntă*$_2$ (vb., 3 pl.) *ouă*$_1$ (sub. pl.) — *ouă*$_2$ (vb., 3 sing. și pl.), *sare*$_1$ (sub. sing.) — *sare*$_2$ (vb., 3 sing.) etc.

c) la nivelul cuvintelor diferite, în totalitatea paradigmelor morfologice sau numai la formele lor de bază *(omonimie lexicală)*: *milă*$_1$ „compătimire, îndurare" — *milă*$_2$ „unitate de măsură pentru lungimi"; *mină*$_1$ (reg.) „loc subteran cu zăcăminte", *mină*$_2$ „expresie a feței"; *pană*$_1$ „formație epidermică cornoasă la păsări", *pană*$_2$ „defecțiune la motor"; *rîs*$_1$ „specie de mamifer sălbatic

[115] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 84.

din familia felinelor, linx", *rîs*$_2$ „acțiunea de a rîde" etc.

d) la nivelul construcțiilor, propozițiilor și modelelor sintactice (*omonimie sintactică*) : *așteptarea oaspeților* = 1. „oaspeții așteaptă pe cineva sau ceva" ; 2. „cineva îi așteaptă pe oaspeți".

Spre deosebire de alte categorii de omofone, omonimele lexicale autentice aparțin, de regulă, aceleiași părți de vorbire și coincid atît în pronunțare, cît și în scriere.

5.4.1. CAUZELE OMONIMIEI

Omonimele lexicale, ca și alte categorii de omofone, se întîlnesc în diverse limbi. Aceasta înseamnă că ele au în limbă o existență reală și nu sînt produsul creației unor lingviști [116]. Apariția omonimelor este legată de acțiunea unor cauze obiective ale evoluției sistemelor lingvistice. Dar, spre deosebire de alte categorii semasiologice, cum ar fi polisemia sau sinonimia, omonimele nu corespund unor necesități obiective de funcționare a sistemului.

Omonimele apar pe următoarele căi :

1) Ca urmare a unor procese fonetice convergente sau a unor modificări în structura morfologică a cuvintelor, care duc la coincidențe fonice ale unor lexeme diferite : *încinge*$_1$ „a arde cu o flacără mare" <lat. *incendere* ; *încinge*$_2$ „a (se) înfășura peste mijloc cu o cingătoare" <lat. *incingere* ; *semăna*$_1$ „a pune, a arunca sămînță în pămîntul pregătit prealabil" <lat. *seminare*, *semăna*$_2$ „a avea trăsături comune cu altcineva sau altceva" <lat. *similare* ; *lat*$_1$ „nod larg la capătul unei sfori" <lat. * *laceus* ; *lat*$_2$ „despicătură îngustă de lemn" (var. *leat*) <magh. *léc* etc.

2) Ca urmare a coincidenței dintre formele sonore ale cuvintelor autohtone sau moștenite din latină și a împrumuturilor mai tîrzii din alte limbi : *jurui*$_1$ „a face să se

[116] Deși există și păreri contrarii, după care omonimia este o falsă problemă a lingvisticii. „Din punctul de vedere al teoriei generale a limbii, omonimia ni se pare o falsă problemă, întrucît ea se referă nu la identitatea sau deosebirea dintre semnele lingvistice ca atare, care constituie singurul obiectiv de cercetare a lingvistului, ci numai la identitatea denotatelor" (A. V. Isačenko, *O grammatičeskoj omonimii*, în „Voprosy jazykoznanija", 1961, nr. 1, p. 29).

rotească" *jur+ui* ; *jurui*$_2$ (reg.) „a făgădui" <magh. *gyürüzni* ; *lac*$_1$ „întindere de apă" <lat. *lacus*, *lac*$_2$ „preparat chimic pentru vopsit" <germ. *Lack* ; *naș*$_1$ „grad de rudenie" <*nun+aș*, *naș*$_2$ „numele literei *n* din alfabetul chirilic"<sl. *naši* ; *tort*$_1$ „fir tors de cînepă" <lat. *tortus*, *tort*$_2$ „prăjitură din mai multe straturi de aluat" <germ. *Torte* etc.

3) Ca urmare a coincidenței întîmplătoare a cuvintelor împrumutate din limbi diferite : *jale*$_1$ „tristețe, mîhnire" <sl. *žalĭ* *jale*$_2$ „nume de plantă" *„(Salvia)"* <magh. *zsalya*, *mol*$_1$ (Chim.) „moleculă-gram" <germ. *Mol* ; *mol*$_2$ „dig de piatră în port" <fr. *môle* ; *patron*$_1$ „cartuș" <germ. *Patrone*, *patron*$_2$ „proprietar, protector" <lat. *patronus* ; *violă*$_1$ „instrument muzical cu coarde" <it. *viola*, *violă*$_2$ (Bot.) „toporaș" <lat. *viola* ; *zar*$_1$ „cub mic cu puncte folosit la jocuri cu noroc" <tc. *zar*, *zar*$_2$ (reg.) „broască de la ușă" <magh. *zár* etc.

4) În urma împrumutului de omonime din altă limbă : *marcă*$_1$ „unitate monetară în unele țări europene" <germ. *Mark*, *marcă*$_2$ „provincie de frontieră în statul franc" <germ. *Mark*, *marcă*$_3$ „timbru poștal" <germ. *Marke* ; *pascal*$_1$ „unitate de măsură a presiunii" <fr. *pascal*, *pascal*$_2$ „referitor la Paști" <fr. *pascal* etc.

5) În urma adaptării fonetice sau morfologice a unor cuvinte străine, care în limba respectivă se deosebeau prin forma lor sonoră, iar în limba română se pronunță la fel : *rutină*$_1$ „experiență ; obișnuință" <fr. *routine*, *rutină*$_2$ „substanță chimică extrasă din unele plante, folosită în medicină" <fr. *rutine* ; *șpalt*$_1$ (Tipogr.) „zaț așezat în formă de coloană lungă pe copia căruia se fac corecturile" <germ. *Spalte*, *șpalt*$_2$ „piele subțire de calitate inferioară folosită pentru căptușeli și fețe de încălțăminte" <germ. *Spalt* etc.

6) În urma proceselor de derivare, cînd cuvintele cu același radical formate cu ajutorul unui prefix sau sufix polisemantic sau omonimic tind să se separe prin sensurile lor : *prescrie*$_1$ „a indica, a arăta", *prescrie*$_2$ (înv.) „a transcrie un text", *ciocănaș*$_1$ „ciocan mic" <*ciocan*+suf. dim. *-aș*, *ciocănaș*$_2$ „muncitor care sparge cu ciocanul și scoate sare în ocne" <*ciocan+-aș*, suf. cu valoarea numelui de agent ; *măluros*$_1$ „atacat de mălură (despre cereale)" <*mălură+-os*, *măluros*$_2$ „cu maluri abrupte" <*mal+-ur-+-os* etc.

7) Prin dezagregarea structurii semantice a unui cuvînt, în urma ruperii legăturii dintre sensuri: *boia*$_1$ însemna la început numai vopsea (indiferent de culoare), iar apoi *boia*$_2$ a căpătat înţelesul de „praf de ardei"; *lună*$_1$ „astru, satelit al pămîntului", *lună*$_2$ „interval de timp, egal cu aproximativ a douăsprezecea parte a anului", *scăunaş*$_1$ „scaun mic", *scăunaş*$_2$ (*înv.*) „negustor, comisionar" (denumit astfel, probabil, din cauza faptului că avea un *scaun, bancă* (cu sensul de „tejghea"), spre deosebire de negustorul ambulant).

5.4.2. TIPURI DE OMONIME

În lucrările teoretice consacrate omonimiei lexicale, ca şi în practica lexicografică, există două puncte de vedere diferite asupra categoriilor de cuvinte care intră în sfera fenomenului discutat. Adepţii unei concepţii mai largi asupra omonimiei includ în categoria omonimelor lexicale orice complexe sonore identice sau apropiate, care prezintă diferenţe în planul conţinutului. Interpretarea omonimiei în sens larg duce, în cele din urmă, la desfiinţarea limitelor dintre omonimie lexicală şi omomorfie sau omografie, dintre omonimie şi polisemie. „Cuvintele cu mai multe sensuri — scrie acad. Iorgu Iordan — se numesc omonime" [117]. Omonimia, într-o accepţiune mai restrînsă, este circumscrisă la cuvinte identice ca formă, dar cu etimologii diferite: *poliţă*$_1$ „suport de scîndură" <sl. *polica, poliţă*$_2$ „act financiar" <it. *polizza; ramă*$_1$ „cadru pentru o fotografie, un tablou" <rus. *rama*, germ., *Rahmen, ramă*$_2$ „vîslă" <fr. *rame* etc.

În lexicologia şi lexicografia românească actuală predomină o concepţie mai largă asupra omonimiei, deşi există deosebiri esenţiale între categoriile de cuvinte omofone pe care autorii diverselor dicţionare le includ în sfera omonimiei lexicale.

Omonimele lexicale cuprinse în dicţionare, deşi în linii mari corespund definiţiei („cuvinte cu forme identice, dar cu sensuri diferite") se grupează în mai multe tipuri, după cauzele care au generat apariţia lor, după

[117] Iorgu IORDAN, LRC, p. 39.

gradul de apropiere a formelor, după gradul de toleranță a vorbitorilor față de prezența lor în limbă. Se pot distinge următoarele tipuri de omonime :

1) *Omonimele propriu-zise* sau *omonimele totale*, adică cuvinte aparținînd aceleiași părți de vorbire care coincid la toate formele lor și au, de regulă, etimologii diferite : *baie*$_1$ „scăldat, scăldătoare" <sl. *banja*, *baie*$_2$ „mină" <magh. *bánya* ; *bancă*$_1$ „scaun lung pentru mai multe persoane" <fr. *banc*, *bancă*$_2$ „întreprindere financiară" <it. *banca* ; *leu*$_1$ „mamifer carnivor din familia felinelor", *leu*$_2$ „unitate monetară principală în România" ; *liră*$_1$ „instrument muzical" <fr. *lyre*, lat. *lyra*, *liră*$_2$ „nume de unități monetare din unele țări" <it. *lira* etc.

2) *Omonimele parțiale* sînt denumite uneori și *omonime false* [118], întrucît ele coincid numai la unele forme ale cuvintelor și se diferențiază la altele. În acest grup intră atît omonimele cu etimologii diferite, cît și omonimele apărute prin dezagregarea polisemiei cuvîntului. De exemplu : *caval*$_1$ „fluier ciobănesc" (pl. *cavale*) — *caval*$_2$ „șanț de irigat" (pl. *cavaluri*) ; *corn*$_1$ (pl. *coarne*) — *corn*$_2$ (pl. *cornuri*), *brac*$_1$ „cîine de vînătoare" (pl. *braci*) — *brac*$_2$ „deșeu" (pl. *bracuri*), *moț*$_1$ (pl. *moțuri*) — *moț*$_2$ (pl. *moți*) etc.

3) *Omonimele morfologice* sînt forme identice ale cuvintelor aparținînd unor părți de vorbire diferite, de aceea, ele sînt denumite și *omoforme*. De exemplu : *cer*$_1$ (sub. n.) — *cer*$_2$ (vb. 3 sing. și pl.), *fluier*$_1$ (subs. n.) —*fluier*$_2$ (vb. 1 sing.) ; *tremur*$_1$ (subst. n.) — *tremur*$_2$ (vb. 1 sing.) ; *vine*$_1$ (pl. de la *vînă*) — *vine*$_2$ (vb. 3 sing. de la *a veni*) etc.

4) *Omonimele lexico-gramaticale* provin de pe urma transpoziției unui cuvînt dintr-o parte de vorbire în alta, fără modificarea formei morfologice : *absolut*$_1$ (adj.) —*absolut*$_2$ (subst.) —*absolut*$_3$ (adv.), *drept*$_1$ (adj.) — *drept*$_2$ (adv.), *muncitor*$_1$ (adj.) — *muncitor*$_2$ (subst.) etc.

După datele obținute în urma cercetării tipurilor de omonime cuprinse în *Dicționarul limbii române literare contemporane (DLRC)*, ultimul tip de omonimie ocupă primul loc [119]. Explicația acestui fapt este destul de simplă :

[118] B. TRANKA, *Bemerkung zur Homonimie*, TCLP, 1931, nr. 4, p. 154.

[119] M. BUCĂ și I. EVSEEV, PS, p. 105 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

limba română se numără printre limbile în care fenomenul conversiunii părților de vorbire este foarte frecvent. Aproape orice adjectiv poate fi folosit ca substantiv sau adverb [120]. S-au substantivat formele verbale ale supinului și o bună parte a participiilor. Acestea din urmă trec, de asemenea, cu multă ușurință în categoria adjectivelor. Avînd în vedere frecvența mare a fenomenului de conversiune a părților de vorbire, unii cercetători, pe bună dreptate, consideră că în cazul formelor substantivate sau a participiilor adjectivizate, ca și la alte tipuri de conversiuni, nu avem a face cu omonimie, ci mai curînd cu o polisemie condiționată sintactic. „Schimbarea categoriei lexico-gramaticale a cuvintelor (substantive devenite adjective, adjective devenite substantive etc.), exprimarea prin desinențe diferite a categoriei gramaticale a cuvintelor sau limitarea flexiunii (de exemplu, în cazul verbului, la anumite diateze) determină apariția de omonime numai în cazul cînd cuvintele respective își schimbă și sensul lexical. Astfel, dacă sensul lexical rămîne același, deși cuvîntul poate fi trecut în altă categorie decît cea din care face parte sau, uneori, poate primi forme morfologice diferite, el nu-și pierde identitatea, nu dă naștere la două sau mai multe omonime în limbă" [121]. Acest punct de vedere a fost adoptat de autorii noului *Dicționar explicativ al limbii române* (DEX), în care majoritatea conversiunilor *adjectiv-substantiv, adjectiv-adverb* nu au mai fost tratate în articole separate. La explicația cuvîntului respectiv s-a indicat doar posibilitatea folosirii lui cu funcție de substantiv. De pildă, *savant, -ă, savanți, -te*, adj., s.m. și f. „(Persoană) cu cunoștințe vaste și temeinice, care creează în domeniul științei" ; *scandinav, -ă, scandinavi, -e* 1. S.m. „Persoană care face parte din una dintre populațiile de bază ale Scandinaviei" ; 2. Adj. „care aparține Scandinaviei sau populațiilor ei".

Dar autorii dicționarului analizat nu au aplicat acest principiu în cazul tuturor conversiunilor. Astfel, au tra-

[120] Ioana DIACONESCU, *Substantivarea adjectivului în limba română*, SMFC, II, 1962, p. 197—278.

[121] Paula DIACONESCU, *Omonimia și polisemia*, PLG, I, p. 142.

tat în articole de dicţionar diferite derivatele postverbale (formele de supin şi participiu) şi formele care au trecut în categoria adjectivelor. De exemplu : *sărit*$_1$ s.n. „Acţiunea de a sări ; săritură" ; *sărit*$_2$, *-ă*, Adj. (*fam.*) „Smintit, ţicnit, aiurit, nebun".

Separarea formelor substantivate de supin sau participiu de adjectivele omofone şi considerarea lor ca omonime a fost dictată, probabil, de faptul că aceste coincidenţe sînt uneori mai supărătoare decît alte tipuri de omofonii (cf. *infra* 5.7.3).

5) *Omonimele derivaţionale* [122] (cf. *supra* 5.7.2) provin de pe urma proceselor de derivare prefixală sau sufixală, cînd unei rădăcini cu mai multe sensuri i se ataşează un morfem de derivare cu sensuri şi funcţii diferite. De pildă, în limba română cu ajutorul sufixului *-ie* (*-ărie*) de la substantive nume de agent (*argintar, aurar, cojocar, dulgher, rotar, tăbăcar* etc.) se pot obţine substantive cu mai multe sensuri : 1) „meseria practicată de persoana respectivă" (*ceasornicărie*$_1$ — „meseria ceasornicarului", *dogărie* „meseria dogarului", *blănărie*$_1$ „meseria blănarului" ; 2) „atelierul în care se lucrează sau prăvălia unde se vînd produsele" (*ceasornicărie*$_2$ „atelierul ceasornicarului", *dulgherie*$_2$ „atelierul dulgherului", *blănărie*$_2$ „atelierul blănarului ; magazinul în care se vînd blănuri", *fierărie*$_2$ „atelierul fierarului" ; 3) „obiecte confecţionate în atelierul respectiv" (*blănărie*$_3$ „sortimente sau obiecte de blană", *fierărie*$_3$ „obiecte din fier").

Acest tip de omofonii prezintă mari dificultăţi de interpretare, deoarece este foarte greu de stabilit cu exactitate dacă în cazurile menţionate mai sus avem a face cu fenomenul polisemiei sau cu cel al omonimiei. Grăitor în acest sens este modul în care derivatele respective sînt interpretate în DEX, unde se observă numeroase inconsecvenţe de la un cuvînt la altul. În unele cazuri, sînt considerate omonime sensurile de „meserie" şi „atelier" (*ceasornicărie, ornicărie, dogărie* etc.) la altele, în categoria omonimelor sînt trecute sensurile „meserie" şi „obiecte confecţionate" (*blănărie, fierărie, rotărie* etc.). La multe dintre cuvintele acestui grup perechile de sensuri sau toate cele trei tipuri de sensuri

[122] Paula DIACONESCU, *op. cit.*, p. 135—137.

Scanned with OKEN Scanner

sînt considerate polisemii (*argintărie, dulgherie, croitorie, tăbăcărie* etc.). Întrucît tipul de omonime derivaţionale de felul celor analizate mai sus se apropie foarte mult de omonimele semantice, ar trebui să fie considerate omonime derivaţionale, în adevăratul sens al cuvîntului, numai derivatele cu un sufix sau prefix identic de la rădăcini omonimice, de tipul : *muşchi*$_1$ — *muşchios*$_1$ „care a prins muşchi (lichene)" ; *muşchi*$_2$ — *muşchios*$_2$ „musculos" ; *păsui*$_1$ — *păsuire*$_2$ „răgaz, amînare".

6) *Omonimele semantice* [123] reprezintă categoria cea mai controversată a lexicologiei. După cum s-a mai spus (cf. *supra* 5.7.2.), ele sînt rezultatul dezintegrării cuvîntului polisemantic ca urmare a ruperii legăturii dintre sensuri. Într-adevăr, foarte puţini vorbitori ai limbii române îşi dau seama că între cuvîntul *somnişor*$_1$, denumirea populară a macului, şi diminutivul *somnişor*$_2$ de la *somn* („stare fiziologică de repaus") ar exista vreo legătură. Asemănarea dintre formele sonore ale acestor cuvinte pare, la prima vedere, pur accidentală. În realitate, denumirea *somnişor* dată macului are o dublă motivare prin cuvîntul *somn(işor)* : floarea acestei plante are proprietatea de a se închide odată cu apusul soarelui, iar seminţele ei s-au folosit din vechime ca mijloc de provocare a somnului.

Tot aşa cum pierderea motivării dintre forma cuvîntului şi obiectul denumit se explică prin cauze extralingvistice, probabil, şi ruperea legăturilor dintre sensurile unui cuvînt se explică, de asemenea, nu prin factori de natură lingvistică, ci prin cauze de ordin cultural-istoric. De pildă, distanţarea dintre sensul diminutivului *peniţă*$_1$ „pană mică de pasăre, penişoară" şi *peniţă*$_2$ placă metalică concavă cu vîrf ascuţit şi despicat folosită la scris" a fost determinată de modificările produse în cultura materială a oamenilor care au trecut de la pana de gîscă la instrumente mai perfecţionate de scris. Dacă totuşi legătura dintre cele două sensuri se mai simte, aceasta se datorează sensului metaforic al cuvîntului *pană*, precum şi faptului că pana de gîscă a rămas simbolul scriitorului.

[123] Termenul a fost introdus în lingvistică de către Ch. BALLY, *Traité ...*, p. 44.

În orice limbă, există, fără îndoială, omonime care, altădată, alcătuiau în conștiința vorbitorilor o unitate, iar astăzi se resimt ca forme lingvistice străine una de cealaltă. Este însă foarte greu de stabilit limitele care despart omonimia și polisemia, căci acolo unde pentru unii vorbitori nu există nici o legătură între două denumiri asemănătoare, pentru alții o asemenea legătură poate să existe. De fapt, nici lexicografii nu au întotdeauna criterii mai sigure de delimitare între omonimie și polisemie, deși căutări în acest sens au existat [124]. Este interesantă încercarea de a aplica procedeul analizei componențiale (semice) pentru a stabili dacă două unități lingvistice sînt omonime sau formează un caz de polisemie. „Dacă fasciculele de seme din structura unui lexem desemnează clase total diferite de obiecte și exprimă noțiuni diferite, și dacă între trăsăturile lexicale distinctive nu se poate stabili nici un semn de identificare comun, atunci lexemul respectiv se constituie din două unități omonimice. De pildă *babă*$_1$ are următoarele seme componente 1. animat; 2. uman; 3. femeie; 4. bătrînă, care nu coincid cu semele omonimului său *babă*$_2$ 1. obiect; 2. bîrnă; 3. de lemn: pentru sprijin [125].

Caracterul labil al limitelor dintre polisemie și omonimie își găsește reflectarea în dicționarele lingvistice. Nu odată au fost semnalate numeroase cazuri în care aceleași forme sînt interpretate într-un dicționar ca sensuri ale unui cuvînt polisemantic, iar în altele considerate omonime [126].

7) *Omonimele tolerabile* și *intolerabile* (distincție propusă de I. Coteanu) se deosebesc între ele prin predispoziția lor de a se pune în „stări conflictuale" în procesul folosirii în limbă. Omonimele intolerabile au drept caracteristică faptul că toate formele lor sînt identice (cf. omonimele totale sau propriu-zise). „Identitatea

[124] Finuța ASAN, *Observații cu privire la omonime*, PLG, II, p. 113—124; V. MOLDOVAN și B. ISPAS, *Polisemie sau omonimie?*, AUT, nr. 11, p. 387—395; M. G. ARSENJEVA, T. V. STROEVA, A. P. HOZANOVICI, *Mnogoznačnost i omonimija*, Leningrad, 1966.

[125] Livia VASILUȚĂ, *Considerații asupra omonimiei semantice*, CL, XXI, (1976), nr. 1, p. 60—61.

[126] I. ZAPOROŽAN, *Redarea omonimelor în unele dicționare*, în „Probleme de lexicologie și lexicografie", Chișinău, 1968, p. 84—95.

Scanned with OKEN Scanner

tuturor formelor nu este însă singura caracteristică a acestei categorii. Mai trebuie ca omonimele în discuție să funcționeze în același grai și în același stil de limbă, altfel spus, să apară în contexte de același tip [127]. De exemplu, cuvintele *leu*$_1$ „animal din familia felinelor" și *leu*$_2$ „unitate monetară", deși au toate formele identice (*lei, leilor*) nu pot fi considerate omonime intolerabile, deoarece ele nu apar în același context, ceea ce înlătură pericolul de a confunda leul din cușcă sau din grădina zoologică cu leul din buzunar.

Omonimele tolerabile sînt două sau mai multe cuvinte care nu coincid în toate formele gramaticale, deosebindu-se totodată prin însușirile lor stilistico-funcționale. I. Coteanu include în această categorie și omografele (cf. *bărem* și *barém, bói* „făptură, înfățișare, aspect" și *boi* „colora, vopsi"), precum și omoformele (cf. *dragă* (adjectiv) și *dragă* (substantiv) „mașină de adîncit sau de curățat albia unui rîu") [128].

Rolul coincidenței parțiale sau totale a formelor cuvintelor omonimice, uneori este mai puțin hotărîtor decît factorul stilistico-funcțional, atunci cînd avem în vedere gradul de toleranță a limbii față de omonimie.

5.4.3. ROLUL OMONIMIEI ÎN EVOLUȚIA LIMBII

O serie de cercetători și chiar unele școli lingvistice au atribuit omonimiei un loc de prim ordin printre factorii care determină și guvernează evoluția limbii. În concepția reprezentanților geografiei lingvistice (școala lui J. Gilliéron) omonimia este considerată o „boală" periculoasă a limbii, împotriva căreia sistemul lingvistic adoptă o serie de măsuri „terapeutice" [129]. Conflictul omonimic, datorat coincidenței formelor sonore cu sensuri complet diferite, susțineau aceștia, duce, în cele din urmă, la eliminarea uneia dintre forme prin înlocuirea acesteia cu un alt cuvînt. De pildă, în limba fran-

[127] I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 85.

[128] *Ibidem*, p. 85—86.

[129] J. GILLIÉRON, *La faillité de l'étymologie phonétique*, Neuveville, 1919; *Pathologie et thérapeutique verbales*, Paris, 1921.

ceză cuvîntul *moudre* „a mulge" <lat. *mulgere* a fost înlocuit prin *traire, tirer*, din cauza omonimiei lui cu *moudre* „a măcina" <lat. *molere*.

Alţii, dimpotrivă, consideră că omonimia ocupă un loc periferic în sistemul limbii, iar atenţia acordată acestui fenomen de către lingvişti este în mare măsură exagerată, deoarece pentru vorbitori, în procesul folosirii limbii, omonimia pare că nici n-ar exista [130].

Problema ar trebui pusă în mod diferenţiat de la o limbă la alta, deoarece nu toate limbile dispun de un număr aproximativ egal de omonime, şi ca atare, gradul de intoleranţă faţă de acest fenomen este diferit.

Absenţa unui dicţionar complet de omonime [131], ca şi deosebirile ce există în modul de interpretare a omonimiei în diverse lucrări lexicografice româneşti, nu ne permit deocamdată să facem aprecieri mai exacte privind locul omonimelor, distribuţia sau ponderea diferitelor tipuri de omonime în vocabularul limbii române. Dar, în urma investigării unor anumite zone ale vocabularului [132], se poate afirma totuşi că limba română nu se numără printre limbile care vădesc o predispoziţie prea mare pentru omonimie. Lucrul acesta se explică prin faptul că în limba română, spre deosebire de engleză sau franceză, predomină cuvintele compuse din două sau trei silabe [133], ceea ce reduce simţitor probabilitatea unor coincidenţe fonice întîmplătoare. Căci s-a constatat existenţa unui raport direct între numărul de omonime şi lungimea cuvintelor. Astfel, în noul *Dicţionar de la Oxford* sînt înregistrate 2 500 de omonime (în tradiţia limbii engleze conversiunile nu sînt considerate omonime). Dintre ele, 89% sînt cuvinte monosilabice, 9,1% bisilabice şi numai 0,9% sînt formate din trei silabe.

[130] V. I. ABAEV, O *podače omonimov v slovare*, „Voprosy jazykoznanija", 1957, nr. 3, p. 31.

[131] *Dicţionarul de omonime* (forma litografiată) elaborat de G. BULGĂR şi Al. POPESCU-MIHĂIEŞTI cuprinde un număr de 1 179 cuvinte-titlu printre care, alături de omonime lexicale, figurează şi alte tipuri de omofonii.

[132] I. COTEANU (LRCV) analizează omonimele cuprinse la literele A şi B; I. EVSEEV, PS, discută omonimele din DLRLC de la litera S.

[133] Cf. Alexandra ROCERIC-ALEXANDRESCU, *Fonostatistica* ..., p. 143.

Scanned with OKEN Scanner

Alt factor care nu a favorizat dezvoltarea exagerată a omonimelor este legat de particularităţile dezvoltării istorice a limbii române, care nu a cunoscut în aceeaşi măsură forţa distructivă a legilor fonetice ca limba franceză, de pildă, unde majoritatea omonimelor au provenit prin reducerea corpului fonetic al cuvintelor, ca urmare a contracţiei diftongilor, formării vocalelor nazale şi dispariţiei unor terminaţii. De aceea, în franceză numeroase cuvinte care continuă să se scrie diferit se pronunţă la fel : *saint*$_1$ „*sfînt*", *sein*$_2$ „*sîn*", *sain*$_3$ „sănătos", *cinq*$_4$ „cinci", *ceint*$_5$ „legat la brîu", *seing*$_6$ „semnătură" etc.

Totuşi în vocabularul românesc există un număr de omonime faţă de care limba manifestă o anumită toleranţă, întrucît ele nu perturbează funcţionalitatea sistemului ei lexical. Prezenţa omonimelor este suportată în limbă, datorită faptului că majoritatea lor sînt omonime parţiale. Ele se diferenţiază atît prin paradigmele lor de declinare sau conjugare, cît şi datorită contextului care înlătură ambiguitatea (cf. *supra,* 3.3.6). Stările conflictuale în care pot apărea omonimele sînt înlăturate şi prin aceea că majoritatea omonimelor limbii române (avem în vedere omonimele autentice) aparţin unor stiluri funcţionale diferite. Această diferenţă stilistică este susţinută, de regulă, şi de o distanţare tematică, ceea ce duce la apariţia următoarelor deosebiri în folosirea omonimelor :

1) Un cuvînt aparţine limbajului comun, iar omonimul său se întîlneşte într-un anumit limbaj special (profesional) : *bor*$_1$ „marginea pălăriei" — *bor*$_2$ (*Chim.*) „metaloid aflat în sărurile acidului boric", *bar*$_1$ „local" — *bar*$_2$ (Fiz.) „unitate de măsurare a presiunii atmosferice", *locativ*$_1$ „privitor la casele închiriate" — *locativ*$_2$ *(Lingv.)* „caz al declinării în unele limbi, care arată locul", *lux*$_1$ „somptuozitate, bogăţie, belşug" — *lux*$_2$ *(Fiz.)* „unitate de măsură a iluminării", *pană*$_1$ (la păsări) — *pană*$_2$ (la motor), *rai*$_1$ „paradis" — *rai*$_2$ (Nav.) „roată de lemn sau metal prin care e rulată parîma", *sol*$_1$ „persoană trimisă undeva cu o misiune specială" — *sol*$_2$ „stratul superior şi afînat al scoarţei pămîntului" — *sol*$_3$ *(Muz.)* „a cincea treaptă din gama majoră tip ; sunetul şi nota corespunzătoare" etc.

2) Un cuvînt face parte din lexicul limbii comune sau din stilul literar al limbii, iar omonimul său se folosește în dialecte sau în limbajul popular : *cocon*$_1$ *(pop.)* „termen de politețe ; domn — *cocon*$_2$ „înveliș protector din fire pe care le secretează larvele unor insecte ; gogoașă" ; *coardă*$_1$ „fir elastic, fir împletit" — *coardă*$_2$ *(reg.)* „spadă, sabie" ; *dată*$_1$ „timp calendaristic" — *dată*$_2$ *(reg. și pop.)* „soartă" (În expresia : *Așa i-a fost data*) ; *rudă*$_1$ „rudenie" — *rudă*$_2$ (reg.) „prăjină, par" ; *țiglă*$_1$ „piesă de argilă arsă folosită la învelitul caselor" — *țiglă*$_2$ *(reg.)* „frigare" etc.

3) Un cuvînt face parte din lexicul uzual, iar omonimul său este învechit : *arcan*$_1$ „laț" — *arcan*$_2$ (înv.) „secret" ; *dietă*$_1$ „regim alimentar special" — *dietă*$_2$ (înv.) „adunare legislativă în unele țări europene din trecut" ; *mapă*$_1$ „scoarțe de carton sau piele, pentru ținut hîrtii" — *mapă*$_2$ (înv.) „hartă geografică" ; *pistol*$_1$ „revolver" — *pistol*$_2$ (înv.) „ban de aur" ; *roată*$_1$ „cerc din metal sau lemn cu spițe sau plin care pune în mișcare un vehicul" — *roată*$_1$ (înv.) „unitate militară egală aproximativ cu o companie" <rus. *rota* ; *taler*$_1$ „vas plat ; disc, platou la balanță" — *taler*$_2$ *(înv.)* „monedă de argint care a circulat în țările românești" etc.

Numărul omonimelor, tipurile lor, ca și repartizarea după diverse zone ale vocabularului diferă de la o limbă la alta. În limba română, după cum s-a putut constata, omonimia afectează în special zonele periferice ale vocabularului, ceea ce explică, în bună parte, toleranța față de acest fenomen. Atunci cînd omonimele încep să reprezinte un fenomen perturbant al procesului de comunicare, limba ia măsuri „profilactice" prin înlocuirea unuia dintre ele cu un alt cuvînt. Interesant de observat este faptul că intoleranța aceasta se manifestă atît pentru omonimele totale, cît și pentru cele parțiale. Probabil, un factor hotărîtor îl constituie prezența unor omonime în straturile lexicului activ, care înlesnește întîlniri mai dese dintre acești „gemeni falși" ai limbii. Așa s-a întîmplat, de pildă, cu substantivul *fur*, care a fost înlocuit prin *hoț*, datorită coincidenței cu forma persoanei I a verbului *a fura*. I. Coteanu aduce și alte exemple de înlocuiri cauzate de fenomenul omonimiei. „Astfel, este foarte posibil ca *pisoi* „pui de pisică" să fi scos din circulație pe *pisoi* „unealtă de pisat în piuliță, pisălog", iar *porumb* „Zea

mais", să fi făcut ca în Muntenia pasărea din familia columbaceelor să se numească aproape exclusiv prin diminutivul *porumbel*, ca să nu se confunde cu planta. Adjectivul *nou* ar fi trebuit să aibă pluralul feminin și neutru *nouă* . . ., dar *nouă* venea în omonimie cu singularul feminin. Sub presiunea masculinului care și-a extins și în alte cazuri desinența la plural *-i*, cf. formele dialectale muntenești *crivăți*, *înghețăți*, dar și *tălpi*, *străzi*, devenite literare în dauna mai vechilor *talpe*, *strade*, *nouă* a fost modificat în *noi*" [134]. Ultimul exemplu ne arată posibilitatea interferenței dintre factorul omonimiei și cel al analogiei. Din acest punct de vedere, este interesant un caz al conflictului omonimic care a afectat o serie de forme analogice ale limbii române. Avem în vedere fenomenul omofoniei substantivelor postverbale care au coincis cu formele participiilor și adjectivelor de origine participială derivate de la același verb: *numerotat*$_1$ (subst.) „acțiunea de a număra, numărătoare" — *numerotat*$_2$ (adj.) „care poartă un număr", *sărat*$_1$ (subst.) „faptul de a săra, sărare" — *sărat*$_2$ „care conține sare", *săturat*$_1$ (subst. în expresia: *a mînca pe săturate)* — *săturat*$_2$ (adj.) „sătul", *spălat*$_1$ „acțiunea de a spăla" — *spălat*$_2$ (adj.) „curat", *spoit*$_1$ (subst.) „faptul de a spoi" — *spoit*$_2$ „văruit" etc. Acest tip de omofonie se vădește a fi intolerabilă în limba română. Fenomenul adjectivării participiilor fiind mai activ, formele respective tind să înlăture omonimele lor substantivale, prin trecerea lor în fondul pasiv al limbii. Acest fenomen poate fi observat pe baza comparației dintre dicționarele mai vechi ale limbii, în care substantivele de tipul *pățit*, *născut*, *păzit* etc. nu aveau nici o notație stilistică, cu dicționarele mai recente (DEX), în care ele sînt notate ca fiind rare, învechite sau populare. Într-adevăr, în limba actuală foarte multe dintre aceste substantive au fost înlocuite sau tind să fie înlocuite de infinitivele lungi (cf. *născut* — *naștere*, *strîns* — *strîngere*, *sfărîmat* — *sfărîmare*, *sleit* — *sleire* etc.) sau prin derivatele sufixale cu funcție de *nomina actionis* (cf. *pățit* — *pățanie*, *ciupit* — *ciupeală*, *încurcat* — *încurcătură*, *stricat* — *stricăciune* etc.). Desigur, aceasta nu este decît o tendință, deoarece ponderea substantive-

[134] I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 84.

lor *nomina actionis* terminate în *-t* sau *-s* este încă destul de mare (cf. *cules, prăşit, scris, spălat, măturat* etc.).

Este evident că omonimia, fără a constitui un factor hotărîtor în dezvoltarea vocabularului, reprezintă totuşi un element reglator care nu poate fi neglijat atunci cînd studiem evoluţia sistemului lexical şi gramatical al limbii române.

5.4.4. FUNCŢIILE STILISTICE ALE OMONIMELOR

Chiar şi cei care consideră omonimia ca fenomen absolut negativ al limbii, exagerînd uneori rolul perturbant al omofoniei lingvistice, recunosc totuşi omonimelor o singură virtute : posibilitatea lor de a servi ca mijloc de creare a ambiguităţii voite, specifice jocului de cuvinte, calamburului, epigramei şi altor forme ale satirei şi umorului [135].

Calamburul (fr. *calembour* „glumă") este un procedeu stilistic, cu efect umoristic, care exprimă echivocul, prin prezenţa în acelaşi text a unuia sau a mai multor omonime [136]. De exemplu : „Nu contest că femeile au *rostul* lor pe lume. Dar odată ajunse neveste îţi strică toate *rosturile*" (T. Muşatescu).

Calamburul se foloseşte, în special, în stilul epigramistic. Autorii creează cu ajutorul omonimelor, în mod voit, posibilitatea unei duble interpretări. Efectul stilistic constă în aceea că lectorul descoperă sensul adevărat al cuvîntului, în pofida sensului aparent, pe care ni-l impune textul epigramei :

„Un bour tînăr — M.S. —
Cînd năvăli să mă răstoarne,
Îşi rupse unul dintre coarne
În pieptu-mi matur, dar vînjos.
Şi eu, adept al lui Christos,
Milos de orice *dobitoc*,
M-aplec şi *cornu'* rupt de jos
Pe frunte i-l lipesc la loc"

(Cincinat Pavelescu)

[135] A. A. REFORMATSKIJ, *Vvdenie v jazykoznanie*, Moscova, 1955, p. 60

[136] Gh. N. DRAGOMIRESCU, *Mică enciclopedie a figurilor de stil*, Bucureşti, 1975, p. 121.

Scanned with OKEN Scanner

Unui poet (epitaf)

Poetul nostru, plin de har,
Zace-n pămînt la Murfatlar.
Invidios cum să nu fii ?
El chiar și mort e printre *vii* !

(Caten Popescu)

Ca mijloc de a crea ambiguitatea și aluzia se folosește nu numai omonimia, ci și polisemia cuvintelor. În ambele cazuri, de fapt, echivocul e numai aparent, deoarece cititorul este pregătit, într-un fel sau altul, pentru a decoda sensul urmărit de autor. Acestui scop servesc explicațiile sau dedicațiile care de multe ori preced textul epigramei, precum și cunoașterea de către cititor a unor amănunte în plus despre fenomenul sau persoana vizate în epigramă :

La curtea cu juri din Piatra-Neamț, unde a pledat mai multe procese cu mare succes moral, dar nu pecuniar.

„Juraţii-au fost de data asta
Mult mai cinstiţi ca acuzatul :
L-au *achitat !*
Dar el, sînt sigur
N-o să-și *achite* avocatul !"

(Cincinat Pavelescu)

Fabulă de . . . circulaţie

„*Leul,* criţă la volan,
Prins de a vitezei febră,
A intrat într-un *fazan*
Și l-a omorît pe . . . *zebră* !"

(Al. Clenciu)

În multe epigrame este folosită omonimia dintre numele proprii (nume de persoane, denumiri de reviste, instituţii etc.) și apelativele de la care au provenit acestea, cu scopul de a „reîmprospăta" forma internă a numelui, atrăgînd atenţie asupra concordanţei dintre esenţa feno-

menului și denumirea lui sau, dimpotrivă, subliniind contradicția dintre formă (denumire) și conținut :

Fostului ministru Lupu la altă serată de la palatul regal, cînd l-au surprins în flagrant delict de galanterie cu altă doamnă cu părul brun.

„La serata de la curte
Domnu *Lupu* făcea curte,
Însă altcuiva.
Și-nțeles-am adevărul
Că un *Lup* își schimbă părul,
Dar năravul ba !"

(Cincinat Pavelescu)

Revistei „Urzica"

„*Urzicuța*, vasăzică,
(Nu știu de-i va fi pe plac)
E, oricum, mai rar *urzică*
Și mai des este . . . spanac !"

(Traian Gărduș)

Caricaturistului arhitect Șt. Cocioabă

„Ca umorist ai mult noroc,
Și numele te-ajută-n treabă . . .
Rîd toți cînd desenezi un bloc
Semnînd alături COCIOABĂ !"

(Mircea Popescu)

5.5.0. SINONIMIA

S i n o n i m e (gr. sunônumos „cu același nume") sînt cuvinte diferite ca formă, dar apropiate sau identice ca sens.

De exemplu : *bază — temelie — fundament ; bucurie — veselie — bună dispoziție ; cauză — motiv — pricină ; civic — cetățenesc — patriotic ; desperare — deznădejde ; față — chip — obraz ; mulțumire — satisfacție ;*

a munci — a lucra ; a ordona — a porunci — a comanda — a dispune ; a pedepsi — a sancționa — a condamna — a osîndi ; a sosi — a veni ; prudent — precaut — prevăzător ; ridicol — caraghios — ilar — rizibil etc.

Prezența sinonimelor în sistemul lexical este un fenomen pozitiv, căci pune la dispoziția vorbitorului un sistem diversificat și suplu pentru a-și exprima cu cea mai mare precizie atît diferitele fațete și chipuri mereu schimbătoare ale lumii în perpetuă mișcare, cît și atitudinea sa față de fenomenele și obiectele denotate. De aceea, este legitim interesul de care s-a bucurat această categorie semasiologică din partea specialiștilor și a unui public larg [137].

Două sau mai multe cuvinte alcătuiesc o *serie* sau un *grup sinonimic*. Extensiunea grupului poate fi diferită în funcție de natura denotatului, de sfera vocabularului căreia îi aparține cuvîntul, de specificul național al sistemului lexical. Se știe că sinonimia este un indiciu al bogăției limbii, dar prezența ei nu constituie o necesitate în toate sferele limbii. Sinonimia, de pildă, creează o serie de inconveniente în sistemele terminologice. Termenul științific ideal nu ar trebui să aibă sinonime, căci sinonimia în acest domeniu duce la crearea unor duble inutile. În realitate însă, în toate domeniile științei avem multe serii de termeni paraleli (cf. *bisextil — bisect, odometru — podometru, planiglob — planisferă, consoană palatalizată — consoană muiată, conjunctiv — subjonctiv ; natriu — sodiu, azot — nitrogen* etc. După cum remarcă I. Coteanu, „în limbajul științific, sinonimia perfectă, totală sau absolută nu constituie decît o întîmplare cu caracter excepțional, explicabilă fie prin proveniența termenilor sinonimi din limbi diferite, din școli științifice diferite, fie prin modificarea unei nomenclaturi etc.“ [138]

[137] În lexicologia românească, deși lipsesc studii cu caracter monografic asupra sinonimiei, există un număr important de lucrări consacrate diverselor aspecte ale categoriei în discuție : Gh. BULGĂR, LR, 1959, nr. 2 ; DS, București, 1972, Rodica BOGZA, AUB, 18, 1960 ; M. BUCĂ, LR, 1956, nr. 1 ; AUT, V (1967), VI (1968) ; VII (1868), VIII (1970), IX (1971) ; SL, 1974 ; Maria BOJAN, CL, 1967, 1 ; B. KELEMEN, ACILER, I, 1970 ; Ștefan MUNTEANU, „Orizont“, 1967, nr. 12 ; Mircea RADU, LL, XIII, 1967 ; Luiza SECHE, CL, 1967, nr. 1 ; Elena SLAVE, „Sistemele limbii“, 1970 ; Maria KIRALY, AUT, XI (1960) ; G. I. TOHĂNEANU, LR, 1964, nr. 5 ; LR, 1967, nr. 3 ș.a.

[138] I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 78.

Gradul de aderență sinonimică a cuvintelor este legat de natura sensului lexical. Se observă, că obiectele concrete au mai puține sinonime decît noțiunile abstracte. Cuvintele *apă, masă, creion, televizor, sare, lingură, cuțit* etc. fie că nu au sinonime, fie că se sinonimizează cu un număr redus de cuvinte. Sinonimia în domeniul concretului, de fapt, este aproape întotdeauna un fenomen de *polionomie*, sau de *cvasisinonimie*. De pildă, cuvîntul *masă*, deși intră într-o serie analogică cu *birou — scrin — măsuță — tejghea* etc. nu este sinonim cu acestea deoarece fiecare din membrii grupului denumesc diverse tipuri de mese, diferite ca formă și destinație. Și în cadrul lexicului abstract, se observă o disproporție evidentă între numărul de sinonime care denumesc noțiunile pozitive și abundența de termeni sinonimici folosiți pentru a desemna fenomene negative. Este impresionant șirul de cuvinte și expresii ale limbii române pe care vorbitorii îi folosesc pentru a infiera prostia, lenea, hoția, amoralismul etc. *Prost — prostan* (înv.) — *prostănac — prostănău — prostolan (fam.) — prostovan* (fam. și pop.) — *bleot* (reg.) — *bobletic* (reg.) — *idiot — imbecil — cretin — gogoman* (fam.) — *limitat* (fig.) — *mărginit* (fig.) — *obtuz* (fig.) — *redus* (fig.) *mangosit* (reg. și fam.) — *nătărău — nătăfleț — nătîng — nătîntoc* (înv. și reg.) — *năvleg* (reg). — *neghiob — nerod — netot — pliurd* (reg.) — *tembel — tîmp — tîmpit — tont — tontălău* (fam.) — *tontolete* (pop.) — *vlad* (pop.). La acestea se mai adaugă un șir întreg de expresii și locuțiuni : *prost ca noaptea — un prost și jumătate — prost fără pereche — prost de dă în gropi — prostul-proștilor — lovit (bătut, pălit, trăsnit) cu leuca (în cap) — greu de cap — cap pătrat (sec, de lemn, de bostan, de dovleac) — cap umplut cu tărîțe — cap de bou — puțin la minte — slab la (de) minte — deștept ca oaia — sărac cu duhul — Tănase tot Tănase* etc.

După cum reiese din majoritatea definițiilor date sinonimelor, în cadrul sinonimiei se disting cel puțin două categorii de echivalențe semantice : 1. cuvinte identice ca sens ; 2. cuvinte cu sensuri apropiate. În legătură cu legitimitatea includerii în sfera sinonimiei a uneia sau a altei din cele două tipuri de echivalente lexicale s-au exprimat păreri diferite. După unii lingviști, numai cuvintele din prima categorie, care exprimă aceeași noțiune

Scanned with OKEN Scanner

sau denumesc același obiect putînd să se substituie în orice context, trebuie considerate sinonime autentice. Prin urmare, în limba română am putea numi sinonime numai cuvintele de tipul *dragoste — iubire ; soție — nevastă ; secol—veac ; tinerețe — juneță* etc.

Cuvintele cu sensuri foarte apropiate și totuși diferite (*tristețe — jale ; prieten — tovarăș ; căldură — arșiță ; repede — rapid ; ceferist — feroviar* etc.) ar urma să fie excluse din sfera sinonimiei și subsumate, eventual, unei alte categorii semantice, pe care unii lingviști o numesc *omoionimie* [139] sau *polionimie* [140].

Totuși în majoritatea studiilor teoretice, cît și în lucrările de lexicografie predomină un punct de vedere mai larg asupra sinonimiei, considerîndu-se că sinonime pot fi atît cuvintele cu sensuri absolut identice, cît și cuvintele cu sensuri apropiate, care se deosebesc printr-o serie de trăsături de ordin semantic, afectiv-stilistic sau funcțional [141]. Dar aceste deosebiri trebuie să fie neesențiale, și neutralizabile, permițînd substituirea cuvintelor respective în anumite contexte, fără a se pierde din vedere identitatea obiectului desemnat.

5.5.1. SINONIME ABSOLUTE ȘI SINONIME RELATIVE

În discuțiile privind sinonimia nu odată s-a pus următoarea întrebare : există oare în limbă două cuvinte absolut identice ? Înainte de a răspunde la această întrebare este, desigur, necesar să precizăm ce trebuie să înțelegem prin termenul *identic*. Identitatea, în acest caz, nu se referă la formă, deoarece sinonime pot fi numai cuvintele cu un înveliș sonor diferit. Prin urmare, identitatea se referă la latura internă a cuvîntului, sensul lexical, și la valențele lui funcționale (valoarea stilistică, frecvența, posibilitățile de îmbinare cu alte cuvinte în limbă etc.). Existența unor asemenea cuvinte este contes-

[139] St. ULLMANN, *Précis de sémantique française*, p. 180.

[140] H. KOZIOL, *Grundzüge der englischen Semantik*, p. 55.

[141] M. BUCĂ, *Probleme teoretice ale sinonimiei*, p. 65 ; M. BUCĂ, I. EVSEEV, *PS*, p. 136 : „sinonimele sînt cuvinte care desemnează aceeași clasă de obiecte și exprimă aceeași noțiune, deosebindu-se, în majoritatea cazurilor, fie prin nuanțe stilistice, fie prin nuanțe semantice, fie prin toate aceste tipuri de nuanțe".

Scanned with OKEN Scanner

tată de o serie de lingviști [142]. Într-adevăr, o serie de cuvinte, care, la prima vedere, au sensuri și funcții identice, dacă sînt supuse unei analize mai atente, dezvăluie o serie de nuanțe de sens sau conotații stilistice, care împiedică înlocuirea lor în anumite contexte. Determinarea identității semantico-funcționale a cuvintelor în mare măsură va depinde de simțul lingvistic al vorbitorului, de gradul lui de cultură, de finețea și profunzimea analizei.

Deși probabilitatea ca două unități lexicale să coincidă ca sens și întrebuințare este foarte mică, totuși asemenea cuvinte există. Ele poartă denumirea de *sinonime absolute*. Ca exemple de sinonime absolute, adică cuvinte identice din punct de vedere semantic și stilistic, se dau următoarele perechi : *aflux—afluență, antagonic—antagonist, desperare—deznădejde, dragoste—iubire, lexic—vocabular, a memora — a memoriza, necontenit — neîncetat, secol — veac, selenar — lunar* etc. Desigur, numărul sinonimelor absolute nu este mare, deoarece existența unor asemenea dublete lexicale nu este justificată în limbă. Ele reprezintă un „lux" nepermis în sistemul limbii, care își drămuiește cu grijă inventarul unităților semnificative, înzestrînd orice semn lingvistic cu o funcționalitate maximă. Se înțelege că prezența în sistemul lexical al limbii a unor dublete este un fenomen întîmplător și temporar. Două cuvinte care, la un moment dat, au coincis ca sens, ca valoare stilistică și distribuție, tind să se diferențieze între ele, sau unul din cuvinte, nevalorificat sub aspect funcțional, poate să treacă în fondul pasiv al limbii, iar apoi să dispară. Un număr impresionant de dublete lexicale în limba română se datorează proceselor de derivare. Mai ales în secolul trecut, au apărut două șiruri de substantive postverbale terminate în *-ție* și *-țiune : formație — formațiune, conflagrație — conflagrațiune, declarație — declarațiune, filiație — filiațiune, petiție — petițiune, stație — stațiune, transcripție — transcripțiune* etc. Din aceste perechi, unele s-au diferențiat semantic (cf. *formație — formațiune, stație — stațiune*), la altele însă, cînd sensul a rămas același, unul dintre dublete (de regulă, terminat în *-țiune*) a trecut în fondul pasiv al limbii (*constituțiune, petițiune, populațiune, situațiune* etc.).

[142] M. BUCĂ, I. EVSEEV, PS., p. 121.

Sinonimele relative se deosebesc prin nuanțe semantice, prin valorile lor stilistice, prin sfera de utilizare sau prin posibilitățile de combinare cu alte cuvinte. În funcție de natura deosebirilor dintre două sinonime, se pot distinge următoarele categorii de sinonime relative :

a) *Sinonimele ideografice* sînt cuvinte cu aproximativ același înțeles. Astfel, sinonimele *veselie — bucurie*, vesel — *bucuros*, deși se referă la aceeași stare de bună dispoziție a omului, se deosebesc printr-o serie de nuanțe ale sensului. Cineva poate să fie vesel fără o anumită cauză de ordin moral, un om bucuros are întotdeauna un motiv special pentru a se bucura. Veselia poate să fie o trăsătură permanentă a cuiva (*el este un om vesel*), bucuria este un sentiment trecător. Nu coincide nici modul de manifestare a celor două sentimente : un om bucuros poate să nu-și exteriorizeze starea lui sufletească, în timp ce veselia presupune o anumită voioșie, exuberanță și expansivitate în mișcări, mimică, vorbire etc. Sinonimele ideografice se deosebesc prin trăsături de ordin semantic care au în vedere :

1) gradul de manifestare a unei calități : *bun — excelent, mare — imens — colosal, inteligent — sagace, umed — ud, fricos — laș, răutăcios — rău — hain* etc.

2) intensitatea unei acțiuni sau a unui fenomen : *a striga — a țipa, a arunca — a azvîrli, a se jena — a se rușina ; a dojeni — a certa, a umezi — a uda ; frig — ger ; căldură — arșiță ; furtună — uragan* etc.

3) sfera de cuprindere a noțiunii : *rută — drum ; inteligență — perspicacitate ; sarcină — obligație ; scuză — dezvinovățire ; dascăl — învățător — profesor* etc.

Sinonimele ideografice prezintă cele mai mari dificultăți în stabilirea grupurilor sinonimice. „Cînd se afirmă că două sau mai multe cuvinte sînt sinonime dacă au *aproximativ* același sens, se dă lui „aproximativ" valoarea din limbajul curent. Într-o cercetare riguroasă, el este însă derutant, căci o aproximație poate să fie mare, foarte mare, mică sau foarte mică. Pe care s-o luăm în considerație în definiție ? Întrebarea se vădește cu atît mai legitimă, cu cît *aproximativ* se referă la un concept nu prea bine conturat nici el, la conceptul de sens. Nu se știe, așadar, ce întindere are zona de fenomene căreia i se poate aplica termenul *aproximativ*, fiindcă nu se știe cu exactitate dorită ce este sensul. Din această cauză

exercițiile practice, foarte vechi și foarte utile din anumite puncte de vedere, de construire de serii sinonimice suferă de o puternică doză de subiectivism" [143]. Este foarte greu de stabilit anumite criterii precise care să ne permită să facem distincția dintre relația de sinonimie și alte tipuri de raporturi semantice specifice grupurilor tematice, seriilor analogice și asociative etc. În orice caz, greșeala cea mai frecvent întîlnită în dicționarele de sinonime constă în confundarea raportului de sinonimie cu cel de hiponimie. În cadrul aceluiași grup sinonimic nu pot figura cuvinte care se află în raportul de incluziune (hiponimie) specific genului și speciei. De pildă, nu se pot sinonimiza, deși acest lucru se întîmplă foarte frecvent [144], cuvintele *scriitor — poet — dramaturg — autor — prozator* etc., căci scriitorul în raport cu poetul, dramaturgul, prozatorul, romancierul, nuvelistul etc. este o noțiune generică, iar cuvîntul *autor*, la rîndul său, are o sferă mult mai largă decît cea a cuvîntului *scriitor*.

b) *Sinonimele stilistice* exprimă aceeași noțiune și denumesc același obiect sau aceeași clasă de obiecte, deosebindu-se prin una sau mai multe trăsături de ordin stilistic. Valoarea stilistică a sinonimelor reiese în evidență prin comparația lor cu un membru nemarcat al seriei, care aparține stilului neutru, iar sinonimele lui să se caracterizeze printr-o nuanță livrească, poetică, familiară, populară etc. În cadrul seriilor sinonimice ale limbii române întîlnim următoarele opoziții stilistice :

1. Neutru — livresc : *ardoare — ardență* (livr.), *cuvînt — verb* (livr.), *comesean — conviv* (livr.), *denigrare — vituperație* (livr.), *destin — fatum* (livr.) — *fortună* (livr.), *dezaprobare — oprobriu* (livr.), *docil — obedient* (livr.), *generozitate — munificență* (livr.), *învechit — vetust* (livr.), *privare — privațiune* (livr.), *singurătate — solitudine* (livr.), — *solitarism* (livr.), *veridicitate — veracitate* (livr.) etc.

2) Neutru — poetic : *cristal — cleștar* (poet.), *cărunt — nins* (poet.), *ceresc — celest* (poet.), *rege — crai* (poet.), *minunat — divin* (poet.), *inexistență — neființă* (poet.), *pămînt — glie* (poet.), etc. Fiecare limbă are la dispoziție un anumit număr de termeni care prin forma lor sonoră, prin asociațiile pe care le trezesc, ca și prin folosi-

[143] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 75.
[144] *Dicționar de sinonime*, București, 1970.

Scanned with OKEN Scanner

rea lor frecventă în diversele genuri ale poeziei culte sau populare au căpătat un anumit „nimb" poetic. Cele mai multe dintre cuvintele poetice au un sens figurat (cf. *muză, nimfă, strună, hău, abis* etc.).

3) Neutru — popular : *albie — troacă* (*pop.*), *a auri — a întrauri* (pop.), *soldat — cătană* (pop.), *salvare — mîntuire* (pop.) — *izbăvire* (pop.), *divorţ — despărţenie* (pop.), *doctorie — doftorie* (pop.), *dor — alean* (pop.), *lalea — tulipan* (pop.), *soartă — scrisă (pop.)* etc. Limba română posedă sisteme întregi de termeni din diverse zone ale vieţii şi experienţei care au o forţă de expresie şi evocare mult mai mare decît echivalentele lor „oficiale". Astfel, alături de denumirile obişnuite ale lunilor de proveniență latină limba română are pentru fiecare lună una sau mai multe denumiri populare „care se înşiră, unul după altul, într-un exuberant lanţ lingvistic, mărturisind despre fantezia jucăuşă, despre neastîmpărata putere asociativă a poporului nostru" [145] : *ianuarie — cărindar* (pop.) — *gerar* (pop.) — *genar* (pop.), *februarie — faur* (pop.) — *făurar* (pop.) ; *martie — mărţişor* (pop.) — *germănar* (pop.), *aprilie — prier* (pop.) — *florar* (pop.), *mai — florar* (pop.), *iunie — cireşar* (pop.), *iulie — cuptor* (pop.), *august — gustar* (pop.), — *măslar* (pop.) — *secerar* (pop.), *septembrie — răpciune* (pop.) — *brumărel* (pop.) — *vinicer* (pop.), *octombrie — brumărel* (pop.) — *brumar* (pop.), *noiembrie — promorar* (pop.), *decembrie — ningău* (pop.).

4) Neutru — familiar : *arteziană — ţîşnitoare* (fam. şi pop.), *mărinimos — galanton* (fam.), *soţie — nevastă* (fam.) — *consoartă* (fam.), *crai — donjuan* (fam.), *băutură — pileală* (fam.), *burlac — becher* (fam.) etc. Majoritatea cuvintelor cu o nuanţă familiară se deosebesc de sinonimele lor neutre şi din punct de vedere semantic, întrucît implică în sensul lor o notă negativă (ironică sau depreciativă). De exemplu, cuvîntul *gheşeft* (fam.) în raport cu sinonimul său *afacere* conţine şi o nuanţă depreciativă, afacere măruntă, de regulă, necinstită.

5) Neutru — regional : *praf — colb, căruţă — cocie* (reg.), *brîu — şerpar* (reg.), *compas — sistar* (reg.), *coşciug — copîrşeu* (reg.), *varză — curechi* (reg.), *cartofi — crumpi* (reg.) — *barabule* (reg.), *căciulă — cuşmă* (reg.),

[145] G. I. TOHĂNEANU, Teodor BULZA, *O seamă de cuvinte româneşti*, Ed. Facla, Timişoara, 1976, p. 13.

lăutar — ceteraș (reg.), *vioară — scripcă* (reg.) — *ceteră* (reg.), *portocaliu — narangiu* (reg.), *herghelie — stavă* (reg.) etc. Numărul cuvintelor din lexicul regional care au pătruns în unele stiluri ale limbii literare este considerabil, însă nu toate regionalismele au un corespondent perfect în limba comună, iar, de multe ori, sinonimia aceasta este numai aparentă. O serie de cuvinte cu caracter regional sînt folosite în limba literară numai ocazional, în unele opere literare cu funcția de a reda „culoarea locală", fără a fi opuse cuvintelor limbii comune. Or, pentru ca două cuvinte să fie considerate sinonime, ele trebuie să se întîlnească, să se opună și să se substituie, în același timp. „Orice sinonimie presupune o situație concretă. De aceea, la determinarea ei trebuie să se țină seamă : a) de repartiția dialectală a termenilor ; b) de repartiția stilistico-funcțională a lor" [146]. De pildă, cuvîntul *roșie* „tomată" are ca sinonim dialectal pe *paradaisă*, cuvînt circumscris mai ales ariei bănățene care, cu greu ar putea fi admis ca sinonim al cuvîntului *roșie* sau *tomată* în sistemul limbii literare. Caracterul oarecum „închis" și limitat al cuvîntului regional, adesea este dublat și de o diferență privind natura denotatului. Se știe că de multe ori deosebirile dintre denumiri ascund niște diferențe de ordin denotativ. Astfel, faptul că în diverse regiuni ale țării obiectul de îmbrăcăminte femeiască care ține locul fustei constînd dintr-o bucată dreptunghiulară de stofă țesută în casă și împodobită cu flori sau motive naționale, se numește cînd *fotă*, cînd *opreg*, *vîlnic*, *catrință* sau *zadie* se explică prin deosebirile chiar în modul de a confecționa sau a purta obiectul respectiv. Aceste cuvinte sînt *etnografisme* care nu pot constitui sinonime în sensul strict al cuvîntului.

În categoria sinonimelor stilistice pot fi incluse și perechile de cuvinte care se deosebesc prin frecvența lor în limbă, cf. : *defăimător — infamator* (*rar*), *demnitate — dignitate* (*rar*), *amurg — murg* (*rar*), *desfidere — desfid* (*rar*) etc., prin proveniența lor (cuvinte autohtone — cuvinte împrumutate) sau se opun sub aspect diacronic (neologisme, arhaisme) ; de exemplu : *cadou — prezent* (înv.), *dicționar — vorbar* (înv.), *difăimător — difamant* (franțuzism), *mînire — mîhniciune* (înv.), *desperat —*

[146] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 77.

apelpisit (înv.), *sentimentalism* — *simțimintalism* (înv.), *neprefacut* — *nefățărit* (înv.), *a varia* — *a feluri* (înv.), *strălucitor* — *eclatant* (franțuzism), *respingător* — *execrabil* (franțuzism) etc.

c) *Sinonimele semantico-stilistice* se deosebesc între ele atît prin diverse nuanțe de sens, cît și prin valorile lor stilistice. De exemplu, între cuvintele *bătaie* — pe de o parte și sinonimele sale *pălmuială* — *cotonogeală* — *mardeală* nu este numai o deosebire de ordin stilistic (*bătaie* aparține stilului neutru, *pălmuială* și *cotonogeală* au o nuanță familiară, iar *mardeală* este un cuvînt argotic). Ele se diferențiază și prin sensurile lor, *păruială* este o bătaie fără urmări prea grave și presupune o acțiune reciprocă ; *cotonogeală* și *mardeală* înseamnă bătaie mare, zdravănă, cu deosebirea că sinonimul *cotonogeală* presupune „bătaie zdravănă cu ciomagul sau cu bîta" (DLRLC). Deosebiri de ordin semantic și stilistic vom descoperi și în cadrul grupului de sinonime : *călătorie* — *deplasare* — *promenadă* — *croazieră* — *turneu*. Substantivul *deplasare* presupune o călătorie în interes de serviciu și este specific stilului oficial ; *promenadă*, cuvînt livresc, înseamnă o plimbare efectuată într-un anumit loc care trezește un interes deosebit ; *croazieră* este un neologism și înseamnă călătorie pe mare ; *turneu* — este un cuvînt din limbajul special și înseamnă, de obicei, o deplasare a unei trupe artistice sau a unei echipe sportive, de regulă, pe un circuit închis, pentru a da spectacole sau a susține meciuri în diferite localități.

d) *Sinonimele care se deosebesc prin distribuția lor lexicală* pot fi atît cuvinte identice ca sens, cît și sinonime ideografice. La cele ideografice deosebirile de distribuție scot în evidență anumite diferențe de ordin semantic, fiind în același timp cauzate de acestea din urmă. De exemplu, între sinonimele *muncă* și *lucru* există unele diferențieri privind nuanțele lor semantice care reies în evidență mai ales prin anumite asimetrii în distribuția lor lexicală. *Muncă* este un concept mai abstract, cu o cuprindere largă care include o serie de componente semantice care lipsesc din sfera sinonimului său, de aceea, *muncă* se folosește în îmbinări cu caracter terminologic, social-politic și filozofic : *dreptul la muncă, forța de muncă ; oamenii muncii, muncă abstractă, muncă concretă, diviziunea muncii* etc. În același timp, *munca* im-

plică un efort, de aceea, în limba română acest lexem desemnează și „osteneală, strădanie", mergînd pînă la sensul, astăzi învechit, „suferință, chin, tortură", de care se leagă și expresiile *munca lui Sisif*, *muncă silnică* etc., în care nu apare sinonimul său. Cuvîntul *lucru*, presupune o activitate mai ales fizică (cf. imposibilitatea înlocuirii sinonimelor în sintagma *muncă intelectuală*), de regulă, concretă și temporară, de aceea *lucru* se sinonimizează cu *treabă*, apărînd în sintagme și expresii de tipul *am mult de lucru*, *a face un lucru pe dos*, *lucru bun*, *lucru rău*, *a-și găsi de lucru* etc.

Distribuția este uneori unicul factor care diferențiază sinonimele totale sau absolute, justificînd prin aceasta și persistența lor în limbă. Desigur, în cazul acestor sinonime compatibilitățile sau incompatibilitățile de combinare ale sinonimelor nu pot avea o explicație semantică, ci numai una legată de uzul limbii, care a fixat locul fiecărui cuvînt într-o anumită ocurență lexicală. De exemplu, *doctor* și *medic* au același sens „persoană care posedă studii medicale superioare și are dreptul de a trata bolnavii", dar distribuția lor nu coincide : în adresări folosim cuvîntul *doctor*, în timp ce în sintagme care arată diverse specialități sau calificări medicale apare sinonimul său *medic* : *medic primar*, *medic specialist*, *medic legist* etc.

5.5.2. SINONIME CU ACELAȘI RADICAL ȘI SINONIME CU RADICALI DIFERIȚI

Această clasificare are în vedere nu proprietățile de ordin semantic și funcțional, ci forma sinonimelor, structura lor morfologică. În cadrul seriilor sinonimice din limba română, alături de cuvintele cu rădăcini și teme diferite (cf. : *folositor — util*, *părere — opinie*, *plafon — tavan*, *spaimă — groază* ; *sens — înțeles — semnificație — rost — tîlc* etc.), avem un număr impresionant de cuvinte echivalente ca sens, avînd același radical. Aceste cuvinte se diferențiază prin următoarele mijloace : a) prin locul accentului (*ántic — antíc*, *arípă — áripă*, *matúr — mátur* etc. ; b) prin componența fonematică a cuvîntului (*colo — colea*, *doctor — doftor*, *seară — sară*, *mamă — mumă* etc.) ; c) printr-un prefix prezent în structura unuia

dintre sinonime (*a auri — a întrauri, a coborî — a scoborî, a bucăţi — a îmbucăţi, a puşca — a împuşca ; bătrîn — îmbătrînit, formaţie — conformaţie, frate — confrate* etc.) ; d) prin prezenţa în structura cuvîntului a unor prefixe diferite : *imoralitate — amoralitate ; ireal — nereal ; disimetrie — asimetrie ; a decoji — a descoji* etc. ; e) prin sufixe (*burghezie — burghezime ; cîntec — cînt — cîntare ; consultare — consultaţie, diavolesc — diavolicesc ; economic — economicos ; vuiet — vuială* etc.).

În legătură cu aceste perechi de cuvinte se pune întrebarea dacă ele pot fi socotite sinonime lexicale sau aparţin altor tipuri de variabilitate a formei unităţilor lingvistice. De pildă, perechile *áripă — aripă, vúltur — vultúr* etc. pot fi socotite *variante accentologice*, sinonimele *doctor — doftor, acum — acúma — acuşi — variante fonetice*, iar formaţiile *burghezie — burghezime, ireal — nereal)* — variante derivaţionale.

Desigur există posibilitatea de a exclude aceste formaţii din sfera sinonimiei, considerîndu-le *variante*, urmînd ca ele să fie tratate în cadrul sinonimiei fonetice, morfologice sau derivaţionale. Dar aceasta nu ar fi decît un mijloc de a eluda şi a simplifica problema, deoarece în cadrul sinonimelor cu acelaşi radical există o gamă vastă de raporturi formale şi funcţionale. Deosebirea dintre *acum* şi *acuma*, pe de o parte, şi *atractiv* şi *atrăgător*, sau *climă şi climat*, pe de altă parte, nu este numai de natură cantitativă, ci şi o diferenţă privind modul de funcţionare a acestor variante în limbă.

În majoritatea cazurilor, variantele derivaţionale (cu prefixe sau sufixe diferite) sînt considerate sinonime. Desigur, între variante şi sinonime nu există limite tranşante şi criterii stabile pentru a determina apartenenţa formelor la una sau alta dintre aceste categorii semantice. De aceea, în multe cazuri apar o serie de soluţii subiective. De exemplu, în DEX, formaţiile paralele, foarte numeroase în limba română, terminate în *-ţiune/-ţie* sînt tratate, de regulă, ca variante. Desigur, această rezolvare este justificată în cele mai multe cazuri, cînd varianta cu *-ţiune (concepţiune, propoziţiune, declaraţiune, petiţiune* etc.) viabile în secolul trecut astăzi au fost înlocuite prin formele în *-ţie (concepţie, propoziţie, declaraţie, petiţie* etc.). Credem însă că alta este situaţia unor perechi ca *operaţie — operaţiune, naţie — naţiune, obligaţie — obli-*

gaţiune, selecţie — selecţiune şi multe altele, care continuă să se folosească cu unele deosebiri de ordin semantic, stilistic sau distribuţional. De pildă, se spune: *am multe obligaţii*, dar *posedă cîteva obligaţiuni C.E.C.*; *a face o selecţie*, dar *a transmite selecţiuni din opere* etc.

5.5.3. SINONIMELE CONTEXTUALE, FIGURATE ŞI POETICE

Sinonimele limbii comune, discutate în capitolele anterioare, se opun *sinonimelor contextuale.* Acestea din urmă reprezintă cazuri de apropiere sau chiar de identificare totală a sensurilor unor cuvinte, în anumite contexte şi situaţii. Dacă sinonimele autentice sînt identice sau foarte apropiate, în primul rînd, în sensurile lor de bază şi, de regulă, la cîteva dintre sensurile derivate, sinonimele contextuale se bazează pe o asemănare între sensurile derivate şi figurate, existente în limba comună sau generate de context. O bună parte dintre sinonimele contextuale sînt sinonime figurate [147]. De pildă, pentru a exprima noţiunea „mic" sau „neînsemnat" pot fi atrase, prin intermediul metaforei (litotei), o serie de denumiri ale obiectelor caracterizate printr-o dimensiune redusă: *pitic, liliput, mogîldeaţă, pigmeu; buburuză, gîndac; fărîmă, fir, firicel, pai; moleculă, atom* etc.

„Ici, umbre de noroade le vezi ocărmuite / De umbra unor pravili călcate, siluite, / De alte mai mici umbre, neînsemnaţi *pitici*" (Gr. Alexandrescu).

„Voi... Ce-n ochi nu vă vedeţi parul / Şi-un *pai* pe alţii zăriţi; / Lingăi de pe la domnie / Şi ambiţioşi *pigmei*" (C. Bolliac).

„Nu cerşeşte un român, / Nu cerşeşte cît mai are un *pai* de nădejde-n sîn" (B. P. Haşdeu).

„Toţi îmi dau bună ziua respectuoşi, fiindcă mă văd bine îmbrăcat şi mă cred fără îndoială un *fir* de oficialitate" (A. Sahia).

[147] Elena SLAVE, *Note asupra sistemului sinonimelor figurate*, „Sistemele limbii", p. 85—95.

Scanned with OKEN Scanner

Atragerea sub forma unui „lanț de inducție" a cuvintelor dintr-o anumită sferă tematică, pentru a semnifica prin intermediul unui anumit trop o nouă noțiune, fenomen denumit în mod sugestiv de Iorgu Iordan „derivare sinonimică" [148], este un procedeu frecvent utilizat în sfera limbajului artistic care duce la apariția *sinonimelor poetice*. Scriitorii și poeții, în încercarea lor de a se desprinde de automatismele limbajului uzual, creează un sistem sinonimic aparte, uneori sfidînd distanțele semantice dintre cuvintele cărora le atribuie un semnificat comun.

5.5.4. SINONIMIA ȘI POLISEMIA

Studiul sinonimiei lexicale dezvăluie existența unor relații și interdependențe dintre această categorie lingvistică și alte fenomene lexicale ca omonimia, antonimia, polisemia, derivarea etc. Din această rețea de raporturi, legăturile cele mai intime se stabilesc între sinonimie și polisemie. Ca și în cazul antonimiei (cf. 5.6.0.) echivalențele dintre cuvinte pot afecta întreaga sferă semantică a cuvîntului. Două cuvinte identice în sensul lor de bază, pot coincide și la sensurile lor derivate. În această situație se află sinonimele absolute (*dragoste — iubire, aflux — afluență, lexic-vocabular* etc.).

Cazurile de coincidență sînt mai rare decît fenomenul asimetriei structurilor semantice specifice sinonimelor parțiale (relative). Necoincidențele pot fi de mai multe tipuri :

a) un cuvînt este polisemantic, iar sinonimul său are un singur sens : *garderob(ă)* — 1. dulap în care se păstrează haine ; 2. loc special amenajat în sălile de spectacol, în localurile publice ; 3. întreaga îmbrăcăminte pe care o posedă cineva) ; *vestiar* — 1. „garderobă, într-o clădire publică, încăpere de lăsat hainele".)

b) ambele sinonime sînt polisemantice, dar coincid numai la unele dintre sensurile lor :

ceas — oră coincid în sensul lor de bază „interval de timp egal cu 60 de minute" ; *(a veni la ceas tîrziu)*, dar fiecare dintre ele au și sensuri divergente : *ceas* = „orologiu" ; *oră* = „lecție, curs" *(mă duc la ore)*.

[148] SLR, p. 313.

Scanned with OKEN Scanner

Coincidența parțială dintre sensurile sinonimelor polisemantice creează un cîmp de expansiune sinonimică a sensurilor cuvîntului polisemantic ; unul și același cuvînt poate avea pentru fiecare din sensurile sale sinonime diferite :

1. *a ridica* [1] *(a ridica o greutate)=a sălta, a înălța ;*
2. *a ridica*[2] *(a ridica mînecile)=a sufleca, a sumete ;*
3. *a (se) ridica* [3] *(a se ridica de pe scaun)=a se scula ;*
4. *a ridica* [4] *(a ridica o casă)=a zidi, a construi ;*
5. *a ridica* [5] *(a se ridica la luptă)=a se răzvrăti, a se răscula ;*
6. *a ridica* [6] *(a ridica masele)=a mobiliza, a strînge, a aduna ;*
7. *a ridica* [7] *(a ridica prețurile)=a spori, a crește, a urca ;*
8. *a ridica* [8] *(a ridica o pedeapsă)=a suspenda, a desființa, a anula.*

În felul acesta, posibilitățile de sinonimizare ale unui cuvînt sînt determinate de valențele lui semantice, de numărul sensurilor cuprinse în sfera lui semantică. Dicționarele de sinonime, desigur, nu reflectă întregul cîmp de sinonime ale cuvîntului polisemantic, indicîndu-se, în primul rînd, acele sinonime care coincid în sensurile lor de bază, identitatea sau apropierea fiind susținute și de o echivalență a unora din sensurile figurate.

5.5.5. FUNCȚIILE SINONIMELOR

Sinonimia este o sursă inepuizabilă a expresivității, preciziei și supleței exprimării orale și scrise în orice limbă. Scriitorul, poetul, publicistul sau omul de știință au la dispoziția lor un inventar de cuvinte echivalente sau cvasiechivalente din care pot alege unul, cel mai potrivit în situația dată, pentru a exprima cît mai exact și mai nuanțat ideea pe care doresc s-o comunice și să redea, în același timp, atitudinea lor proprie față de cele comunicate. Cînd vorbim însă de funcțiile sinonimelor în vorbire, de obicei, ne referim nu la acest proces de selecție, de căutare „a cuvîntului potrivit" care presupune „trierea" grupului de sinonime premergătoare actului comunicării, ci la relațiile dintre sinonime și func-

Scanned with OKEN Scanner

ţiile lor, atunci cînd sînt folosite în acelaşi context. Vom observa cu această ocazie că funcţiile sinonimelor decurg din natura raporturilor dintre aceste categorii de cuvinte. Se are în vedere posibilitatea lor de a se substitui reciproc datorită coincidenţei dintre sensuri şi capacitatea de a diferenţia cele exprimate prin deosebirile de natură semantică şi stilistică specifice celor mai multe dintre sinonime.

1) Funcţia de diversificare a vorbirii, prin evitarea repetării unui cuvînt în contextul aceleiaşi fraze sau a unor fraze alăturate este proprie, în special, sinonimelor absolute. Dar acest rol îl pot avea şi sinonimele relative (mai ales, cele ideografice), atunci cînd folosirea a două sinonime nu duce la modificarea identităţii denotatului. De exemplu :

„Cîtă *gratitudine* pentr-o privire ; cîtă *recunoştinţă* pentru că ar lăsa degeţelele ei dulci în mîinile lui" (M. Eminescu).

„Cine obiectează o aduce drept evidenţă faptul că numărul de legi *creşte*, că numărul de obligaţii şi deci de constrîngeri pentru individ *sporeşte* şi el" (M. Maliţa).

2) Funcţia de subliniere şi reliefare a unei idei prin reluarea ei cu ajutorul sinonimelor juxtapuse [149]. Iorgu Iordan numeşte acest procedeu „repetiţie semantică" [150] ; iar Tudor Vianu îl compară cu acela al proiectării unor fascicule de raze din mai multe direcţii, asupra aceluiaşi obiectiv [151]. În această funcţie, pentru a se evita tautologia, se preferă sinonimele relative. De exemplu :

„Ariile roiau *limpezi*, dulci, *clare* în mintea lui îmbătată" (M. Eminescu).

„Nimic de mirare ; spartanii erau cunoscuţi, printre altele, şi pentru *concizia*, pentru *lapiditatea*, pentru ... *laconismul* exprimării lor" (G. I. Tohăneanu).

[149] Luiza SECHE, *Juxtapunerea sinonimică* ..., CL, 1967, nr. 1, p. 103—113.

[150] SLR, p. 232.

[151] *Studii de stilistică*, p. 109.

Scanned with OKEN Scanner

3) *Funcția de precizare a unei idei*, prin introducerea unui sinonim care limitează și concretizează sfera noțiunii :

„Altă dată se recurge, iarăși voit, la aspectul fonetic *învechit*, adică *demodat* al unor cuvinte, cu scopul de a ironiza noțiunile respective și pe cei care mai țin la ele" (Iorgu Iordan).

„De fapt, în povestioarele istorice ale lui Odobescu se pot distinge părțile *narate* și cele *prezentate* ca tablouri, adică evenimentele *povestite* ca o succesiune și cele *înfățișate* ca o simultaneitate" (T. Vianu).

Cu funcția de a preciza sau a explica o noțiune sînt folosite nu numai sinonimele ideografice, ci și cele cu sens identic, dacă unul dintre cuvinte se presupune a fi mai puțin familiar cititorului, prin caracterul său neologic, special sau regional [152]. De exemplu :

„Acela care iubește trebuie să fie și el „nino", să aibă un suflet *infantil*, adică *pur* și *inocent*" (G. Călinescu).

Gh. Bulgăr a arătat [153] că în primele texte tipărite, traduceri religioase, autorii lor pentru a ușura înțelegerea textului, recurg la sinonime : „Întru săracia și întru fără de cinste au fost în *hule* și în *ocări*" (Coresi).

4) *Funcția de diferențiere sau opunere a unor noțiuni*, care, din punctul de vedere al uzului comun, se pot confunda, iar autorul ține să sublinieze tocmai diferența dintre ele. În aceste situații, sinonimele îndeplinesc un rol analog funcției antonimelor. Ca bază a opoziției poate să fie folosită orice diferență dintre sinonime, atît de ordin semantic, cît și stilistic.

„Se poate *face* orice, dar nu se poate *făuri* orice, cum nu se poate *săvîrși* orice" (Constantin Noica).

Atunci cînd opoziția dintre sinonime este voit exagerată, sau cînd cineva face o distincție dintre două sinonime absolute, pot apărea diverse efecte comice :

1. „Are *cap* și n-are *minte*" (Zicătoare).

[152] Rodica BOGZA, *Observații asupra sinonimiei*, AUB, IX (1960), 18, p. 339—340.

[153] Gh. BULGĂR, LR, 1959, nr. 2, p. 34—46.

Scanned with OKEN Scanner

2. „Pe piața literară cea mai 'naltă,
Poeții par un sortiment ciudat :
Ei se *mănîncă* dacă-s laolaltă,
Dar se *consumă* separat"

(Gheorghe Zarafu).

„— Nu vă înțeleg. Ce vă supără ? Cuvîntul *beregată*. E vulgar. Cum pot oamenii aceștia, ziariștii, să folosească un asemenea cuvînt vulgar, cînd e vorba de acela care a fost Ionel Brătianu ? Șeful avea *gît*, nu *beregată*" (Zaharia Stancu).

5.6.0. ANTONIMIA

A n t o n i m e (gr. *anti* — „contra", *onoma* — nume") se numesc perechile de cuvinte aparținînd aceleiași părți de vorbire care au sensuri diametral opuse.

De exemplu : *adevăr — minciună, afirmație — negație, simpatie — antipatie, tristețe — veselie ; alb — negru, amar — dulce, frumos — urît, intern — extern ; a aproba — a dezaproba, a iubi — a urî ; departe — aproape, jos — sus* etc.

În planul gîndirii, antonimelor le corespunde un anumit tip de raporturi logice ce se stabilesc între așa-zisele *noțiuni contrarii* sau *noțiuni incompatibile*. Aceste relații constau în aceea că afirmarea uneia dintre noțiuni presupune negarea noțiunii opuse. Într-adevăr, despre același lucru, în același timp, nu se poate afirma, fără riscul de a se contrazice, că este *alb* și *negru, mort* și *viu, scump* și *ieftin* etc.

Dar în cazul antonimiei, dealtfel ca și la alte categorii ale limbii, nu există o identitate perfectă cu categoriile logice reflectate. Natura semantică a opoziției antonimice este mai largă decît sfera contrarietății logice. În afara antonimelor care exprimă raporturi de contrarietate (cf. *bun — rău, dragoste — ură, mare — mic*), în sfera antonimiei lexicale se includ și alte tipuri de cuvinte cu sensuri opuse. De pildă, antonimele *a se așeza — a se ridica, a se sui — a coborî, a ieși — a intra, a veni — a pleca* exprimă un alt raport decît perechile din exemplele precedente. Ele se opun prin aceea că arată acțiuni orien-

tate în direcţii diferite sau acţiuni şi stări privite de vorbitor din unghiuri diferite (cf. *a da — a primi, a vinde — a cumpăra*).

Deşi au un corelat logic în noţiunile contrarii şi incompatibile şi o bază ontologică în existenţa unor obiecte şi fenomene ce se opun prin însuşirile lor fundamentale), totuşi antonimele nu pot fi definite numai în virtutea unor criterii extralingvistice. „Criteriul logic este insuficient pentru o definiţie atotcuprinzătoare a antonimelor, deoarece raportarea în exclusivitate la criteriile logice nu ar explica, de pildă, antonime ca *alb — negru* sau *viaţă* şi *moarte*. Aceste antonime nu corespund unei stricte opoziţii noţionale între polii sau punctele extreme ale liniei ce reprezintă *culoarea sau viaţa*" [154]. Din punct de vedere logic şi ontologic, *morţii*, ca moment final al existenţei, ar trebui să se opună mai curînd conceptul de *naştere*, semnificînd începutul existenţei [155]. Dar aceste considerente nu împiedică cuvintele *moarte* şi *viaţă* să reprezinte una dintre opoziţiile cele mai stabile din limbă :

1) „Că vis al *morţii* eterne e *viaţa* lumii-ntregi" (M. Eminescu).

2) „La masa verde, faţă-n faţă, cer unii *moarte*, alţii *viaţă*" (Maria Banuş).

3) „Atîta galben în atîta verde, / Atîta *viaţă* în atîta *moarte*, / Şi omul pierde, pierde, pierde, / Pămîntul nu mai simte, nu mai vede" (Adrian Păunescu).

Principiul binarismului, specific organizării sistemului limbii la diferite nivele, îşi găseşte în domeniul lexicului întruchiparea cea mai deplină în cadrul cuplurilor antonimice, acest tip de opoziţii constituind o importantă axă de coordonare şi structurare a sistemului.

Baza semantică a opoziţiei antonimice este implicată, desigur, în lucruri, care se aseamănă şi se opun prin calităţile şi însuşirile lor reale. Dar nu orice deosebire, fie ea chiar relevantă, este suficientă pentru a constitui baza opoziţiei antonimice. Să luăm, de pildă, şirul de cuvinte denotînd cele patru părţi ale zilei : *dimineaţa, ziua, seara, noaptea*. În mod obiectiv, există posibilitatea de a opune

[154] R. SÎRBU, *Criterii de definire a antonimelor*, SLg, p. 69.
[155] Lucia WALD, *Antonimele în sistemul lexical*, SL, p. 76.

între ei pe fiecare dintre membrii paradigmei : *noapte — dimineaţă, noapte — zi, noapte — seară ; seară — zi, seară — dimineaţă.* În limbă însă se antonimizează numai perechile *zi — noapte, dimineaţa — seara,* întrucît, din punct de vedere semantic, distanţa dintre ele este mai mare decît între alţi termeni ai paradigmei :

„*Ziua* scade, *noaptea* creşte
Şi frunzişul mi-l răreşte (M. Eminescu).

„La drum e bine să porneşti cît de *dimineaţă,* iar *seara* să poposeşti devreme" (I. Creangă).

Prin urmare, pentru a recunoaşte cuvintelor statutul de antonime, ele trebuie să exprime, de regulă, calităţi polare, situate la extremităţile scării de valori pe care vorbitorii o folosesc ca etalon de apreciere a fenomenelor. „De la început este deci necesar să se facă distincţii între antonimia implicată şi cea construită de vorbitori" [156]. Dar nici condiţia polarităţii sensurilor nu este suficientă pentru a stabili antonimia cuvintelor. Antonimele, pe lîngă sensuri opuse, trebuie să formeze asociaţii stabile între ele şi să se opună cu regularitate în diverse contexte lingvistice.

5.6.1. SFERA DE RĂSPÎNDIRE A ANTONIMIEI

Deşi limba dispune de un număr apreciabil de antonime, repartizarea lor pe diverse zone şi sfere ale vocabularului este inegală. O predispoziţie deosebită spre contractarea raporturilor antonimice se observă, în special, la cuvintele care exprimă calităţi şi însuşiri, diverse aprecieri, relaţii calitative şi cantitative, precum şi alte categorii estetice, morale şi filozofice. Frecvenţa lor scade în mod simţitor odată cu deplasarea din sfera noţiunilor abstracte spre lumea obiectelor concrete şi a noţiunilor singulare. Nu au antonime substantivele concrete (*casă, cafea, masă, creion, scaun, copac* etc.), denumirile proprii (*Ion, Vasile, Rodica, Florica, Bucureşti, Timişoara* etc.). În mod neuniform este distribuită antonimia pe părţi de vorbire. Pe primul loc se situează adjectivele. În

[156] I. COTEANU, Angela BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 96.

cadrul acestei părți de vorbire întîlnim foarte multe perechi antonimice alcătuite din adjective primare, de la care se pot forma, la rîndul lor, alte perechi antonimice (substantive, verbe, adverbe). De exemplu : *acru — dulce (acreală — dulceață, a acri — a îndulci), bătrîn — tînăr (tinerețe — bătrînețe, a întineri — a îmbătrîni), sărac — bogat (sărăcie — bogăție, a sărăci — a (se) îmbogăți)* etc. Pe de altă parte, adjectivele incorporează multe serii antonimice, derivîndu-le din alte părți de vorbire. De exemplu : *apropiat — îndepărtat (a (se) apropia — a se îndepărta), crescător — descrescător (a crește — a descrește)* etc. În clasa adjectivelor întîlnim numeroase perechi de antonime formate cu ajutorul unor prefixe neologice : *acceptabil — inacceptabil, ritmic — aritmic, convergent — divergent, descendent — ascendent, subpopulat — suprapopulat* etc.

În cadrul substantivelor antonimia reprezintă de asemenea o axă importantă de structurare a cuvintelor. Perechile de substantive antonimice în limba română prezintă o mare diversitate tematică și formală. Însă în comparație cu adjectivele, ponderea antonimelor primare la substantive este mai mică. Printre acestea putem nota : *amurg — zori, cinste — rușine, curaj — frică, dușman — prieten, eroare — adevăr, haos — ordine, frică — curaj, iad — rai, iarnă — vară, pace — război, rușine — cinste, seară — dimineață* etc.

Antonimia verbelor, din punctul de vedere al frecvenței, ocupă locul al treilea după adjective și substantive. Dar și la această parte de vorbire numărul antonimelor primare (considerate de mulți cercetători singurele antonime autentice) este mai mic, în comparație cu antonimele prefixale. De exemplu : *a aduna — a risipi, a afirma — a nega, a (se) arăta — a (se) ascunde, a (se) așeza — a (se) ridica, a băga — a scoate, a certa — a ierta, a cîștiga — a pierde, a pleca — a veni* etc.

Mult mai multe cupluri antonimice sînt formate din verbe cu valoare cauzativă sau eventivă, derivate din adjective, substantive sau adverbe : *a acri — a îndulci, a albi — a (se) înnegri, a (se) îmbogăți — a sărăci, a (se) depărta — a (se) apropia, a ferici — a nenoroci, a slăbi — a (se) fortifica* etc.

Scanned with OKEN Scanner

În cadrul adverbelor există trei tipuri principale de antonime :

a) adverbe de proveniență adjectivală care exprimă determinări calitative sau cantitative opuse : *bine — rău, corect — greșit, iute — încet, lent — rapid, pasiv — activ* etc.

b) adverbe derivate din substantive prin izolarea gramaticală a unor forme : *iarna — vara, primăvara — toamna, seara — dimineața, ziua — noaptea.*

c) adverbe deictice (pronominale) legate, de regulă, de exprimarea unor opoziții spațiale sau temporale : *acolo — aici, acum — atunci, încolo — încoace, încotro — dincotro* etc.

Antonimia este mai rar întîlnită la alte părți de vorbire. De pildă, la pronume, deși se observă o folosire frecventă în contexte contrastante a perechilor *eu — tu, noi — voi, acela — acesta, al meu — al tău* etc., aceste opoziții sînt de natură gramaticală și nu lexicală. Există totuși cîteva pronume între care se stabilește o opoziție semantică care poate fi subsumată raportului de antonimie. Este cazul perechilor formate din pronumele nehotărîte sau negative : *unul — toți, totul — nimic, toți — nimeni.* De exemplu : *Toți* pentru *unul, unul* pentru *toți ; Totul* sau *nimic ;* „Cu *toți* vorbesc și *nimeni* nu ascultă" (M. Eminescu) ; „Cine făgăduiește *tot*, nu făgăduiește *nimic* (Proverb).

Numeralele, datorită specificului sensului lor, nu manifestă predispoziție pentru antonimie. Doar numeralul ordinal *primul* care se află într-un stadiu avansat de adjectivizare, intră în raporturi de opoziție cu adjectivul *ultim :*

> „Nu e destulă mizeria în care am trăit — cel puțin o mizerie fără dorințe ! Și *prima* mea dorință și poate *ultima* — nerealizabilă" (M. Eminescu).

În cazul perechilor contrastante formate din părți de vorbire auxiliare, în special, din prepoziții (*din — în, spre — dinspre, pe — sub, deasupra — dedesubt)* se poate vorbi de asemenea de un raport antonimic. Dar ele nu apar în mod izolat, ci numai în componența unor construcții sintactice (*a intra în casă — a ieși din casă*), de aceea, ele ar putea constitui mai mult obiectul antonimiei sintactice, decît al celei lexicale.

Scanned with OKEN Scanner

Între antonimele aparținînd diverselor părți de vorbire există o strînsă corelație, atît din punct de vedere semantic, cît și sub aspect formal. Legătura semantică constă în aceea că antonimele pot fi aranjate în șiruri, în funcție de natura concretă a opoziției exprimate. De exemplu, contrarietatea dintre conceptele „aproape" — „departe" o regăsim în următoarele șiruri de perechi antonimice :

Adverbe	Verbe	Adjective	Substantive
aproape/	*a (se) apropia/*	*apropiat/*	*apropiere/*
departe	*a (se) îndepărta*	*îndepărtat*	*îndepărtare.*

După cum se poate vedea, apropierea semantică a serieri de antonime este dublată și de o apropiere formală, datorită ușurinței cu care se realizează în limba română transpoziția cuvîntului dintr-o parte de vorbire în alta. Dacă analizăm aceste „blocuri" de antonime constituite din paradigmele părților de vorbire, vom constata că o pereche antonimică (formată, de cele mai multe ori, din adjective) constituie centrul de expansiune a unui anumit tip de derivare, pe care am putea-o numi *derivare antonimică*. Fenomenul este o ilustrație elocventă a întrepătrunderii dintre sistemul lexical și cel gramatical.

5.6.2. TIPURI DE ANTONIME

Antonimele pot fi clasificate fie pe baza structurii lor morfologice, fie pe baza opoziției lor semantice.

În funcție de structura lor morfologică, antonimele se împart în două grupuri :

1) *antonime cu radicali diferiți (bun — rău, iarnă — vară, frig — căldură, întuneric — lumină, mare — mic, noapte — zi, trecut — viitor, a veni — a pleca* etc.).

2) *antonime cu același radical (acceptabil — neacceptabil/inacceptabil, fericire — nefericire, moral — imoral, a importa — a exporta, a înființa — a desființa, reversibil — ireversibil* etc.).

În legătură cu aceste două tipuri de antonime în literatura de specialitate se exprimă păreri diferite. Unii lingviști consideră că numai perechile formate din cuvinte cu rădăcini diferite pot fi considerate antonime au-

tentice [157]. La antonimele de tipul *fericire — nefericire, normal — anormal, a închide — a deschide* etc., — susţin aceştia — incompatibilitatea sensului nu se exprimă prin sensul lexical al întregului cuvînt, ci numai prin intermediul prefixului, şi ca atare, antonimia acestor cuvinte este de natură morfologică. Excluderea antonimelor prefixale din sfera antonimiei lexicale uneori este motivată prin anumite considerente de ordin logic. Se afirmă că antonimele cu prefixe negative sau privative neagă o anumită însuşire, calitate sau acţiune, fără să afirme ceva în schimb. De pildă, cînd spunem că cineva este *nefericit*, negăm numai calitatea de a fi *fericit*, dar nu afirmăm ceva pozitiv, adică starea pe care o denumesc cuvintele *nenorocit, trist* etc. Argumentul este numai aparent just, deoarece în mod dialectic, orice negaţie implică şi o afirmaţie. De aceea, pentru orice vorbitor cuvîntul *nefericire* nu înseamnă numai negarea stării de „fericire", adică posibilitatea ca acea persoană să fie într-o stare neutră „între fericire şi nefericire", ci implică în mod obligatoriu prezenţa unei stări de durere, de suferinţă morală. În caz contrar, nu s-ar explica de ce cuvîntul *nefericit* se sinonimizează cu *nenorocit, trist, amărît* etc. Prin urmare, şi din punct de vedere logic, antonimele prefixale exprimă noţiuni contrarii şi nu pe cele incompatibil-contradictorii, de tipul „masă" — „ne-masă".

Între antonimele aparţinînd celor două tipuri nu există deosebiri de ordin semantic, ci numai de ordin formal: la antonimele prefixale opoziţia semantică are un caracter *explicit (marcat)*, în timp ce la antonimele cu radical diferit opoziţia este nemarcată. Lipsa unei deosebiri de ordin semantico-funcţional între un tip de antonime şi altul este probată prin numeroase cazuri în care unul şi acelaşi cuvînt poate avea ca antonim fie un cuvînt cu o altă rădăcină, fie un lexem conţinînd un prefix privativ sau negativ. De exemplu: *adevărat — fals/neadevărat, linişte — zbucium/nelinişte, plăcut — dezagreabil/neplăcut, certitudine — îndoială/incertitudine* etc.

Echivalenţa celor două procedee de formare a seriilor antonimice se probează şi pe baza comparaţiei interlingvistice. Se constată că numeroase perechi de antonime cu radicali diferiţi au în altă limbă ca echivalente

[157] L. A. BULAHOVSKIJ, *Vvedenie v jazykoznanie*, p. 44.

antonime cu același radical sau invers. De exemplu, antonimelor *a veni — a pleca, a intra — a ieși, frumos — urît* în limba rusă le corespund perechile prefixale : *prijti — ujti, vojti — vyjti, krasivyj — nekrasivyj.*

De aceea, credem că autorii primului dicționar de antonime al limbii române au procedat just cînd au inclus atît antonimele cu radicali diferiți, cît și antonimele prefixale [158].

Deși în fondul de bază al omonimiei, cuprinzînd perechile cele mai vechi și cele mai uzuale, locul principal îl ocupă antonimele cu radicali diferiți [159], în limba română actuală procedeul prefixării începe să aibă o pondere tot mai mare în alcătuirea perechilor neologice, care se formează, de regulă, prin mijloacele prefixării : *agreabil — dezagreabil, ascendent — descendent, certitudine — incertitudine, concordanță — discordanță, confirmare — infirmare, echitabil — inechitabil, reverențios — ireverențios* etc.

Numărul crescînd al antonimelor prefixale este un fenomen pozitiv, căci constituie un pas important pe calea ordonării acestui subsistem prin crearea unor mijloace de derivare regulată specifice mai ales compartimentelor mai bine structurate ale limbii, ca morfologia sau formarea cuvintelor. Fenomenul prezintă și un alt avantaj, avînd în vedere că multe din prefixele cu care se formează perechile antonimice au un caracter internațional. În cadrul antonimelor cu același radical se disting două subtipuri :

a) antonime cu același radical la care opoziția dintre sensuri este marcată cu ajutorul unor prefixe antonimice :

ante- / post- : *antebelic — postbelic, antepus — postpus, a antedata — a postdata* etc.

con- / in- : *a confirma — a infirma, confirmare — infirmare* etc.

des- (dez-) / în- : *a desființa — a înființa, a dezveli — a învеli, a deschide — a închide, a dezrobi — a înrobi* etc.

ex- / in- : *a exclude — a include, excluziune — incluziune, a exporta — a importa, a expira — a inspira, exterior — interior, a exhuma — a inhuma* etc.

[158] M. BUCĂ, O. VINȚELER, DA, 1974.
[159] M. BUCĂ, PS, p. 161.

dis- / con- : *discordanță — concordanță, concordie — discordie, disjuncție — conjuncție* etc.
post- / pre- : *postfață — prefață, postludiu — preludiu, postpalatal — prepalatal, postpoziție — prepoziție* etc.
pro- / anti- : *profascist — antifascist* etc.
sub- / supra- : *subestima — supraestima, subdezvoltare — supradezvoltare, subalimentație — supraalimentație* etc.
supra- / infra- : *suprastructură — infrastructură* etc.
izo- / hetero- : *izomorf — heteromorf, izogamie — heterogamie* etc.

b) antonime cu același radical la care opoziția dintre sensuri este exprimată numai cu ajutorul unui prefix cu sens negativ sau privativ prezent în structura morfologică a unuia dintre membrii cuplului antonimic :

ne- : *necinstit — cinstit, necunoscut — cunoscut, nefericit — fericit, nemuritor — muritor* etc.
in- : *inadaptabil — adaptabil, incert — cert, inegal — egal, indivizibil — divizibil* etc.
i- : *imaterial — material, imatur — matur, imobil — mobil, imoral — moral, irațional — rațional* etc.
des- (dez-) : *a dezlipi — a lipi, a dezlega — a lega* etc.

Mai puțin evidentă este antonimia perechilor formate cu ajutorul prefixelor *anti- și contra-* : *anticlerical — clerical, anticorosiv — corosiv, antiimperialist — imperialist, antimarxist — marxist ; contrarevoluționar — revoluționar, contraatac — atac, contraofensivă — ofensivă* etc. Perechile de acest fel exprimă mai curînd noțiuni contradictorii și nu contrarii, deoarece ele arată numai o opoziție, o împotrivire față de fenomenul indicat prin rădăcina cuvîntului, dar nu și anularea lui prin înlocuirea cu un alt fenomen sau cu o altă însușire. Această particularitate reiese în evidență atunci cînd le comparăm cu antonimele formate cu *ne-* : *realist — nerealist ; realist — antirealist*. Dacă *nerealist* înseamnă „idealist, fantezist", cuvîntul *antirealist* are un vector de cuprindere mai largă : *antirealist* poate să se refere la orice atitudine care neagă această calitate (cf. atitudine naturalistă, romantică, avangardistă etc.).

Clasificarea semantică a antonimelor poate avea în vedere mai multe aspecte : a) natura logico-semantică a opoziției dintre membrii cuplului antonimic ; b) grupurile tematice cărora le aparțin antonimele ; c) trăsăturile

semantice diferențiale care stau la baza opoziției antonimice.

După natura raporturilor logico-semantice antonimele se împart în următoarele tipuri :

1) *Antonimele graduale* exprimă noțiuni polare din sfera noțiunii generice : *bătrîn — tînăr, bun — rău, mic — mare, cald — rece, deștept — prost* etc. Aceste perechi pot avea și un termen neutru. De pildă, între *mic* și *mare* există termenul *mijlociu* ; între *alb* și *negru* se interpun restul culorilor etc. Grafic raportul gradual poate fi redat astfel :

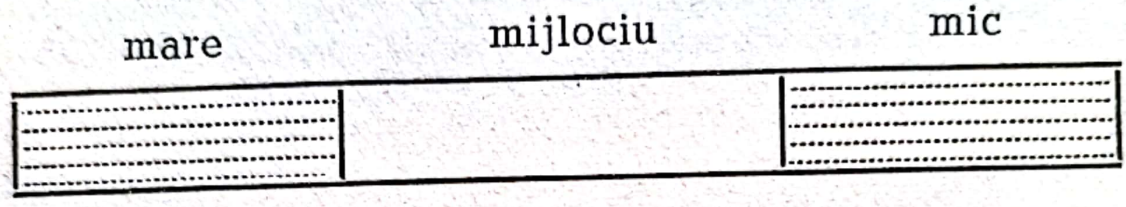

2) *Antonimele complementare* sînt formate din noțiuni opuse care acoperă în întregime sfera noțiunii de gen, excluzînd posibilitatea unui termen intermediar : *adevărat — fals, asemănător — diferit, corect — incorect, temporar — veșnic* etc. Raportul de complementarietate poate fi redat grafic astfel :

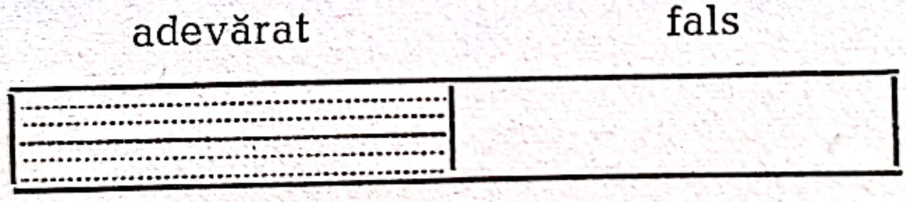

3) *Antonimele vectoriale* [160] exprimă, de regulă, acțiuni orientate în direcții opuse : *a coborî — a urca, a deschide — a închide, a intra — a ieși, a începe — a termina, a se îmbogăți — a sărăci* etc. Grafic aceste acțiuni pot fi redate astfel :

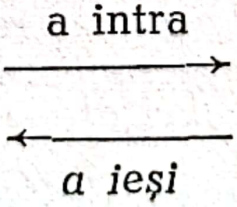

4) *Antonimele conversive* desemnează aceeași acțiune, dar privită din unghiuri de vedere diferite : *a cum-*

[160] Denumirea este propusă de L. N. NOVIKOV, *Leksikologija russkogo jazyka*, p. 20.

păra — a vinde, a da — a lua, a cîștiga — a pierde etc. Grafic acest raport poate fi redat în felul următor :

X ←——— a cumpăra ←——— Y

Y ———→ a vinde ———→ X

Proprietatea acestor antonime constă în aceea că ele pot figura ca predicate ale unor propoziții sinonimice, care descriu aceeași situație, dar din puncte de vedere diferite : *Ion vinde lui Petru o casă — Petru cumpără de la Ion o casă ; Părinții au trimis fiului o scrisoare — Fiul a primit de la părinți o scrisoare.*

Clasificarea tematică a antonimelor are în vedere sfera vieții și activității umane sau domeniul din natură cărora le aparțin diverse antonime : 1. cuvinte antonimice care denumesc fenomene ale naturii : *arșiță — ger, căldură — frig, iarnă — vară, a se întuneca — a se înseninа* ; 2. antonime care denumesc trăsături de caracter : *bunătate — răutate, curaj — lașitate, lene — hărnicie, modest — încrezut, principial — neprincipial* etc. [161]

Această clasificare are darul de a releva predispoziția spre contractare a raporturilor antonimice a cuvintelor care exprimă diverse noțiuni și calități abstracte.

Într-o măsură mai mică în lucrările consacrate antonimiei a fost analizat sistemul de coordonate semantice care formează opoziții regulate în sistemul lexical al limbii. Lucrul acesta este cu atît mai interesant, cu cît se constată că unele dintre trăsăturile semantice distinctive care ordonează opozițiile antonimice se dovedesc a fi relevante și în organizarea altor compartimente ale lexicului și gramaticii. Trăsăturile distinctive care stau la baza opoziției antonimice se grupează în jurul următoarelor coordonate :

1) *Coordonatele spațiale* care se concretizează prin raportarea la locul subiectului (*aici — acolo*), la axele verticală sau orizontală (*sus — jos, a coborî — a urca ; înainte — înapoi, a înainta — a se retrage* etc.).

2) *Coordonatele temporale* care se referă la cele trei mari diviziuni ale timpului (*prezent, trecut, viitor*) și la relațiile fundamentale în cadrul fiecăruia dintre timpuri

[161] O clasificare tematică a antonimelor o găsim la M. BUCĂ, PS, p. 163—181.

(simultaneitate, anterioritate, posterioritate) : acum — atunci, acum — cîndva, ieri — azi, devreme — tîrziu, etern — trecător, prezent — trecut, a începe — a termina ; început — sfîrșit, sincronie — diacronie etc.

3) *Coordonatele cantitative* care ordonează perechile antonimice, opunîndu-le prin intermediul categoriilor „mare/mic", „mult/puțin", „absență/prezență" etc. De exemplu : *mare — mic, înalt — scund, limitat — nelimitat, minim — maxim ; a amplifica — a diminua, a crește — a descrește, a diminua — a spori ; majoritate — minoritate, mărime — micime, mulțime — puținătate ; unul — toți, o dată — de (mai) multe ori* etc.

4) *Coordonatele calitative* grupează antonimele pe baza unor categorii pragmatice, axiologice, etice și estetice, care constituie polii opuși ai unor scări valorice cuprinse între „bine" și „rău", „frumos" și „urît", „pozitiv" și „negativ", „simplu" și „complex" etc. De exemplu : *bun — rău, cinstit — necinstit, drept — nedrept, frumos — urît, negativ — pozitiv ; dreptate — nedreptate, inocență — vinovăție, principialitate — neprincipialitate, virtute — viciu, vitejie — lașitate* etc.

5.6.3. ANTONIMIA ȘI POLISEMIA

Relația de antonimie se stabilește atît între două cuvinte monosemantice, cît și între cuvinte cu mai multe sensuri. În cazul antonimiei cuvintelor polisemantice apar o serie de aspecte și situații care reflectă, pe de o parte, caracterul complex al vocabularului, iar, pe de altă parte, scot în evidență o serie de legități structurale ale organizării acestui subsistem al limbii.

Pentru ca două cuvinte polisemantice să intre în raporturi de antonimie perfectă, stabilă și regulată, este necesar ca ele să se opună prin sensurile lor de bază. Atunci cînd această condiție este satisfăcută, de cele mai multe ori, se observă și o „aliniere" antonimică a sensurilor derivate. Cu cît numărul de sensuri angajate în raporturi de opoziție este mai mare, cu atît mai strînsă este sudura dintre aceste antonime care se

Scanned with OKEN Scanner

presupun atît în context, cît și în afara contextului. De exemplu :

CUNOSCUT	NECUNOSCUT
1. Care se cunoaște, care este știut *(fenomen cunoscut)*;	1. Care nu este cunoscut, despre care nu se știe nimic *(fenomen necunoscut)*;
2. Care a mai fost văzut, care se poate ușor recunoaște *(stradă cunoscută)*;	2. Care nu a mai fost văzut *(stradă necunoscută)*;
3. (Despre oameni) Care a legat cunoștință cu cineva, pe care cineva îl cunoaște *(persoană cunoscută)*;	3. (Despre oameni) Cu care nu a legat cunoștință *(persoană necunoscută)*;
4. (Substantivat) Persoană necunoscută, cu care nu s-a făcut cunoștință *(a vorbi cu un cunoscut)*;	4. (Substantivat) Persoană cu care nu s-a făcut cunoștință *(a vorbi cu un necunoscut)*;
5. Care se bucură de o anumită faimă, renumit *(scriitor cunoscut)*.	5. Care este extrem de puțin cunoscut și apreciat, obscur, anonim *(scriitor necunoscut)*.

Paralelismul dintre structurile acestor două cuvinte este încălcat doar de un sens special pe care îl are antonimul *necunoscut* care se folosește în matematică pentru a denumi o mărime care trebuie determinată pe baza datelor problemei (cf. *ecuație cu două necunoscute*).

Asimetria dintre structurile semantice a antonimelor se observă, în general, la sensurile periferice. Necoincidențele se explică nu atît prin evoluția divergentă a sensurilor, cît prin uzul lingvistic. Se știe că posibilitățile de îmbinare ale cuvintelor (valențele lexicale) în limba actuală nu sînt întotdeauna motivate semantic. De aceea, paralelismul semantico-sintactic al antonimelor este adesea încălcat în îmbinări de cuvinte de tip frazeologic. De pildă, antonimele *alb — negru* coincid în sensurile lor de bază și la multe dintre sensurile derivate, relativ libere de context, dar acest paralelism este încălcat atunci cînd ele apar în componența unor expresii analitice cu funcție terminologică

(cf. *vers alb — vers cu rimă, vin alb — vin roșu, gărzile albe — gărzile roșii* etc.).

În cazul necoincidenței dintre structurile semantice ale cuvintelor antonime, unul dintre termenii opoziției poate intra în raporturi de antonimie și cu alte cuvinte. În această situație, antonimele constituie, la rîndul lor, un mijloc de diferențiere a sensurilor lexemului polisemantic. Astfel, sensurile cuvîntului *copt* cînd se referă la fructe și plante se evidențiază prin opoziție cu antonimul *verde*, cînd se referă la alimente, el va avea ca antonim adjectivul *crud*. Diversele sensuri ale adjectivului *slab* vor ieși în evidență cu ajutorul antonimelor: *slab*[1] — *puternic (vînt slab — vînt puternic), slab*[2] — *tare (băutură slabă — băutură tare), slab*[3] — *bun (memorie slabă — memorie bună), slab*[4] — *solid (pod slab — pod solid), slab*[5] — *roditor (pămînt slab — pămînt roditor)* etc.

5.6.4. ANTONIMIA ȘI SINONIMIA

Antonimia este specifică nu numai cuvintelor izolate, ci și unor serii și paradigme lexicale. În paragraful consacrat antonimiei diverselor părți de vorbire (cf. *supra*, 5.10.1) am putut constata că multe antonime se aliniază într-o serie derivațională constituind un lanț al paradigmelor părților de vorbire: *bun — rău, bunătate — răutate, a se îmbunătăți — a se înrăutăți, bine* (adv.) — *rău* (adv.).

Două cuvinte aflate în raport de antonimie pot să facă parte din paradigme sinonimice. În acest caz, raporturile de antonimie privesc întregul grup antonimic. În principiu, fiecare cuvînt al grupului sinonimic poate fi opus fiecăruia dintre sinonimele grupului opus:

DEZNĂDEJDE	NĂDEJDE
DECEPȚIE	ILUZIE
DESPERARE	SPERANȚĂ
DEZAMĂGIRE	AMĂGIRE
DEZILUZIE	SATISFACȚIE
INSATISFACȚIE	

Scanned with OKEN Scanner

De exemplu [162] :

„Sentimentul oscila între *nădejde* și *deznădejde*, între optimism și pesimism, între încredere și resemnare sau revoltă" (Elena Bălan-Osiac).

Și *speranța*, și *deznădejdea*, și încordarea puterilor, și sleirea lor sînt destul de omenești și de alternative" (Gala Galaction).

„Nu acuza pe alții în *deziluzii*, ci vezi mai bine dacă nu trebuie să te acuzi pe tine pentru *iluziile* ce ți-ai făcut" (N. Iorga).

„Upanișadele afirmaseră de mult că dacă nu ar exista vorbirea nu ar fi cunoscute nici binele, nici răul, nici adevărul și nici minciuna, nici *satisfacția* și nici *decepția* . . ." (Henri Wald).

„Noi vedem zădărnicia *speranțelor* și *desperărilor* lor meschine, și, cu milă, cu iubire adesea, le arătăm din adăpostul nostru, adevărata *speranță* : viața, — singura *deznădejde* : moartea" (Vasile Pârvan).

Mai frecvente sînt însă exemplele în care raporturile antonimice dintre membrii grupurilor sinonimice opuse au un caracter selectiv : un membru al seriei manifestă o mai mare predispoziție pentru un anumit membru al grupului opus. Factorii care înlesnesc această atracție sînt de natură semantică, stilistică sau structurală. Se atrag cuvintele cu un grad mai mare de polaritate semantică, care coincid în sensurile lor de bază și cele derivate. De exemplu, în cadrul seriilor *greu, complicat, dificil — ușor, simplu, facil* se vor opune mai frecvent perechile : *greu — ușor, complicat — simplu, dificil — facil.* Deși nu sînt excluse nici alte combinații : *greu — simplu, complicat — ușor, dificil — ușor, greu — facil.*

Un rol important în selectivitate îl au factorii stilisticii. Antonimia perfectă presupune apartenența cuvintelor la același stil al limbii. De exemplu, în cadrul grupurilor *nord, miază-noapte ; est, răsărit ; vest, apus ; sud, miază-zi,* se vor atrage, pe de o parte, formațiile neolo-

[162] Exemplele sînt din M. BUCĂ, O. VINȚELER, DA.

gice *nord — sud, est — vest*, iar, pe de altă parte, termenii autohtoni : *răsărit — apus, miază-zi — miază-noapte*.

Printre factorii care contribuie la sudarea perechilor antonimice nu poate fi neglijată nici forma cuvintelor. Se observă o atracție reciprocă mai puternică la antonimele cu același radical :

extern	intern
exterior	interior
însufleţit	neînsufleţit
animat	neanimat
discutabil	indiscutabil
contestabil	incontestabil
îndoielnic	neîndoielnic
nesigur	sigur.

5.6.5. FUNCŢIILE STILISTICE ALE ANTONIMELOR

Antonimele constituie o sursă importantă a expresivităţii limbii. Din cele mai vechi timpuri ele au constituit un mijloc de realizare a *antitezei* (gr. *antithesis* „opoziţie"), figură de stil care constă în asocierea, în același enunţ, sau context mai larg, a unor idei, imagini sau noţiuni cu sens contrar, menite să se lumineze reciproc [163]. În diverse stiluri ale prozei, poeziei sau publicisticii, antiteza se realizează, de multe ori, prin opoziţia unui șir de antonime, creîndu-se situaţii contrastante care pot evidenţia și deosebirile dintre cuvinte care nu sînt antonime autentice.

De exemplu :

„Pe pămînt avem de toate
Și *mai bune* și *mai rele*,
Bune, rele,

[163] Gh. N. DRAGOMIRESCU, MEFS, p. 109.

Și-*nchisori* și *libertate*
Și-*a putea* și *nu se poate*
Și *noroi* și *stele*".

(Adrian Păunescu).

„Au coexistat întotdeauna *adevărul* și *minciuna*, *cinstea* și *nedreptatea*, *lenea* și *munca*, *iubirea* și *ura*, *neîndurarea* și *mila*, *vitejia* și *lașitatea*, *onoarea* și *rușinea*, *foamea* și *risipa*, *umilința* și *vanitatea* (Dumitru Popescu).

Dacă în cadrul antitezei polaritatea sensurilor antonimelor este parcă și mai evidentă, datorită contextelor contrastante, o altă figură stilistică care, dimpotrivă, contribuie la estomparea opozițiilor, însă fără a le anula total, este *oximoronul* (gr. *oxys* „înțepător", „picant" și *moros* „prost", „năuc"). Este vorba de asocierea în cadrul aceleiași sintagme a două cuvinte cu sensuri opuse aparținînd unor părți de vorbire diferite (de regulă, un substantiv și un adjectiv), sau uneia și aceleiași părți de vorbire :

„*Neguri albe* strălucite
Naște luna argintie . . ." (M. Eminescu).

„Ferește-te deopotrivă de *prietenia dușmanului* și de *dușmănia prietenului*" (Nicolae Iorga).

Unele expresii alcătuind un oximoron au intrat în uzul limbii comune : *fată bătrînă*, *zile negre*, *începutul sfîrșitului*, *tăcere (liniște) elocventă* etc.

5.7.0. ONOMASIOLOGIA

Onomasiologia (gr. *onomasia* „denumire" + *logos* „știință) este o ramură a semanticii (semasiologiei) care se ocupă cu studiul legilor nominației. Spre deosebire de semasiologie, care studiază sensul plecînd de la cuvînt la semnificație, onomasiologia parcurge un drum invers : de la concept la denumirea lui într-o limbă sau într-un grup de limbi. Semasiologia și onomasiologia au același obiect, anume cuvîntul și conținutul lui, dar îl studiază din puncte de vedere diferite : metoda onomasiologică corespunde punctului de vedere al vorbitorului, în timp ce

semasiologia reprezintă punctul de vedere al auditorului [164]. Onomasiologia are multe tangenţe cu geografia lingvistică care studiază repartiţia regională a diferitelor fenomene lingvistice, cuvinte şi termeni. Atlasele lingvistice sînt întocmite pe baze onomasiologice, deoarece ele prezintă distribuţia geografică a diverselor cuvinte folosite pentru denumirea unui anumit concept sau obiect. Atlasele lingvistice reprezintă, la rîndul lor, o sursă preţioasă pentru studii de tip onomasiologic. De pildă, materialul lexical cuprins în *Atlasul lingvistic român* a servit ca bază de plecare în elaborarea unui număr mare de lucrări lexicologice consacrate analizei modului de redare în limba română a unor concepte şi lucruri care au avut un rol important în viaţa poporului, cum ar fi noţiunile „cal" [165], „copil" [166], „flacără" [167], „casă" [168] şi altele.

Sistemul termenilor de rudenie, care include un număr foarte mare de cuvinte, structurat pe baza unor trăsături semantice ca „rudenie convenţională", „rudenie de sînge", „rudenie pe linie directă" etc. a constituit obiectul unei ample cercetări monografice aparţinînd lui Vasile Scurtu [169]. Mai multe cercetări au fost consacrate cromaticii poporului român, care include un număr de circa 280 de cuvinte simple sau derivate. Un interes special prezintă cercetările care completează principiul analizei onomasiologice cu consideraţii de ordin etimologic, stilistic şi antropo-cultural. Printre acestea se numără cartea profesorului G. I. Tohăneanu şi Teodor Bulza, care conţine analiza unor concepte cu profunde rezonanţe în spiritualitatea poporului român, ca *brad, bucium, codru, dor, glie, pîine, vatră* etc., urmărindu-se conotaţiile lor istorice, culturale şi poetice.

[164] Franz DORNSEIFF, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, p. 16; Bruno QUADRI, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Fornschung*, „Romanica Helvetica", vol. 37, Bern, 1952; U. RICKEN, *Observaţii asupra onomasiologiei*, LR, IX (1960) nr. 4, p. 113—125.

[165] Sever POP, *Cîteva capitole din terminologia calului*, DR, 5, 1929, p. 51—271; Ştefan PAŞCA, *Terminologia calului (părţile corpului)*, DR, 5, 1929, p. 272—327.

[166] Ştefan BINDER, *Kind, Knabe, Mädchen im Dakorumänischen*, Cluj, 1932.

[167] Maria BOJAN, CL, XII (1967), nr. 1, p. 89—96.

[168] Ionel STAN, AUT, 2, 1964, p. 11—18.

[169] *Termeni de înrudire în limba română*, Bucureşti, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

Onomasiologia, într-o accepțiune mai largă, cuprinde și *onomastica* (studiul numelor proprii) cu subdiviziunile sale : *antroponimie* (studiul numelor de persoane), *toponimie* (studiul numelor de locuri), *oronimie* (studiul denumirilor formelor de relief), *hidronimie* (studiul numelor de ape) [170].

În cadrul toponimiei și onomasticii cercetarea onomasiologică vizează, desigur, în primul rînd latura etimologică a numelor, fără a neglija unele aspecte de sistem : legitățile nominației care privesc nu cuvinte izolate, ci grupuri de cuvinte. Onomasiologia nu a rămas străină de mutațiile care au avut loc în semantica secolului nostru concretizate în înlocuirea unor studii atomiste și impresioniste cu cercetări structurale menite să descopere caracterul de sistem în organizarea unor subansambluri ale vocabularului. În dezvoltarea semanticii și semasiologiei deosebit de fecunde au fost ideile școlii structuralismului lexicologic german reprezentat de J. Trier, W. Porzig, G. Ipsen, F. Dornsseif și alții. Teoria „cîmpurilor semantice" elaborată în special de J. Trier [171], oferea un principiu metodologic nou de cercetare istorică sau sincronică a lexicului limbilor, deoarece considera grupul de cuvinte reunite în jurul unui concept drept o structură închegată în care locul fiecărui element este determinat de opozițiile sale cu alte elemente ale grupului. Teoria „cîmpurilor semantice" a dat un impuls cercetărilor de semantică și lexicologie mai ales atunci cînd lingvistica a găsit metode adecvate de descriere structurală a sensului : metoda opozițiilor, metoda comutării, a analizei transformaționale și a distribuției sau metoda analizei componențiale (semice). În special, metoda componențială a constituit un mijloc eficace de descriere structurală a unor subansambluri lexicale, grupuri tematice și grupuri lexical-semantice ale vocabularului românesc (verbele

[170] Despre principalele lucrări de onomastică românească vezi I. COTEANU și I. DĂNĂILĂ, *Introducere în ligvistică și filologie românească*, p. 235—243.

[171] J. TRIER, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg, 1931 ; *Sprachliche Felder*, „Zeitschrift für deutsche Bildung", VIII, 1932.

de mișcare [172], gradele de rudenie [173], numele de culori, denumirile locuinței [174] etc.).

După părerea unor lingviști, în preocupările onomasiologiei intră și cercetarea fenomenelor de înlocuire a numelor de lucruri și ființe prin denumiri eufemistice, din cauza unor superstiții (tabu) sau din motive de ordin cultural-lingvistic [175].

Fenomenul *tabu* (termenul este împrumutat din obiceiurile și riturile magice) ale unor triburi din Indonezia unde însemna *ta-* „a distinge" + *pu* „deosebit, sacru") este frecvent întîlnit la unele popoare primitive la care există interdicții de a folosi anumite cuvinte, pentru a se evita amestecul forțelor oculte. În sistemul gîndirii magice a omului aflat pe o treaptă inferioară a civilizației, obiectele, fenomenele și ființele sînt legate în mod nemijlocit și organic de numele lor. De aici provine credința superstițioasă că rostindu-le numele se crează o „portiță" pentru amestecul forțelor răului care pot dirija fenomenele și ființele îndreptîndu-le împotriva oamenilor. La popoarele indo-europene primitive erau considerate tabuuri denumirile șarpelui, ursului, mîinii stîngi etc. [176]. Pentru a evita cuvintele „interzise" sînt folosite denumirile *eufemistice* (gr. *eu* „bine" + *phemi* „vorbesc"). De pildă, în limba română majoritatea sinonimelor populare pentru *drac* au un caracter eufemistic : *cel de pe comoară, ucigă-l toaca, ucigă-l crucea, ducă-se-pe-pustii, cel cu coarne, talpa-iadului, duh rău, duh necurat, necuratul, împielițatul, michiduță, nichipercea, naiba, pocnit* etc.

Existența eufemismelor nu se explică numai prin reminiscențele gîndirii magice. Sinonimele eufemistice și perifrazele sînt uneori dictate de anumite convenințe sociale de folosire a cuvintelor, alcătuind așa-zisa „etichetă verbală". În vorbire adesea se impune evitarea denumirii directe a unor obiecte și fenomene considerate „neplăcute" sau „impudice". Acest lucru se referă la denumirile

[172] Sanda REINHEIMER, SCL, XVI (1965), nr. 4, p. 519—529; Lucia VAINA-PUȘCĂ, CLTA, 10, fasc. 1, 1973, p. 93—103; I. EVSEEV, SV, p. 71—86.

[173] A. BIDU-VRĂNCEANU, RRL, 1972, nr. 5, p. 441—454.

[174] I. COTEANU, A. BIDU-VRĂNCEANU, LRCV, p. 219—266.

[175] V. A. ZVEGHINȚEV. *Semasiologija*, p. 86.

[176] *Introducere în lingvistică*, ed. a III-a, p. 132—133; L. A. BULAHOVSKIJ, *V vedenie v jazykoznanie*, p. 51.

Scanned with OKEN Scanner

unor părți ale corpului, la unele boli sau la moarte etc. De aceea, în loc de *a murit* se spune uneori *a răposat, s-a stins, s-a dus în lumea celor drepți, ne-a părăsit* etc. Uneori funcții eufemistice pot căpăta termenii speciali care, în opinia unor vorbitori, „atenuează" conținutul noțiunii comune. Procedeul este satirizat de Tudor Arghezi în tableta „Afacere complicată" :

„— *Am ucis !* zisei.

Maestrul zbîrci sprîncenele — mă crezu gelos și răzbunător din iubire . . .

După examinarea actelor, maestrul zise :

— O să te coste două sute cincizeci de mii de lei . . . Și poate că ceva în plus. *Afacere complicată.*

Avui o mulțumire. Asasinatul meu începea să se numească „o afacere", și maestrul, ca să se simtă mai bine, avea nevoie de termen juridic. „Afacere complicată" era și mai bine, dîndu-i asasinatului un sens politic".

Un domeniu vast și deosebit de actual al onomasiologiei îl constituie elaborarea unor dicționare „ideologice" (dicționare de idei, dicționare tematice, dicționare analogice etc.) în care cuvintele sînt așezate nu în ordine alfabetică, ci pe grupuri organizate în jurul unor concepte. Prima lucrare importantă de acest fel elaborată încă la mijlocul secolului trecut este celebrul dicționar al lui P. M. Roget (*Thesaurus of English Word and Phrases*, London, 1852), reeditat de nenumărate ori, care a influențat modul de alcătuire a unor dicționare similare din alte țări. Vocabularul limbii engleze cuprins în acest dicționar este împărțit în 6 clase mari (*Relații abstracte, Spațiu, Materie, Intelect, Voință, Afecte*). Aceste clase se împart apoi în 24 de clase mai mici, care la rîndul lor, sînt divizate în 1 000 de grupuri conceptuale. Relația fundamentală care structurează grupul este cea de sinonimie. Fiecare grup conceptual este un fel de „bloc" format din grupuri sinonimice legate de cuvîntul-titlu pe baza echivalenței sau afinității de sens. Dicționare de acest tip există și pentru alte limbi. Pentru germană este cunoscut dicționarul tematic al lui Franz Dornsseif[177], pentru

[177] *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin, Leipzig, 1934.

spaniolă — lucrarea lui Julio Casares [178], pentru limba franceză există mai multe dicționare *analogice sau tematice* [179].

Latura cea mai dificilă a alcătuirii unor asemenea dicționare este legată de elaborarea unei scheme de clasificare a vocabularului, care să corespundă spiritului limbii și nu unor criterii concepute aprioric și apoi impuse lexicului. Este interesantă în acest sens lucrarea lui R. Hallig și W. Wartburg, care constatînd unele neajunsuri ale dicționarelor precedente, propun o schemă universală de clasificare a lexicului care, după părerea autorilor, este mai adecvată spiritului limbii (este folosit lexicul limbii franceze), deoarece ea reflectă „imaginea lumii" așa cum o vede un vorbitor cu o cultură medie care încă nu este influențat prea mult de sistematica științelor.

Dicționarele „ideologice" sînt lucrări de o reală valoare practică și importanță teoretică. Dacă vocabularul limbii este o reflectare a realității, dacă cuvintele sînt semne ale unor noțiuni și obiecte decupate din realitate și trecute prin filtrul gîndirii și sensibilității umane, atunci structura unui asemenea dicționar nu poate să nu redea, măcar parțial și aproximativ, „imaginea lumii" gîndită de un popor prin intermediul limbii sale. De aceea, sarcina elaborării unor asemenea dicționare, ca instrumente de o mare valoare culturală, este deosebit de actuală. La noi în țară, prima încercare de acest fel a fost intreprinsă de Ștefan Florescu, care publică în anul 1939 un mic dicționar analogic al limbii române cuprinzînd 372 de grupuri de cuvinte, care după părerea autorului, exprimă cele mai importante „abstracțiuni, idei morale, acțiuni, sentimente, noțiuni mai generatoare de cuvinte distincte, lăsînd la o parte pe cele prea elementare sau genealogic prea reduse" (p. 5). Acest dicționar devenit astăzi o raritate bibliografică, deși nu are o concepție științifică riguroasă privind modul de întocmire și structurare a grupurilor, rămîne totuși o lucrare de pionierat care deschidea o nouă direcție în lexicografia românească rămasă, din păcate, nevalorificată.

[178] *Diccionario ideologico de la lengua espanola*, Barcelona, 1959.

[179] Élie Blanc, *Dictionnaire universel de la pensée*, Lyon, 1899; Ch. Maquet, *Dictionnaire analogique*, Librairie Larousse, 1936.

Scanned with OKEN Scanner

În prezent, un colectiv de cadre didactice și cercetători științifici de la Universitatea din Timișoara (M. Bucă, I. Evseev, Fr. Király, D. Crașoveanu, Livia Vasiluță) lucrează la definitivarea unui *Dicționar analogic al limbii române* care va cuprinde cca 600 de serii analogice grupate în jurul unor concepte fundamentale din diverse sfere ale vieții și activității umane (*Natură, Societate, Om*). Structura articolelor din dicționar reflectă relațiile de echivalență și afinitate semantică (sinonimie, hiponimie), raporturile de derivare și paradigmele lexical-gramaticale. Modul de prezentare a materialului lexical poate fi ilustrat prin seria analogică a cuvîntului *Curaj* :

Subst. : *Curaj, îndrăzneală, îndrăznire* (înv.), *încumetare, intrepiditate* (livr.), *aplomb* (livr.), *cutezanță, cutezare* (rar), *neînfricare, neînfricoșare, nefrică* (rar), *temeritate, bărbăție, vitejie, eroism ; voinicie* (pop.), *cavalerism, bravură, înfruntare, bravadă, desfidere* (rar), *desfid* (înv.), *sfidare. Spirit de sacrificiu. Faptă eroică, faptă de vitejie, faptă vitejească, act de curaj, ispravă. Fermitate, hotărîre, tărie, neclintire* (fig.), *dîrzenie. Erou, eroină, viteaz, cutezător, cutezătoare, voinic, voinicel* (dim.), *voinicuț* (dim.), *voinicaș, vultur* (fig.), *șoim* (fig.), *șoiman* (fig.), *leu* (fig.). *Vitejime* (rar), *voinicime* (pop.).

Adj. : *Curajos, îndrăzneț, îndrăznitor* (rar), *intrepid* (livr.), *rezolut* (livr.), *cutezător, temerar, neînfricat, neînfricoșat* (înv.), *fără teamă, fără frică, inimă întreagă, tare de înger, viteaz, brav, bărbat* (rar), *eroic ; vitejesc, voinicesc, cavaleresc, bărbătesc. Ferm, tare, neclintit* (fig), *dîrz.*

Vb. : *A fi curajos, a fi îndrăzneț, a fi neînfricat ; a voinici* (pop.), *a viteji* (înv.), *a face vitejii ; a îndrăzni, a cuteza, a se încumeta. A avea curaj, a nu se teme, a nu se da la o parte, a-și asuma răspunderea, a privi moartea în față, a disprețui moartea, a da dovadă de eroism. A-și face curaj, a prinde curaj, a căpăta curaj, a se îmbărbăta, a se încuraja, a-și lua inima în dinți, a lua (a prinde) foc cu gura. A înfrunta, a brava, a desfide, a sfida. A risca, a-și risca viața, a-și pune capul în joc, a-și risca pielea, a-și băga capul în foc, a se juca cu focul, a se băga singur în gura leului. A încuraja, a îmbărbăta, a însufleți, a da curaj, a face din iepure leu.*

Adv. : *Vitejește, voinicește. Cu curaj, cu îndrăzneală, cu bărbăție, fără frică, fără teamă ; (În mod) curajos, vi-*

tejesc, eroic ; ca un erou, ca un viteaz ; ca un leu, ca un tigru.

În dicționarele conceptuale (analogice, tematice), trebuie să fie reflectate, desigur, noțiunile fundamentale ale limbii, care angajează serii de cuvinte aparținînd lexicului activ, fără însă a se neglija și acele noțiuni care au jucat cîndva un rol important în viața poporului, deși astăzi tind să rămînă la periferia limbii, datorită restrîngerii ariei de utilizare a obiectului denumit. Pentru orice cercetător al limbii române, chiar și pentru un public larg, ar prezenta interes să găsească într-un dicționar analogic sau tematic denumirile vechi sau populare ale unor meșteșuguri, feluri de îmbrăcăminte, specialități culinare, dansuri etc. De pildă, este impresionantă lista denumirilor care au circulat, iar unele continuă să fie utilizate și astăzi, pentru *car* și *trăsură*, deși este evident că nu acest mijloc de transport, ci altele mai noi *(automobilul, avionul)* sînt cele care vor îmbogăți limba cu unități lexicale noi : *car, căruță, căruț* (dim.), *cărucioară* (dim.), *brașoveancă, caravană* (reg.), *cocie* (înv. și reg.), *cotigar, cotigă, droagă* (reg. și fam.), *ghioci ; harabaie, harabă* (reg.), *majă* (înv.), *șarabană* (reg.), *teleagă, teleguță (dim.), telegea ; trăsură, trăsurică* (dim.), *berlină* (înv.), *bihuncă* (reg.), *birjă, droșcă* (pop.), *droșcuță* (dim. pop.), *brec, brișcă, brișculiță* (dim.), *brișcuță* (dim.), *cab, cabrioletă, caleașcă, butcă* (înv.), *caretă, carîtă* (reg.), *cariolă, chibitcă, cupeu, daradaică* (reg.), *diligență, poștalion, olac* (înv.), *docar, docăraș* (dim.), *echipaj* (înv.), *faeton, fiacru* (înv.), *hinteu* (reg.), *landou, nadiceancă* (reg.), *nadișancă* (reg.), *omnibuz* (înv.), *rădvan* (înv.), *șaretă* etc.

6. STRUCTURA ETIMOLOGICĂ A VOCABULARULUI ROMÂNESC

S-a arătat (*supra, I*, 3.2.3) că la cercetarea istoriei unui cuvînt contribuie atît morfonemia, cît și semantica.

Pentru a avea siguranță în stabilirea etimonului, lingvistul trebuie să cunoască „legile fonetice" care au acționat în diferitele etape de dezvoltare a limbii, precum și efectele coarticulației asupra formei cuvintelor.

Scanned with OKEN Scanner

De exemplu, afirmaţia că rom. *coapsă* este de origine latină, reprezentîndu-l pe lat. *coxa*, poate produce nedumeriri nelingviştilor, deoarece din forma latinească se păstrează în cuvîntul românesc numai primele două sunete : *co-*. Specialistul trebuie să arate că în epoca de trecere a cuvîntului din latină în română (adică în perioada de formare a limbii române), vocala *o*, aflată sub accent şi urmată de o silabă care conţine pe *a* (ă), s-a transformat în diftong : *oa* [180] ; apoi că grupul consonantic *ks* (scris x) a devenit în română *ps*, iar vocala *a*, nefiind accentuată s-a închis, devenind : *ă* şi astfel lat. *coxa*>rom. *coapsă*. Cuvîntul originar se numeşte *etimon*.

La alte cuvinte sînt necesare explicaţii mult mai ample, ca, de pildă, pentru cuvîntul *nor* (*nour*). Dicţionarele etimologice dau ca etimon pentru acest cuvînt pe lat. *nubilum*. Pentru a se observa transformările prin care a trecut corpul fonetic al cuvîntului latinesc, trebuie arătat că *-b-* intervocalic a dispărut, că *-l-* intervocalic s-a transformat în *r*, iar consoana finală a căzut. Toate aceste transformări sînt generale şi s-au petrecut în toate cuvintele de origine latină care au rămas moştenire limbii române în aceeaşi epocă. În urma acestor schimbări din lat. *nubilum* a rezultat mai întîi rom. *nuăru*, apoi prin transmiterea unei mişcări articulatorii de la vocala labiovelară *u* către *ă* s-a realizat o acomodare progresivă, *ă* devenind *o* : *nuoru*. Din necesitatea conjugării mişcărilor articulatorii în rostire s-a produs o asimilare imediată regresivă : *o* l-a transformat pe *u* : *noor(u)*. Cu timpul *-u* final s-a afonizat (asurzit) şi a dispărut din rostire. Cei doi *o* (*noor*), prin fenomenul fonetic numit contracţie, s-au contopit şi astfel s-a ajuns la forma *nor*. Existenţa cuvîntului şi sub forma *nour* arată că de la situaţia *noor* s-a simţit nevoia diferenţierii unuia dintre cei doi *o* spre a se păstra structura bisilabică : *nour*.

Ambele forme se folosesc în româna contemporană :

„Părea că printre *nouri* s-a fost deschis o poartă,
Prin care trece albă regina nopţii moartă".

(EMINESCU, OA, I, p. 75)

„Munţii de *nori*, ameninţîndu-ne din partea
de sud, străluminaţi de tunete au stat."

(BLAGA, P, p. 289)

[180] Cf. Iorgu IORDAN, *Diftongarea*, p. 39 şi u.

Pentru astfel de cuvinte, cunoscînd felul în care a evoluat forma lor, este ușor de aflat că sînt de origine latină, deoarece în dicționarele acestei limbi sînt înregistrate cu același sens.

Există însă cuvinte pentru care numai indicarea etimonului nu pare convingătoare. De exemplu, *tomatelor* li se spune românește, în mod curent, *roșii*. Orice vorbitor de limbă română, poate da o explicație de ce le zicem așa : fiindcă sînt de culoare roșie. Dar *roșie* este adjectiv. Pentru a afla cum a devenit substantiv (*o roșie, niște roșii*), trebuie știut că planta care produce asemenea fructe (*Solanum lycopersicum*) este numită *pătlăgea* sau *pătlăgică*, prin adaptarea unui cuvînt din limba turcă : *patlican*. Același nume poartă o altă plantă, dar ale cărei fructe sînt de culoare vînătă. Pentru a le deosebi, atît plantele, cît și fructele, au fost denumite cu nume compuse : *pătlăgea-roșie, pătlăgea-vînătă*. Din tendința vorbitorilor spre scurtarea exprimării se folosește numai culoarea pentru a denumi fructele : *o roșie, o vînătă*. Apoi și plantele respective au fost numite tot așa, căci grădinarul spune că a sădit *roșii, vinete* etc.

Modalitatea prin care determinantul a preluat și sensul determinatului este o problemă de semantică, (*supra*, 5.3.2.), dar, cum s-a arătat mai sus, etimologia trebuie să folosească atît rezultatele semanticii, cît și pe cele ale morfonemiei. Fără „sprijinul" acestora, nu s-ar putea susține originea latină a cuvîntului *ficat*, în limba română (și în alte limbi romanice), deoarece în latină i se spunea *iĕcŭr*, a cărui formă, prin oricîte schimbări, nu putea să ajungă la cea de azi. În schimb, în dicționarele de limbă latină se găsește cuvîntul *ficatum*, care însemna „cu smochine, de smochine". Cum a ajuns să aibă sensul de „ficat" au lămurit studiile filologice. În textele latinești apărea sintagma *iecur ficatum* cu sensul „ficat de gîscă îngrășată cu smochine". Cu timpul, în latina populară, determinantul *ficatum* [181] a preluat și sensul determinatului și a fost suficient singur pentru a denumi în-

[181] O. DENSUSIANU nota : „Istoria atît de complicată a lui *ficatum* și a diferitelor corespondente romanice ale lui a fost lămurită de G. Paris în articolul «*Ficatum*» *en roman*, extr. din *Miscellanea linguistica in onore di G. Ascoli*, Torino, 1901 ; DILR, I, p. 55, vezi și p. 130. Cf. și SLG, p. 68.

Scanned with OKEN Scanner

treaga sintagmă. Cu acest sens a fost moştenit de limba română.

Pentru alte cuvinte nu e nevoie să se cerceteze originea pînă la latină, deoarece au fost împrumutate mai recent din alte limbi. De pildă, cuvîntul *disciplină* a fost luat din franceză : *discipline*, deşi latina avea pe *disciplina* ; cuvîntul *pieptar* s-a format în limba română din *piept* + suf. *-ar*. Desigur se poate merge mai departe şi se află că *piept*<lat. *pectus*, iar *-ar*<lat. *-arius* dar acestea sînt etimoane pentru cuvîntul *piept* şi, respectiv, sufixul *-ar*.

Spre a afla originea şi istoricul formării unor cuvinte este necesar să se pornească de la *forma* lor *internă*, adică de la legătura ce există între structura morfonemică şi sensul lor. Această legătură poate să aducă o motivare relativă a sensului prin formă. De exemplu, pentru cuvîntul *codobatură*, „pasăre mică, cenuşie, cu coada lungă, în veşnică mişcare . . ." (*Motacilla alba*), se dă ca etimon, lat. * *codabattula*. Între numele dat acestei păsări şi un aspect al manifestării ei există legătură. Cu alte cuvinte se exprimă, prin denumire, punctul de vedere al vorbitorului faţă de noţiune. Pare foarte posibil ca pe oameni să-i fi impresionat particularitatea acestei păsări (faptul de a mişca mereu din coadă, în sus şi în jos, bătînd aerul) şi, de aceea, au folosit-o la denumirea păsării. Bazat pe această însuşire, poetul a „repartizat" codobaturile la pregătirea locului pentru horă :

„*Codobaturi* iuţi ca focul,
Tot bătînd din cozi,
Măturară-n clipă locul
Şi făcur-o bătătură,
Şi ce horă mai făcură,
Ca la voievozi !"
(COŞBUC, *Versuri*, p. 287)

După cum se vede, etimonul este dat cu o steluţă (asterisc) în faţă, ceea ce înseamnă că nu s-a găsit atestat sub această formă, ea este presupusă de lingvişti, dar nu întîmplător, ci pe baza comparării cu alte limbi, sau dialecte. Iată argumentarea din CDDE, sub 150 : „. . . *CODA-BATTULA, -AM (cf. *cauda tremula*, CGL, III, 258) ; *battula* e cerut şi de it. *battola* „claquet, tarabat". *Codobatură* se explică dintr-un mai vechi coadăbatură

(comp. forma ar.) rezultat normal din cuvîntul latin ; *coadăbatură*, după slăbirea accentului de pe prima silabă, a devenit * *codăbatură*, prin asimilaţiune *codobatură*". În continuare se arată cauzele care au dat naştere la variantele din diferite regiuni ale ţării, apoi se trece la compararea cu alte limbi (şi dialecte) romanice. || „comp. it. *codatremola, coditremola*, vic. *batikoa*, parm. *battkova*, flor. *battikova*, Urbino *battkoda* ; fr. dial. *battequeue* ; nprov. *bateco*" ; după care se dau formele pentru denumirea masculului, în graiurile populare : *codobator, codobăturoi* (MARIAN, Ornit. I, 333). Deşi pentru limba literară, *codobatură, codobaturi* este numai substantiv feminin, după cum se vede, limba populară a creat şi formă pentru masculin.

Aşadar, pentru unele cuvinte etimonul n-a fost găsit atestat în vreun text, dar după forma lor, după sens, după felul în care sînt folosite etc., lingvistul, care cercetează originea, presupune din ce limbă ar putea proveni. Cunoscînd schimbările fonetice ce s-au produs din cele mai îndepărtate vremi pînă s-a ajuns la forma actuală, se porneşte de la cunoscut spre necunoscut, reconstruindu-se forma ipotetică a etimonului. În reconstruire, cercetătorul trebuie să aibă grijă ca faptele presupuse să corespundă cu cele din cuvintele atestate. În stabilirea etimonului prin reconstruire, lingvistul trebuie să aibă pregătire temeinică şi multilaterală, să fie obiectiv, străin de orice idee preconcepută. Cînd cercetătorul a procedat astfel, etimonul reconstruit a fost acceptat, iar, în unele cazuri, descoperirile mai noi l-au confirmat. Iată exemple :

lat. *interitare* era dat cu asterisc, ca etimon pentru rom. *întăr(î)ta*, în CDDE, ca şi lat. *lacusta*, pentru rom. *lăcustă*. O. DENSUSIANU arăta că * *lacusta* „trebuie să fi existat în latina vulgară în loc de *locusta*, cum se poate vedea din dr. *lăcustă* (lomb. *lagosta*, sic. *lagusta*, v. fr. *laouste*, prov. *langosta*, cat. *llangosta*, sp. *langosta*, port. *lagosta*)" [182]. Cercetările mai noi asupra inscripţiilor şi textelor din provinciile dunărene ale Imperiului roman, au găsit atestate atît pe *interitare*, cît şi pe *lacusta* [183], ceea ce dovedeşte că reconstituirea s-a făcut corect.

[182] DILR, I, p. 70.

[183] H. MIHĂESCU, LLPD, p. 209, 210.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru alte cuvinte, cercetarea în vederea găsirii etimonului este mult mai dificilă. Lingvistul trebuie să aibă cunoștințe de limbă latină, de istoria acesteia, în special despre evoluția latinei populare. În limba vorbită, cuvintele monosilabice și, în general, cele cu corp fonetic redus s-au atașat altora mai consistente din acest punct de vedere, sau s-au unit cîte două-trei. Este mai ales cazul prepozițiilor și adverbelor. „Latina vulgară se deosebea de latina clasică prin folosirea unui număr mare de prepoziții compuse. Faptul că gramaticii condamnă adesea aceste prepoziții (*prepositio praepositioni non jungitur*, spune Pompeius ; Keil, *Gr. lat*, V, 273) dovedește indirect că ele erau folosite frecvent în vorbirea populară" [184]. Numai cunoscînd o asemenea realitate a acelor vremi, se poate demonstra că rom. *înainte* este urmașul contopirii a două prepoziții *in* și *ab* cu adverbul *ante*. Prin același procedeu s-au format : *de inter>dintre ; de intro>dintru ; de super>despre* etc.

Se înțelege că și pentru astfel de situații compararea cu celelalte limbi romanice și identificarea atestărilor sînt preocupări de primă importanță pentru lingvistul etimolog.

Faptul că pînă acum au fost date, ca exemplu, numai cuvinte de origine latină, nu trebuie să acrediteze părerea că avem vreo intenție neo-neaoșistă. În această lucrare nu urmărim să facem istoria lexicului limbii române, ci, fiind vorba de etimologie, ca ramură a lexicologiei, prezentăm obiectivele și procedeele acesteia. Fără îndoială limba română are cuvinte și de alte origini, care, pe lîngă cele din latină — esența vocabularului românesc — au îmbogățit și nuanțat lexicul limbii noastre. Mai mult încă, unele cuvinte de altă origine, prin forma lor, ne dau informații asupra datei cînd au pătruns în limba română. De pildă, cuvinte ca : *boală, fală, milă,* din vechea slavă, au intrat în vocabularul limbii române după încheierea procesului de „încrucișare" dintre latină și traco-dacă, aproximativ în secolul al VII-lea. Afirmația se sprijină pe faptul că la acea dată încetase să mai acționeze procesul de transformare a lui *-l-* (intervocalic) în -r-, ca în cuvintele latine : *gula>gură ; sale>sare ; sole(m)>soare* etc.

[184] DILR, I, p. 119.

Pentru cuvinte ca : *nocturn (în nocturnă), infect, fatal,* dicționarul ne indică intrarea lor în română din franceză *(nocturne, infect, fatale)* deși corespondentele lor existau în latină *(nocturnus, infectus, fatalis).* Astfel de cuvinte sînt mai recent intrate în limba noastră, ca neologisme, nu sînt moștenite din latină, iar acest fapt ni-l dovedește structura lor fonetică : grupul consonantic *ct* n-a devenit *pt* (lat. *nocte(m)*>rom. *noapte* ; lat. *octo*>*opt* etc.), iar *-l-* n-a devenit *-r-* (lat. *filu(m)*>rom. *fir* ; dar nu *fatali(s)*>*fatar* !)

La pătrunderea unor neologisme, vorbitorii neinstruiți sau cu slabă instrucție, negăsind nici un sprijin pentru noile cuvinte între cele cunoscute lor, modifică forma celor noi atrăgîndu-le în familiile celor cunoscute. Așa s-a întîmplat, de pildă, cu „celebrul" *renumerație* al lui Pristanda. Cuvîntul francez *rémunération* pătrunsese în limba română, la începutul celei de-a doua jumătăți a sec. al XIX-lea, sub forma adaptată pronunției românești *remunerație,* cu sensul de „plată, onorar, retribuție". Pentru că la orice plată banii se numără, vorbitorii care nu cunoșteau proveniența cuvîntului și forma lui originară, l-au presupus legat de o familie de cuvinte bine cunoscută [185] : *număr, număra, numeros* etc. Tot așa, făcîndu-se legătura cu agresivitatea personajului, cerneala *violetă* devine *violentă.* („Crăcănel : Aș ! era un fel de cerneală *violentă*". CARAGIALE, O, I, p. 346).

După cum se vede, astfel de cuvinte sînt modificate de vorbitori pe baza impresiei produse de asemănări formale și din necesitatea de „a clarifica" un sens pe care, altfel, nu l-ar înțelege. Se creează, în felul acesta, o etimologie „originală", care a fost denumită *etimologie populară* [186]. „Prin ea vorbitorii încearcă să-și lămurească anumite cuvinte, noi sau învechite, rare sau izolate în limbă, cu un sens neclar sau cu o formă insolită, în general insuficient cunoscute sau pur și simplu susceptibile de o interpretare prin falsă asociație etimologică" [187].

Din această categorie mai fac parte : *arcoladă,* rostit așa de vorbitorii care pun motivarea cuvîntului pe cele

[185] HRISTEA, PE, p. 207.

[186] Traducerea germ. *Volksetymologie,* denumire dată fenomenului de E. FÖRSTEMANN, *Über deutsche Volksetymologie,* Z.f.v.S, I, 1852 și XIII, 1877.

[187] HRISTEA, PE, p. 206.

Scanned with OKEN Scanner

două fragmente de arc din care se compune o *acoladă* (<fr. *accolade)*; *saricilat*, în loc de *salicilat* (<fr. *salicylate)*, cu modificarea primei părți deoarece se face legătura cu sarea, după aspect și culoare; *somnieră*, pentru somieră (<fr. *sommier)*, sub influența lui *somn*; sau *stomacologie*, după *stomac*, în loc de *stomatologie* (<fr. *stomatologie)*, *furnicular*, în loc de *funicular* (<fr. *funiculaire)*.

Exemplele date pînă acum sînt toate neologisme, pentru că, de fapt, cea mai mare parte a cuvintelor care au fost adaptate prin ceea ce se numește etimologie populară, în momentul respectiv, au fost neologisme. Foarte rar se întîmplă ca un cuvînt vechi să fie supus transformării prin etimologie populară sub influența unui neologism. Este cazul lui *a se înfrupta*, care, din cauză că a fost uitat cuvîntul-bază *(frupt*, vechi românesc, din lat. *fructus)*, se rostește *a se înfructa*, fiind pus în legătură cu *fruct*, tot din lat. *fructus*, dar neologism [188].

Majoritatea transformărilor produse prin etimologie populară sînt inconștiente. Există însă și creații conștiente ale unor cărturari, care au încercat să „românizeze" unele neologisme, în special în secolul trecut: „*contimporan* în loc de *contemporan* (modificat după *timp)*, *inimat* în loc de *animat* (modificat după *inimă*<lat. *anima)*, *limbistică* în loc de *lingvistică* (modificat după *limbă*) etc. [189].

Unele cuvinte au formă ce nu poate fi explicată decît prin referire la cel puțin alte două. Într-adevăr, există cuvinte a căror formă a luat naștere din contopirea a două morfeme diferite, cu sensuri apropiate. Fenomenul acesta a fost numit *contaminație* sau *contaminare*.

Numele păsării *cocostîrc* s-a format prin contopirea a altor două nume de păsări, asemănătoare ca aspect și mediu de viață: *cocor* + *stîrc*>*cocostîrc* [190].

După cum se vede, cele două cuvinte participă inegal la formarea celui nou. Din vbg. *dădina* + *dat* a rezultat *datină* [191], iar din vbg. *rastapu* + *timp*>*răstimp* [192];

[188] HRISTEA, PE, p. 255.
[189] *Ibidem*, p. 210.
[190] Cf. PLR, I, p. 22.
[191] DILR, I, p. 180.
[192] *Ibidem*, p. 178.

grangur<*gangur* + *graur*, cu explicația că „lat. *galgulus*, *-um* a devenit *galgur*, cum se păstrează în ar.; din aceasta, prin disimilare, a rezultat *gangur*, care sub influența lui *graur* a devenit *grangur*“ [193]. Contaminări se pot produce chiar și între neologisme : *colet*<fr. *colis* + *pachet*, sau între un cuvînt vechi și un neologism : *bold* (vsl. *bodlĭ*) + *impuls* (<lat. impulsus)>*imbold* [194].

Contaminări de felul celor arătate pînă acum se produc, în general, neintenționat. Sînt însă și formații create din intenția vorbitorilor de a provoca bună dispoziție sau a ironiza. Așa sînt cele întrebuințate de Ion Creangă : „bine ai venit *nepurcele*“ (nepoate + purcele) ; „dumnezeu să-l *iepure* (ierte + iepure) ; *furluase* (furase + + luase) [195] ; precum și : *felicitocuri*, *lumînaștere*, *telegrabnică*, să fii *sănătuhăis*, *firoscos*, *flășcău* ș.a., pe care Al. GRAUR le-a numit „deraieri lexicale“ [196].

Alte cuvinte au formă binecunoscută de toți vorbitorii, dar sensul lor își găsește explicația numai prin referirea la cuvinte din alte limbi. Adică este vorba de un împrumut de structură formală, nu de material sonor în componența cuvîntului. Acest fenomen poartă numele de *calc lexical* și este un mijloc de îmbogățire a vocabularului, dar cunoașterea lui contribuie și la lămurirea etimologiei. De pildă, cuvîntul românesc *încînta* s-a format din prefixul *în-* + *cînta*, dar după modelul fr. *enchanter* (*en*, „în“ + *chanter*, „cînta“), de la care a împrumutat și sensul. La fel și cuvîntul *suprafață*, din *supra* + *față*, după fr. *surface*.

Unele cuvinte pot avea două sau mai multe etimoane, fie din aceeași limbă, fie din limbi diferite. Astfel de cuvinte au *etimologie multiplă* [197]. Prin etimologie multiplă pot fi explicate atît cuvinte din fondul vechi al limbii noastre, cît mai ales unele neologisme. Așa este

[193] DIAC, p. 95 ; și CDDE, sub 748.

[194] Cf. PLR, I, 404. Mi se pare mult mai plauzibilă explicația lui Pușcariu, decît cea din DLRM, ca postverbal al lui *îmboldi*, care ar fi trebuit să fie *îmbold* !

[195] PHILR, p. 82.

[196] *Buletin științific al Academiei*, seria C, tom. I, nr. 2, 1949, p. 141—147.

[197] Al. GRAUR, SLR, p. 67—77 ; Mai întîi în SCL, I, 1950, nr. 1, p. 22—34.

Scanned with OKEN Scanner

cazul cuvintelor : *muntean, oltean,* care au putut fi derivate și de la *munte, Olt* și de la *Muntenia, Oltenia.* „Verbul nostru *a mesteca* vine în același timp de la lat. *mixtico* „a mesteca" și de la lat. *mastico* (de origine grecească) „a frămînta mîncare în gură". După regulile limbii, ambele verbe au evoluat spre aceeași formă românească, iar sensurile lor erau destul de apropiate pentru ca vorbitorii să nu le poată distinge. Astfel astăzi ne este imposibil să mai vedem în *a mesteca* două verbe diferite [198].

Cuvîntul *patriot* ar putea avea trei „strămoși" : ngr. *patriótis,* fr. *patriote,* germ. *Patriot,* iar *personal* (adj. și subst.) patru : lat. *personalis,* germ. *personell, personal,* it. *personale,* fr. *personnel* (DLR). Pentru cuvîntul *director* poate fi admisă oricare dintre cele cinci posibilități : lat. *director, -oris,* fr. *directeur,* it. *direttore,* germ. *Direktor,* rus. *direktor,* deoarece „este foarte probabil că toate au avut un rol în introducerea și răspîndirea lui în românește : fiecare vorbitor l-a luat de unde l-a găsit și toți l-au folosit la fel" [199].

Există și posibilitatea să se creeze un *derivat indirect,* adică între el și cuvîntul-bază se presupune un derivat intermediar, dar care nu este identificat. „Cuvîntul nostru *călător* este format ca un nume de agent, adică paralel cu *lucrător* de la *lucra, umblător* de la *umbla ;* dar un verb *a* căla,* din care să fie derivat *călător,* nu există, deci acesta din urmă trebuie explicat direct prin *cale,* sărind peste verb" [200].

Cele discutate pînă acum au scos în evidență cît de complicat este studiul etimologiei și cît de vaste și de felurite cunoștințe trebuie să aibă lingvistul care studiază originea cuvintelor. Cercetate din acest punct de vedere, cuvintele unei limbi pot fi : *moștenite, împrumutate* sau *create* în limba respectivă. Rămîne însă și un număr de cuvinte a căror etimologie n-a fost încă identificată, cele însemnate în dicționare cu *Et. nec.* (etimologie necunoscută).

198 Al. GRAUR, SLR, p. 71.
199 *Ibidem,* p. 75.
200 *Ibidem,* p. 76.

Scanned with OKEN Scanner

Din punct de vedere etimologic și după modul de proveniență, vocabularul românesc contemporan este constituit astfel :

- Originea cuvintelor limbii române
  - moștenite
    - latinești
    - autohtone
  - împrumutate
    - vechi
      - grecești
      - germane
      - avare
      - slave
      - maghiare
      - cumano-pecenege
    - mai puțin vechi
      - latinești
      - neogrecești
      - turcești
      - sîrbocroate
      - bulgărești
      - poloneze
      - ucrainene
      - rusești
      - italiene
    - noi
      - franceze
      - latine
      - italiene
      - rusești
    - recente
      - latino-romanice
      - rusești
      - germanice
  - create
    - vechi
    - noi
  - etimologie necunoscută

6.1. CUVINTE MOȘTENITE

Limba română fiind continuatoarea limbii latine vorbite de coloniștii romani stabiliți în Dacia este firesc să aibă numeroase cuvinte de origine latină. Chiar esența

vocabularului românesc este latinească (*supra*, II, 4). Dar, după cum se știe poporul român s-a format din amestecul coloniștilor romani cu populația daco-getică. Este firesc deci ca în limba noului popor, pe lîngă marea majoritate a cuvintelor de origine latină să fi rămas și unele din graiul băștinașilor. Așadar, cuvintele care ni s-au transmis din generație în generație, de la daco-romani și pînă astăzi se numesc cuvinte m o ș t e n i t e. Din punctul de vedere al originii, acestea sînt de două feluri : *latinești* și *autohtone*. Prin cuvintele moștenite se exprimă denumirile referitoare la om, la familie, la gradele de rudenie, la calitățile și defectele oamenilor, la principalele lor acțiuni, la obiectele muncii, la manifestările naturii, la animalele domestice sau sălbatice, la mijloacele de hrană, într-un cuvînt la tot ce este mai strîns legat de existența individuală și socială a omului, în legătură cu mediul înconjurător.

6.1.1. CUVINTE DE ORIGINE LATINĂ

ac, acru, aduce, afla, ajunge, alb, albină, amar, an, aproape, apuca, aripă, armă, ascunde, aștepta, atare, atunci, auzi ;

bate, barbă, bărbat, bea, berbec(e), bine, biserică, blestema, boteza, braț, bute ;

cal, cale, carne, cădea, călca, cămașă, ceară, cerb, cînta, coace, coadă, coardă, creștin, crește, cruce, cumpăra, cunoaște, cunună, curge ;

(a) da, deget, descăleca, deschide, despuia, dezmierda, dinte, domn, dormi, drege, drept, dulce, duminică, durea ;

face, fată, față, făină, făta, fecior, femeie, ficat, fier, fir, fiu, fîntînă, foc, fragă, freca, frumos, frunte, frunză, fugi, fulgera, fum, furcă, fus ;

galben, găină, geană, genunchi, ghem, gras, grîu, gros, gură, gusta ;

iapă, iarbă, iarnă, iepure, ieri, ierta, ieși, intra ;

înainte, înalt, înapoi, încălța, încărca, închina, îndesa, îngîna, întreba, întreg, însura, întuneca, învăța ;

joi, juca, judeca, jug, jugastru, june, jura ;

lega, lepăda, leșina, limbă, lingură, lînă, lîngă, loc, lucra, lume, lumină, lună, lup, luptă ;

mamă, mare, margine, masă, mădular, mărita, măr, măsea, merge, merinde, miere, miercuri, minciună, minte, mira, moară, mulge, munte, muscă, mustață, mut ;

nalbă, nare, nas, nea, negură, nepot, nici, noapte, nod, noră, număr, nume, nuntă ;

oaie, oală, ochi, orb, os, ou ;

pai, palmă, pană, parte, pădure, păr, părinte, pereche, pește, piedică, piele, piept, pîntec(e), plin, plînge, ploaie, poartă, pom, porc, prinde, primăvară, punte ;

rade, rar, răpi, răsări, rece, rîde, rîu, român (rumân), roșu, rupe, rușine ;

sac, sapă, sare, sări, scaun, scîndură, scrie, secară, sete, seu, singur, sîmbătă, sînge, soare, socru, somn, sparge, spic, spin, spumă, sta, stea, stîng, strig, strîmb, soț, sudoare, suflet, suge, surd, sus ;

șa, șapte, șarpe, șoarece, ști, șuiera ;

tare, tată, tăia, tăcea, tînăr, toarce, toca, trage, trece, tremura, tufă, turba, turna, turtă ;

uda, uita, umbră, unge, unghie, urs, urzică, ustura ;

vacă, vale, vară, vătăma, vechi, vecin, vedea, verde, vin, vis, viței, vîrtos, voi, vostru, vulpe, vultur ;

zadă, zăcea, zănatic, zeamă, zi, zice [201].

6.1.2. CUVINTE AUTOHTONE

Vocabularul limbii române păstrează aproximativ 150—160 de cuvinte din idiomul populației preromane din spațiul carpato-balcanic. Cercetătorii au grupat aceste cuvinte în două categorii :

a) Cuvinte românești care au corespondente în albaneză : *abur, argea, baci, balaur, bală, baligă, baltă, bară, bască, brad, brîu, brusture, bucura, bunget, buză, căciulă, căpușă, căpută, cătun, ceafă, copac, cruța, curma, curpău, cursă, dărîma, daș, druete, fărîmă, gard, gardină, gata, gălbează, ghimpe, ghioagă, ghionoaie, grapă, gresie, groapă, grumaz, grunz, gușă, mal, mazăre, măgură, mărat, mătură, mînz, moș, mugure, murg, năpîrcă, pîrîu, păstaie, pururea, rînză, sarbăd, scăpăra, scrum, scula, sîmbure,*

[201] Se înțelege că nu pot fi date aici toate cuvintele latine moștenite. O listă de cca. 600 de cuvinte latinești, în româna comună, se află în ILR, II, p. 294—308.

spînz, sterp, strepede, strungă, șale, șopîrlă, șut (ciut), țap, țarc, vatră, vătui, viezure, zgardă, zgîrîia.

b) Cuvinte existente numai în română : *acăța (agăța), adia, ameți, amurg, amîna, aprig, arunca, baier, barză, băga, băiat, beregată, boare, bordei, brîndușă, brînză, buiestru, burlan, burtă, butuc, butură, caier, carîmb, cață, cîrlan, cîrlig, copil, cotropi, creț, custură, deretica, dezbăra, descălța, descurca, dezghina, dezmierda, dop, droaie, genune, ghes, gheară, ghiont, gorun, grui, gudura, încurca, înghina, îngurzi, înseila, întărîta, întîmpina, întîmpla, întrema, leagăn, lepăda, lespede, leșina, mare, măceș, mădări, mărcat, melc, mic, mire, mistreț, mișca, modru, morman, mușat, mușca, necheza, niței, noian, păstra, pînză, prunc, răbda, reazem, ridica, scurma, sugușa, șir (înșira), șoric, tare, țarină, țăruș, (a se) uita, undrea, urca, urcior, urdă, urdina, urdoare, vătăma, viscol, zăr, zară, zburda, zestre, zgîrma.*

În afară de cuvinte uzuale, s-au mai păstrat din graiurile autohtone unele nume de ape (h i d r o n i m e) : *Ampoi, Argeș, Bîrzava, Buzău, Cerna, Criș, Drencova, Dunărea, Gilort, Jiu, Lotru, Motru, Mureș, Olt, Prut, Siret, Someș, Timiș, Tisa, Vedea* ș.a., precum și unele nume de localități : (t o p o n i m e) : *Abrud, Albac, Arcuda, Băroi, Cigmău, Garvăn, Galt, Hîrșova, Iași, Mehadia, Oituz, Oltina, Sălduș, Tăpia, Turda.* (Cf. ILR, II, p. 356—361).

6.2. CUVINTE IMPRUMUTATE

Istoria arată că popoarele au avut, în decursul veacurilor, diferite relații între ele. Venind în contact datorită împrejurărilor istorico-politice, indiferent care au fost relațiile dintre ele : asupritori-asupriți, negustori-cumpărători, aliați într-o luptă comună sau numai simpli vecini pașnici, popoare de neamuri și limbi diferite s-au influențat reciproc în felul de viață, în diversele manifestări sociale. Cum știm că limba este un fenomen social, că ea se naște și se dezvoltă odată cu societatea, că nu poate exista societate fără limbă, se poate deduce că în

epocile de contact între popoare, în perioadele de influențare reciprocă, limbile popoarelor respective au înregistrat aceste influențe. Dintre compartimentele limbii, vocabularul este cel mai sensibil la schimbări și influențe, înregistrînd, cu promptitudine, progresul social. Vorbitorii unei limbi împrumută din alte limbi cuvintele considerate necesare spre a exprima realități noi.

Urmărind istoria poporului nostru și a dezvoltării limbii române, se pot constata contacte multiple între acesta și popoare de neamuri și limbi dintre cele mai diverse.

Cuvintele împrumutate de limba română din alte limbi pot fi grupate pe origini, după o cronologie relativă, astfel :

6.2.1. ÎMPRUMUTURI VECHI

a) **grecești** (prin latina dunăreană) [202] : *broatec, jur* (dial. *giur*) în expresiile : *în jur, împrejur, ciumă* (= umflătură), *plai, stup, stur,* (= coloană, stîlp), *frică, cir.*

b) **germanice** (etimologii posibile) [203] : *bîlcă* (= ulcior), *bulz* (= bulgăr), *ciuf, ciof* (= codiță), *nastur(e), rapăn* (= rîie), *strugure, targă, tureci, zgudui.*

c) **avare** (etimologii controversate) [204] : *armig* (= armăsar), *jupîn, scrum.*

d) **slave.** Elementele de origine slavă în vocabularul românesc au intrat în epoci diferite. Dintre cele vechi, pot fi distinse două categorii :

d. 1 *Cuvinte* intrate între secolele al VIII-lea, al IX-lea și al XI-lea, al XII-lea, adică în epoca de bilingvism româno-slav [205] (care nu fac parte din fondul lexical principal) :

— starea socială : *bejenie, pribeag, răscoală, slugă ;*

— familie : *ibovnic, maică, maștehă, nevastă ;*

[202] ILR, II, p. 366—367.

[203] *Ibidem,* p. 368—370.

[204] *Ibidem,* p. 371.

[205] „Existența împrumuturilor slave înainte de secolele al VIII-lea și al IX-lea nu poate fi probată cu argumente lingvistice". ILR, II, p. 373. Enumerarea noastră are numai caracter exemplificativ.

Scanned with OKEN Scanner

— calități și defecte : *becisnic, blajin, coțcar, destoinic, dîrz, gîngav, gîrbov, grozav, nătîng, pleșuv, smead* etc. ;

— părțile corpului : *cîrcă, cosiță, gleznă, stomac* etc. ;

— îmbrăcăminte : *copcă, cușmă, izmană, nădragi, rufă, suman, șubă* etc. ;

— armată : *izbîndă, strajă, trîmbiță* ;

— comerț : *precupeț, tîrg, ucenic* ;

— locuință, unelte, obiecte casnice : *blid, colibă, cosor, daltă, grajd, nicovală, ogradă, pernă, pivniță, ploscă, rogojină, țeavă, toiag, uliță, verigă, zăvor* etc. ;

— hrană : *drojdie, hrană, icre, pită, ulei* ;

— superstiții : *basm, diavol, iad, idol, paparudă, moroi, vîrcolac, zmeu* etc. ;

— natură : *beznă, bolovan, crîng, graniță, prund, trăzni, văzduh* etc.

— acțiuni : *clădi, dobîndi, îndrăzni, lipi, miji, primeni, propti, risipi, spoi, zgîrci* etc.

d. 2 *Cuvinte* intrate în limba română între secolele al XIII-lea și al XIV-lea (adică în perioada de organizare a statelor feudale românești din nordul Dunării) :

— dregătorii : *logofăt, paharnic, postelnic, vistiernic, vornic* (din sîrbo-croată) ; comis, stolnic (din bulgară) ;

— terminologie bisericească : *blagoslovi, chilie, colindă, colivă, cristelniță, duhovnic, icoană, liturghie, monah, mucenic, pomană, praznic, pristol, schit, smirnă, stareț, troiță, utrenie, vecernie* ș.a.

Din conviețuirea îndelungată cu slavii (pînă la românizarea celor stabiliți în nordul Dunării) și apoi din relațiile cu popoarele slave vecine, avem o bogată onomastică și toponomastică de origine slavă :

— onomastică : *Aldea, Bogdan, Cîrstea, Dan, Dragomir, Ganea, Ghinea, Ioan, Ivan, Manea, Mihalcea, Moga, Nedelcu, Neagoe, Preda, Radu, Stan, Stoica, Vîlcu, Vlad, Vlaicu* etc.

— toponomastică : *Bahna, Baia, Bistreț, Cozia, Craiova, Crivina, Dîlboca, Dobra, Ialomița, Ilovăț, Novaci, Predeal, Rîmnic, Rodna, Snagov, Vlașca, Vodița Zlatna* etc.

Scanned with OKEN Scanner

e) **maghiare** [206] :

— viața de curte : *aprod, herțeg, nemeș, uric, viteaz* ;

— viața orășenească și sătească : *birău, dijmă, hotar, locui, megiaș, oraș, pîrgar, sălaș, șoltuz, tîlhar* ;

— comerț, industrie : *ban, berbeniță, cheltui, ducat, majă, marhă, mertic, meșter, sodăș, vamă, vig* ;

— drept : *aldălmaș, chezaș, pîrîș* ;

— diverse : *bănui, belșug, chibzui, chip, chin, făgădui, gînd* ;

f) **cumano-pecenege.** Prin secolele al XI-lea și al XII-lea au venit pe aceste meleaguri pecenegii și cumanii. De la aceștia au rămas unele toponime și cîteva cuvinte : *habar, hambar, maidan, murdar, taman ; Comana, Gorganul, Pecineaga, Teleorman.*

6.2.2. IMPRUMUTURI MAI PUȚIN VECHI

Cuprindem sub această rubrică acele cuvinte din alte limbi care au intrat în română, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, atestate în tipărituri, de la *Cazania* lui Varlaam (1643), la *Mineele de la Rîmnic* (1776—1780), pînă la *Observații de limbă românească* (1799) a lui Paul Iorgovici, sau în *cărțile populare* și în scrierile cronicarilor moldoveni și munteni :

a) **latinești** (unele pătrunse prin filieră slavă, ceea ce justifică ortografia și pronunția din vremea aceea) : *anonym, antidot, argument, armesteție, avocat, audiență, comăndant, condiție, continuație, consens, decadă, deplomă, direct, elector, explicui, formă, fundament, ghinărar (gheneral), instrument, lectică, marchiez* (=marchiz), *materie, mediiator, meleon* (=milion), *mod, obligație, ofițer, oratie* (=cuvîntare), *organ, orizont, pedestru, poet, pompă* (=ceremonie, alai), *practic* (=priceput), *prezență, prezidiu* (=comandă, conducere), *prințipal, protecție, referindar, substanție, sumă, țircumstanție, viteran* etc.

b) **neogrecești** : *anost, apostat* (=trădător), *aspidă* (=viperă), *cangrenă, cartofor, catadixi, catastih, chedru*

[206] RILR, p. 422.

(=cedru), *chir* (=domn, jupîn), *cocon* (=fiu de domn sau de boier), *comodie* (=comedie), *dascăl, decar* (=numele unei cărți de joc), *didahie* (=predică), *eftin* (=darnic), *eres, fandasie, filă, flegmă, fundă, hrisov, idiomă* (=grai), *ifos, ipocrizie, istericale, lăhuză, mamoș, mădulariu, molimă, monarhi* (=a guverna), *nevricale, nostim, patimă, plictisi, portocală, protipendadă, scopos* (=scop), *sculă* (=bijuterie), *simfonie, silabisi, sinchisi, sindrofie, stambă, taifas, ticălos, tifos, varvar* (=barbar), *vasilisc* (=șarpe fioros) etc.

În total, pătrunseseră în acea epocă peste 1 000 de cuvinte neogrecești [207]. Dintre acestea însă, s-au păstrat pînă astăzi mai puțin de 100, numărul lor diminuîndu-se treptat, începînd din a doua jumătate a secolului trecut. Se folosesc în limba literară actuală, pe domenii, următoarele cuvinte de origine neogreacă [208]:

— viața socială și individuală: *agale, alandala, ananghie, anapoda, anost, babac, cartofor, catadixi, dihonie, fandosi, ifos, ipocrizie, irosi, matracucă, mutră, noimă, nostim, orfan, plic, plicticos, plictisi, politicos, poliloghie, protipendadă, sclifosi, simandicos, sinchisi, sindrofie, taifas, tiflă, țață* etc.

— limbajul medical: *aerisi, cangrenă, epizootie, flegmă, gargarisi, istericale, lăhuză, mamoș, molimă, molipsitor, nevricale, tifos* etc.

— viața de stat: *anarhie, catagrafie, epitrop, flamură, partidă, plastograf, tiran* etc.

— viața culturală: *agramat, dascăl, filă, logos, silabisi, teatru* etc.

— religie: *aghiazmă, amvon, anaforă, ison, pronie, tagmă* etc.

— meserii: *calapod, igrasie, ipsos, mistrie, sculă* etc.

— comerț: *agonisi, chefal, costisitor, fidea, plos, fundă, lefter, lin, magherniță, misit, portocală, prosop, saltea, scrumbie, scul, stambă, țîr, zaharicale, zaharisit* etc.

Faptul că un număr redus de cuvinte neogrecești din acele epoci s-au păstrat pînă astăzi, dovedește că marea majoritate era compusă din termeni folosiți la cancelaria domnească, la curțile boierești, în saloanele vremii, în

[207] Cf. Ladislas GÁLDI, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939, p. 135—267.
[208] ILRL, p. 435—436.

administrație și în afaceri. Adică n-au pătruns în limba vorbită și, de aceea, au dispărut odată cu realitățile sociale care le-au impus.

c) **turcești** : *abanos, acaret, alai, anteriu, arnăut, bacșiș, belea, bidiviu, bocluc, buluc, cafea, calabalîc, calfă, capac, caşcaval, catran, ceardac, ceauș, chef, chindie, chirie, cioban, cirac, cișmea, ciubuc, cîrmîz, conac, culă, cusur, damla* (devenit : *dambla*), *dimie, divan, dugheană, dușman, geambaș, giuvaer, hac, hain, halva, han, harbuz, hatîr, herghelie, ibrișin, iureș, leafă, liliac (animal), liman, mahala, mahmur, marafet, mezat, murdar, mușama, nai, oca, odaie, para, pehlivan, perdea, pezevenchi, raft, salahor, saltea, samsar, samur, schele, soi, surghiun, surlă, șiret (=viclean), tain, taraf, tichie, tingire, tiptil, tutun, ursuz, zaraf, zor* etc.

S-au mai păstrat unii termeni care denumesc obiecte de îmbrăcăminte și de podoabă : *atlaz, basmá, borangic, ciorap, colan, dulamă, fes, maramă, mărgean, mintean, pafta, papuc, peruzea, sidef, suman, șalvari, zăbun* ;

— materiale și meserii : *bidinea, boia, boiangerie, boiangiu, burghiu, canat, cazma, chenar, chepeng, conabiu, dulgher, dușumea, fistichiu, ghiurghiuliu, meșină, micșuniu, mucava, papugiu, perciune, perdaf, pingea, taban, tutunghiu, zuluf* ;

— faună și floră : *bursuc, calcan, catîr, șalău* ; *anason, arpagic, bame, boston, cais, caranfil, chimion, curmal, dovleac, dud, enibahar, fistic, iorgovan, lalea, liliac, micșunea, năut, nufăr, pătlăgea, razachie, zambilă, zarzăr* ;

— unele substantive abstracte : *berechet, chiul, dandana, hal, huzur, moft, naz, nuri, renghiu, tabiet, tertip* ;

— adverbe : *abitir, barem, bașca, buluc, doldora, geaba, sanchi, tiptil* ; *get-beget, techer-mecher* ;

— interjecții : *aferim !, aman !, bre !, haide !, halal !, haram !* [209]

Ca și influența neogreacă, și cea turcească a avut, în cea mai mare parte, un caracter oficial și livresc. De aceea, odată cu încetarea domniilor fanariote (1821) și a suzeranității Porții Otomane (1877) a început diminuarea acestor influențe pînă la dispariție. Acest lucru se reflectă pregnant în vocabularul limbii române scrise. Dacă se compară două dicționare : al lui Alexandru de Cihac,

[209] Pentru toate turcismele, cf. ILRL, p. 409—414.

Dictionnaire d'étymologie daco-romane, Fancfort s.M., 1879, care arătase că în vocabularul românesc (după înregistrările făcute de el pînă la acea dată) ar fi 17,8% elemente turceşti, cu CADE, tipărit între 1926—1931, în care s-au mai înregistrat abia 4,36% elemente turceşti [210], ştiind că un dicţionar de proporţii se poate alcătui (de către o singură persoană) în cel puţin 20—30 de ani, deducem că, practic, pe la sfîrşitul secolului trecut, cuvintele de origine turcească erau în număr foarte mic. Au mai rămas unele care au devenit populare :

— nume de preparate culinare : *acadeá, baclavá, cataif, chefteá* (chifteá), *ciorbă, ciulama, ghiveci, iahnie, iaurt, magiun, musaca, pilaf, rachiu, rahat, sarailie, sarma, şerbet*, precum şi nume de ustensile de menaj : *bărdacă, cazan, ceaun, farfurie, ibric, tavă, tipsie, tuci* ş.a.

d) **sîrbocroată** : *ordie* (=armată, oaste), *podină, sluger, zădărî* (=aţîţa, întărîta) ;

e) **bulgară** : *cluxă* (=capcană), *condir* (=clondir), *magherniţă* (<ngr.), *răzmiriţi* (=a se răscula), *şaică* ;

f) **polonă** : *hatman, jah* (=jaf), *panţir* (=soldat de cavalerie în zale), *vartă* (=strajă) ;

g) **ucraineană** : *bortă, cuhnie* (=bucătărie), *gujmă* (=cuşmă), *obroc, vătaf, zarvă* ;

h) **rusă** : *carîtă* (=trăsură), *cneaz, mojic, polcovnic, sobor* (=adunare, consiliu bisericesc) ;

i) **italiană** : *bărbiiar* (=bărbier şi subchirurg), *fortaliţii* (=fortăreţe), *lazaret* (=spital, loc de carantină), *monetă, parolă.*

Unele dintre cuvintele cuprinse în rubricile *d—h* pot avea altă origine, dar filiera de pătrundere în limba română este cea indicată mai sus.

6.2.3. ÎMPRUMUTURI NOI

Vom considera în acest paragraf, drept împrumuturi noi cuvintele intrate în limba română între al treilea deceniu al secolului al XIX-lea şi cel de-al treilea al seco-

[210] D. MACREA, *Circulaţia cuvintelor în limba română*, „Transilvania", LXXVIII, 1942, p. 268 ş.u.

lului nostru[211]. Mai precis, între 1825, data apariției *Lexiconului de la Buda* și 1926—1931, apariția CADE. În cei o sută de ani, vocabularul românesc s-a îmbogățit considerabil cu neologisme, în special latino-romanice, dar și de alte origini.

Pentru unele cuvinte fiind greu de stabilit proveniența (latină, franceză, italiană ; de exemplu : *acord*<fr. accord sau it. *accordo* ; *baston*<*it. bastone*<sau fr. *bâton* sau chiar lat. *bastum* ; *conversație*<fr. *conversation* sau lat. *conversatio, -onis* etc.), le grupăm sub denumirea de latino-romanice :

a) **latino-romanice** : *acord, apetit, azil, bal, capital, carton, catar, consiliu(m), contagios, critică, epilog, epocă, flaută, fundație, generos, invenție, medic, militar, mod, parlament, pericul, poesie, profesor, profund, pronunție, pur, rație, recreație, regulă, societate, statuă, tiranie, vizită.*

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea au pătruns în română numeroase cuvinte de origine franceză prin filieră rusă, în special din domeniul vieții militare și administrative :

b) **franco-ruse** :[212] *adjutant, administrație; aliat, artilerie, asociație, autorizație, avangardă, cabinet, cancelarie, cavalerie, comerț, comisie, consul, departament, economie, gardă, general, glorie, industrie, infanterie, invalid, parlament, (a) raporta, rezidență, tratat, voluntar* etc.

În secolul al XIX-lea se formează sau se consolidează terminologia științifică românească. Cele mai multe cuvinte din această categorie sînt de origine latino-romanică, numai cîteva neogrecești și foarte rar de altă origine. Căile de intrare în limba română sînt diverse, în funcție de limba tratatului care a servit ca model. În continuare, vom grupa termenii pe respectivele ramuri ale științei, indicînd în paranteză proveniența (de cele mai multe ori, multiplă) :

[211] Granițele sînt arbitrare, în special prima, deoarece pornind de la *Lexiconul de la Buda*, 1825, se înțelege că ne-a trebuit o dovadă a atestării, dar, de bună seamă, multe dintre cuvintele respective își făcuseră intrarea, într-un fel sau altul, cu mult înainte.

[212] Cf. ILRL, p. 577—584.

c) **terminologie filozofică** :[213] *abstracţie/abstracţiune* (fr. l.), *afecţiune* (fr. l.), *calitate* (fr. l.), *cantitate* (fr. l.), *cauză* (l. fr.), *condiţie* (fr.), *critică* (fr.), *diviziune* (fr. l.), *educaţie* (fr. l.), *element* (fr. l.), *ideal* (fr. l.), *idee* (fr. l.), *imaginaţie* (fr. l.), *individual* (fr.), *libertate* (fr. l.), *logică* (fr.), *meditaţie* (l. fr.), *moral(ă)* (l. fr.), *observaţie* (germ. fr. l.), *opoziţie* (l. fr. germ.), *organic* (l. fr.), *principiu* (l. it. fr.),*raţiune* (l.), *reprezentare* (fr. l.), *sentiment* (fr.), *sistem* (l. fr.), *varietate* (fr. l.) etc.

d) **terminologie geografică** :[214] *aerolit* (fr.), *antipod* (l. it. fr.), *apogeu* (l. ngr. fr.), *arctic* (ngr. l. it. fr. rusă), *auroră* (l. fr.), *austral* (fr. l.), *boreal* (l. fr.), *busolă* (ngr. it. fr. germ.), (punct) *cardinal* (l. fr.), *cascadă* (fr.), *constelaţie* (l. ngr. fr.), *continent* (lat. ngr. it. fr.), *crepuscul* (l. fr.), *declinaţie* (l. fr.), *eclipsă* (it. fr.), *ecuator* (l. ngr. it. fr. rusă), *fluviu* (l. fr.), *flux* (l. it. fr.), *glacial* (fr. l.), *hartă* (ngr. l. it. rusă. fr.), *insulă* (ngr. l. it. germ.), *istm* (ngr. l. fr.), *meteor* (ngr. fr. germ. l.), *muson* (fr.), *occident* (l. it. fr.), *ocean* (ngr. l. it. fr. germ. rusă), *orbită* (l. fr.), *orizont* (ngr. l. it. fr. germ.), *peninsulă* (l. it. fr.), *planetă* (ngr. l. fr. germ.), *planiglob* (l. germ.), *promontoriu* (l. fr.), *satelit* (l. it. fr.), *solar* (fr. l.), *solstiţiu* (l. it. fr. germ.), *torent* (l. fr.), *trombă* (fr. it. germ.), *zenit* (ngr. it. fr. germ.) etc.

e) **terminologia ştiinţelor naturale** :[215] *alcaliu* (l. fr. germ.), *algă* (l. fr.), *amfibiu* (l. fr. ngr.), *animal* (fr. l.), *bacă* (l. it.), *bulb* (l. fr.), *caliciu* (l. it. fr.), *cetaceu* (l. fr.), *cristal* (l. it. germ. fr. rusă), *crustaceu* (l. fr.), *drupă* (l. fr.), *embrion* (ngr. it. l. fr.), *erbivor* (fr.), *fanerogam* (l. fr.), *fecundaţie* (fr.), *floră* (l. fr.), *fosilă* (l. fr.), *gasteropod* (l. fr.), *gimnosperm*, (fr.), *graminee* (l. fr.), *larvă* (l. fr. germ.), *lichen* (l. fr.), *lob* (l. it. fr.), *mamifer* (fr. l.), *metamorfoză* (it. l. fr.), *mezocarp* (fr.), *moluscă* (l. fr. germ.), *nucleu* (l. fr.), *ovipar* (ngr. fr.), *patruped* (l. fr. -calc), *petală* (fr. l.), *plantă* (l. fr.), *polipetal* (fr.), *sepală* (fr. it.), *seră* (fr.), *stamină* (l. it. fr. ngr.), *tubercul* (fr.), *unisexuat* (fr.), *vermicular* (fr.), *vivipar* (it. fr.), *zoofit* (ngr. it. fr. l. germ.), *zoologie* (ngr. l. fr.) etc.

[213] Cf. G. IVĂNESCU, *Formarea terminologiei filozofice româneşti moderne*, CILRL, I, p. 171—204. (Prescurtarea l=latină).

[214] Cf. URSU, TŞ, p. 13—29.

[215] *Ibidem*, p. 30—38.

f) **terminologie agronomică** :[216] *agricultor* (fr. l.), *agricultură* (l. fr.), *agronom* (fr.), *agronomie* (fr.), *amenajament* (fr.), *asolament* (fr.), *cereale* (l. fr.), *cultivare* (fr. l.), *cultivator* (fr.), *fermă* (fr.), *fertil* (fr.), *hectar* (fr.), *humus* (l. fr.), *iriga* (fr.), *irigabil* (fr.), *irigație* (fr.), *orticultură (horticultură)* (fr.), *ovină* (fr.), *permeabilitate* (fr.), *planta* (l. fr.), *plantație* (fr. l.), *recolta* (fr.), *recoltă* (fr.), (plante) *textile* (fr.), *umiditate* (l. fr.).

g) **terminologia științelor fizico-chimice** :[217] *acetat* (fr.), acid (l. it. fr. — *ațid*, germ. rusă), *agregație* (fr.), *alcalin* (l. fr. germ.), *amalgam* (fr. l.), *atom* (l. ngr. it. fr. germ.), *autoclavă* (fr.), *azot* (l. fr. germ. it. rusă), *barometru* (l. ngr. it. fr.), *bioxid* (fr.), *brom* (fr.), *calorie* (fr.), *carbon* (l. tr.), *chimie* (it. l. ngr. germ. rusă, fr.), *clor* (germ. rusă, fr.), *deshidrata* (fr.), *difracție* (fr.), *dioptrică* (fr. ngr.), *elasticitate* (l. it. fr. germ.), *electricitate* (l. fr. it. germ.), *electrod* (fr.), *extract* (l. germ. it.), *fizică* (l. fr. it.), *fosfat* (fr.), *galvanoscop* (fr.), *gravitate* (l. fr.), *hidrat* (germ. fr.), *higrometrie* (fr.), *inducție* (l. fr.), *lanternă* (l. it. germ. fr.), *magnetism* (ngr. fr. germ.), *mecanică* (l. it. germ. fr. ngr. rusă), *metaloid* (fr.), *moleculă* (l. it. fr.), *nitrat* (fr.), *oxalic* (fr.), *oxida* (fr.), *oxigen* (l. fr. it. germ.), *paratrăsnet* (după fr. germ.), *pendul* (it. l. germ. fr.), *pirometru* (fr.), *pneumatic* (l. it. fr. ngr.), *reacție* (l. fr. germ. rusă), *reziduu* (fr.), *saturație* (fr.), *silicat* (fr.), *solidificare* (fr.), *solubil* (fr. l.), *sulf* (l. fr.), *telegraf* (ngr. fr.), *telescop* (ngr. it. l. fr.), *turnesol* (fr.), *vapori* (l. it. fr.), *vibrație* (l. it. fr.), *voltaic* (fr.), *voltametru* (fr.).

h) **terminologie matematică** :[218] *algebră* (l. fr. ngr. rusă), *alidadă* (fr.), (unghiuri) *alterne* (fr. l.), *amplificare* (fr.), *aranjament* (fr.), *aritmetică* (l. ngr. fr.), *astronomie* (l. ngr. it. rusă, fr.), *axiomă* (l. ngr. fr.), *binom* (l. it. fr.), *calcul* (l. it. fr.), *catetă* (ngr. germ. fr. l.), *coeficient* (fr.), *cosecantă* (l. germ. fr.), *cosinus* (fr. germ.), *cotangentă* (l. germ. fr.), *cvadratură* (fr.), *diametru* (l. ngr. it. fr.), *echilateral* (l. fr. it.), *ecuație* (l. fr.), *exponent* (l. germ. fr.), *fracție* (l. fr.), *geometrie* (ngr. rusă, l. fr.), *hexagon* (ngr. l. fr.), *hiperbolă* (fr.), *ipotenuză* (ngr. fr. germ.), *isoscel* (it. ngr. fr.), *lateral* (fr. l.), *logaritm* (ngr. fr. germ. l.), *mate-*

[216] Cf. URSU, TȘ, p. 39—53.
[217] *Ibidem*, p. 78—87.
[218] *Ibidem*, p. 88—112.

matică (ngr. l. it. fr.), *monom* (l. fr. it.), *octaedru* (ngr. germ. fr.), *parabolic* (ngr. fr.), *paralelipiped* (ngr. it. germ. fr.), *pentagon* (ngr. fr. l.), *perimetru* (ngr. germ. fr.), *poligon* (ngr. l. fr. germ.), *prismă* (ngr. l. germ. fr.), *sector* (de cerc) (l. germ. fr.), *sferă* (ngr. it. l. fr. germ.), *sinus* (l. germ. fr.), *spirală* (fr.), *tangentă* (l. germ. fr.), *tetraedru* (ngr. fr. germ.), *trapez* (ngr. l. fr.), *trigonometrie* (l. ngr. germ. fr.), *unghi* (l. it. fr.), *volum* (l. it. fr.), *zecimală* (după fr.).

i) **terminologie medicală** :[219] *abces* (l. fr.), *abdomen* (fr. l.), *amigdală* (fr.), *anatomie* (l. it. fr.), *anchiloză* (fr.), *anestezie* (fr.), *anghină* (l. fr.), *antidot* (ngr. l. fr.), *antiseptic* (fr.), *anus* (l. fr.), *apofiză* (fr.), *arteră* (ngr. l. fr. germ. rusă), *artrită* (l. ngr. fr.), *astmă* (l. ngr. it. fr.), *atrofie* (l. ngr. fr.), *autopsie* (l. fr.), *avort* (l. it. fr.), *axilar* (fr.), *bazinet* (fr.), *bronșită* (fr.), *cardiac cataplasmă* (ngr. l. fr.), *cauterizare* (it. fr.), *cefalalgie* (ngr. fr.), *cerebral* (fr.), *chirurg* (l. ngr. it. rusă), *cistită* (ngr. fr.), *clinică* (fr. germ.), *colică* (l. it. germ. fr.), *comoție* (l. fr.), *convulsie* (l. fr.), *cretinism* (fr.), *cubitus* (l. fr.), *dentist* (fr.), *diabet* (ngr. fr.), *drog* (fr.), *duoden* (l. fr.), *echimoză* (fr.), *edem* (it. fr.), *epidemie* (ngr. l. fr.), *erizipel* (l. ngr. fr.), *extrauterin* (fr.), *faringe* (l. fr. it.), *farmacie* (l. fr.), *fiziolog* (ngr. germ. l. fr.), *forceps* (l. it.), *ftizie* (ngr. l. fr.), *ganglion* (l. fr. it.), *gastrită* (l. ngr. fr.), *glandă* (l. fr. it.), *gripă* (fr.), *gută* (l. fr.), *hemiplegie* (ngr. it. fr.), *holeră* (l. ngr. rusă, fr.), *icter* (l. fr.), *inflamație* (l. fr.), *infuzie* (l. fr.), *injecție* (l. fr.), *intestin* (l. fr.), *laringită* (fr.), *limfatic* (l. fr. it.), *lipotimie* (fr.), *luxație* (it. fr.), *medicină* (l. germ. rusă, fr.), *neurologie* (fr.), *nevralgie* (fr.), *oculist* (it. fr.), *otită* (ngr.), *pacient* (l. fr. it. germ.), *pancreas* (l. fr. it. ngr.), *pastilă* (fr.), *plagă* (l. germ.), *pneumonie* (fr. ngr.), *prostată* (l. fr. ngr.), *punctie* (fr. l.), *purgație* (l. fr.), *rahitism* (ngr. fr.), *rețetă* (l. it. ngr. fr. rusă), *scorbut* (l. germ. fr.), *simptom* (ngr. l. germ. fr.), *spasm* (ngr. l. fr. rusă), *stomacal* (fr.), *supurație* (l. fr.), *terapeutic* (ngr. fr. rusă), *tetanos* (ngr. germ. fr. it.), *tifos* (ngr. fr. germ.), *transfuzie* (l. fr.), *tratament* (it. fr.), *tuberculos* (fr.), *ulcer* (fr. l.), *uterin* (fr.), *vaccinare* (fr. it. rusă), *varice* (fr. it.), *veneric* (l. germ. rusă), *vomitiv* (fr.), *vulvă* (fr. it.).

[219] URSU, TȘ, p. 54—77.

j) **terminologie lingvistică**: Ne referim la perioada de la apariția cărții lui I. Heliade Rădulescu, *Gramatică românească*, Sibiu, 1828, și pînă la cea a lui Ioan Slavici, *Gramatica limbii române*. Partea I, *Etimologia*, București, 1914. Aceasta este perioada în care se renunță treptat la traducerea termenilor lingvistici sau la creații ale autorilor de gramatici, de tipul: *singuratec* (=singular), *multoratec* (=plural); *glăsuirea* (=ortoepia) etc.

Dintre termenii internaționali, latino-romanici, cei mai mulți au intrat prin filieră italiană sau franceză: *acuzativ, adjectiv, adverbiu, articol, caz, congiunție (conjuncție, conjuncțiune), dativ, declinație (declinațiune), demonstrativ, discorsul, gener (gen), imperativ, intergenție (interecție, interjecțiune), nume, optativ, prepoziție (prepozițiune), pronume, sostantiv (substantiv), termen* (=cuvînt), *vocativ* etc.

— grecești: *difthong, etimologia (etimologia=morfologia), frasis (frază), imidifthong* (=*semidiftong*), *orthografia, trifthong*, precum și unii termeni de stilistică: *alegorie, enigmă, metaforă*.

6.2.4. IMPRUMUTURI RECENTE

Cuprindem în acest paragraf cuvintele intrate în limba română, pe diferite căi, în, aproximativ, ultimii cincizeci de ani, consemnate în DLRM, DN și DEX. Și în gruparea acestor cuvinte ne întîmpină dificultatea departajării pe origini a celor latino-romanice, deoarece, cele mai multe, pot fi considerate cu etimologie multiplă. De exemplu: *abac* poate avea ca etimon fr. *abaque*, it. *abbaco* sau lat. *abacus*; sau *academie* (fr. *académie*; it. *accademia*; lat. *academia*; gr. *akademia*). Le grupăm, totuși, după filiera care ni s-a părut cea mai plauzibilă: [220]

a) **franceză:**

abajur, abandona, abdica, aberant, abilitate, abject; balet, bec, biberon, blama, botină, broșă, buclă, buton;

[220] Se înțelege, lista nu poate fi exhaustivă. Dintre mai mulți reprezentanți ai unei familii, am ales numai unul. De exemplu, dintre: *abandona, abandon, abandonare*, am reținut numai pe primul. Nu am reținut aici termenii tehnici.

cabană, ceda, cinema, claca, comunicativ, condescendență ;

debut, deplasabil, dietetic, digerabil, disimula, dozaj ;

eboșă, ecleraj, edulcorant, elevat, emulație, epata, eplorat ;

facilitate, facondă, facțiune, fantezist, fascinant, fațetă ;

gafă, ghida, ghină, glaciațiune, glasa, godetă, gramaticaliza ;

habitaclu, halucinant, herminat, hibernal, hilar ;

iconolatrie, ideosincrasie, imagistic, impura, inapetență ;

jabou, jambon, javelină, judocan, justițiar ;

labilitate, lacunar, lexem, leza, lizieră, luminiscent ;

machior, magnetofon, maniabilitate, marcaj, mefiant, mignon ;

naupatie, negroid, nervism, nicotism, nonșalant, nuclear, nupțialitate ;

obnubila, ocultație, odorizant, ofensant, oligopol, omnipotență ;

paganizare, panicard, parageneză, paternal, pauper, persuadat ;

rabatabil, rateu, recompoziție, recrudescență, rida(t), rocambolesc ;

sabotă, savonieră, schizofrenic, sedentarism, sicofant, signatură ;

șemizetă, șoc, șuta ;

tentant, termie, torsiune, totalitarism, transmutație, trigamie ;

urticant, univoc, utilaj, uvular, uzinaj ;

vacarm, vacuitate, veleitar, verbozitate, vociferant, vulcanism ;

xenofobie, xenomorfie, xeromorfism, xilogravură, xiloid ;

zaharigen, zenital, zerovalent, zoomanie, zootomie ;

b) **italiană :**

apartenență, bolgie, brun, canțonă, citadin, dantesc, decimă, financiar, flaut, grupet, incaso, incognito, mafiot, ostentativ, picolo, randă, rastel, rașchetă, razie, realmente, relegare, relicvariu, religioso, republică, restanță, resti-

tutor, rezidențial, ricercar, rinforzando, risoluto, ritardando, ritenuto, rivaltă, rizoto, rodanță, romanță, rondo, rubato, rustican, sortilegiu, tabernacol etc. ;

c) **germană :**

aspirină, canistră, clemă, dictat, diesel, erzaț, evolută, humorescă, japonolog, legitimism, loz, nut, obiectivism, pecarizare, rachetă[1], *randalină, raster, rastru, rec, rechizite, recompensație, recuzită, referent, relativiza, relevație, relictă* (<lat.), *reprezentanță retroversiune, reumă, rihtui, riscant, riț, riz, robinsonadă, rolă, rolfilm, rolgang, romanistică, roshar, rucsac, rundă, runic, scalar, sorta, șlagăr, ștuțui, tifduc, tonomat, unicat, vafelă* etc. ;

d) **engleză :**

bec[2], *cod*[1], *concern, crichet, dancing, doping, dumping, gulfstream, hormism, hunting, interviu, miting, ofsaid, outsider, radar, reactant, recordman, redundant, rotaprint, rotary, rummy* etc. ;

e) **rusă :**

agrominim, artel, aspirantură, bolșevic, colhoz, huligan, iaroviza, menșevism, proletcultism, radă[2], *radiofi-cație, ragaci, raționalizator, raznocinți, rotalit, sovhoz, soviet* etc.

6.3. CUVINTE CREATE

Pe lîngă cele moștenite și cele împrumutate, limba română și-a creat prin derivare, compunere sau schimbarea clasei gramaticale, alte numeroase cuvinte. Create pe terenul limbii române, aceste noi cuvinte au drept bază, în special, cuvinte din fondul vechi lexical. Odată cu progresul societății, din permanenta necesitate de a se perfecționa mijlocul de comunicare cel mai important, limba folosește necontenit procedeul de îmbogățire a vocabularului prin formarea de noi cuvinte [221]. Se pot distinge deci două grupe mari de cuvinte create : v e c h i și n o i.

[221] Cf. pe larg III, *Îmbogățirea vocabularului.*

6.3.1. CREAȚII VECHI

a) cuvinte create în românește din elemente de origine latină:[222]

acru : acrime, acriș, acrișor, acriu ; acri, acreală, acrire, acrit, acritură ; înăcri, înăcreală, înăcrire, înăcrit ;

bătrîn ; bătrîior, bătrînel, bătrînesc, bătrînește, bătrînet, bătrînețe, bătrînicios, bătrînime, bătrînior ; îmbătrîni, îmbătrînire, îmbătrînit ;

cald : căldicel, căldișor, călduț ; căldură : căldurică, călduros ; încălzi, încălzire, încălzit, încălzitor ;

dulce : dulceag, dulcegărie, dulceață, dulcișor ; dulcicol ; îndulci, îndulcire, îndulcit, îndulcitor ;

fapt : făptui, făptuire, făptuitor ; faptic ; înfăptui, înfăptuire, înfăptuit, înfăptuitor ;

gras : grăsan, grăsime, grăsuliu, grăsuț ;

iarbă : ierbar, ierbăluță, ierbărie, ierbărit, ierbuliță, ierbuță ; ierbos (lat. *herbosus* sau *iarbă* + *-os*) ; *înierba, înierbare, înierbat ;*

îngrășa : îngrășare, îngrășat, îngrășământ, îngrășător, îngrășătorie ;

joc : joculeț, jocușor (jocșor), jocuț ; juca : jucat, jucărie, jucărea, jucărioară, jucător, jucăuș ;

lapte : lăptar, lăptăreasă, lăptărie ; lăptic, lăptișor, lăptos ; alăpta, alăptare, alăptat ;

măsura : măsurare, măsurat, măsurătoare, măsurător ; remăsura, remăsurare, remăsurat, remăsurătoare ;

negru : negreală, negreață, negricios, negrior, negrișor, negritură, negriu, negruscă, negruț ; înnegri : înnegreală, înnegrire, înnegrit, înnegritură ;

oaie : oier, oierie, oierit, oiesc ;

pământ : pământean, pământeancă, pământesc, pământenesc, pământiu, pământos, pământel ; împământeni : împământenire, împământenit ;

roată : rotar, rotaș, rotat, rotărească, rotărie, rotărit, rotăriță, roticică, rotiș, rotiță ; rota, rotare ; roți, rotire, rotit, rotitor ;

surd : surzi, surzeală, surzire, surzenie, surzilă ; asurzi : asurzire, asurzit, asurzitor ;

[222] Exemplificare selectivă.

șarpe : șerpar, șerpărie, șerpesc, șerpește, șerpișor, șerpiu, șerpoaică, șerpoaie, șerpoi ; șerpui : șerpuială, șerpuind, șerpuitor, șerpuitură ;

tăia : tăiere, tăietor, tăietură, tăios, tăiș, tăiat (și *tăiței) ; întretăia, întretăiere, întretăiat ; netăiat, netăios ;*

ține (mai vechi *ținea) : ținere, ținută, ținut : ținutul, ținutaș ; reține : reținător, reținere, reținut ; întreține : întreținere, întreținător, întreținut ;*

ureche : urechea, urechească, urecheat, urechelniță, urechiușă ;

vechi : vechie, vechime, vechitură ; învechi, învechire, învechit ;

zice : zicală, zicaș, zicălaș, zicătoare, zicătură, zicere, zis ; dezice (de + zice, calc după fr. *dédire) : dezicere, dezis ;*

b) cuvinte create în românește din elemente de origine slavă:

atîrna (a + tîrn) : atîrnare, atîrnat, atîrnătoare ; neatîrnare, neatîrnat ;

babă : babetă, băbăreasă, băbătie, băbesc, băbește, băboi, băbuță ;

ciudă (și *ciudi) : ciudat, ciudățenie ; înciuda, înciudare, înciudat ;*

deal : deluleț, deluros, delușor, deluț ;

fală (și *făli) : falnic, fălnicie, fălos, făloși, făloșie, fălo-șenie ; fălitor ;*

grijă : grijnic ; îngrija : îngrijare, îngrijat ; îngriji : îngrijire, îngrijit, îngrijitor ; îngrijora : îngrijorare, îngrijorat, îngrijorător ;

hrăni (și *hrană) : hrănire, hrănit, hrănitor ; nehrănit, nehrănitor ;*

iubi : iubeț, iubire, iubit, iubitor, iubițel, iubițică ; iubăreț ; neiubit ;

îndrăzni : îndrăzneală, îndrăzneț, îndrăznire, îndrăznitor ;

jaf : jefui, jefuire, jefuit, jefuitor ;

lanț : lănțișor, lănțuș, lănțușor ; înlănțui, înlănțuire, înlănțuit ;

milă : milos, miluță, milog (probabil prin contaminare cu *olog) ; nemilos ;*

năravnărăvaș, nărăvie, nărăvi : nărăvire, nărăvit, nărăvos ;

obraz : obrăjel, obrăjor, obrăzar, obrăzat ; obraznic : obrăznicătură, obrăzniceşte, obrăznicie, obrăznicuţ ; obrăzui, obrăzuire ; neobrăzat ;

pilă : pilişoară, piluţă, pili : pilire, pilit, pilitură ; nepilit ;

rînd : rînduleţ, rîndui : rînduială, rînduire, rînduit ; nerînduială ;

sărac : sărăcan, sărăcie, sărăcăcios, sărăcilă, sărăcime, sărăcuţ, sărăci : sărăcire ;

ştirb : ştirbenie, ştirbi : ştirbire, ştirbit, ştirbitură ; neştirbit ;

taină : tainiţă, tăinicie, tăinui : tăinuire, tăinuit, tăinuitor ;

ţintă : ţintar, ţintaş, ţintat, ţintăţel, ţintelat, ţinteş, ţintişoară, ţinti : ţintire, ţintit, ţintitor ;

ului : uluială, uluire, uluit, uluitor ;

var : văros, vărui : văruială, văruire, văruit, văruitor ; nevăruit ;

zăpadă : zăpădos, zăpăduţă ; înzăpezi, înzăpezire, înzăpezit ;

c) cuvinte create în româneşte din elemente de origine maghiară:

alcătui : alcătuială, alcătuire, alcătuitor ;

bănui : bănuială, bănuire, bănuit, bănuitor ;

chin : chinui : chinuială, chinuire, chinuit, chinuitor ;

făgădui : făgăduială, făgăduinţă, făgăduit ;

gînd : gîndi : gîndire, gîndit, gînditor ; îngîndura, îngîndurare, îngîndurat ;

hotar : hotărî : hotărîre, hotărît, hotărîtor ; hotarnic : hotărnici, hotărnicie ; nehotărît ;

îngădui : îngăduială, îngăduinţă, îngăduire, îngăduit, îngăduitor ;

oraş : orăşean, orăşeancă, orăşel, orăşenesc, orăşeneşte, orăşenime, orăşenism, orăşeniza ;

pildă : pildui, pilduire, pilduitor ;

secui : secuiesc, secuică, secuime ;

şoim : şoiman, şoimar, şoimăresc, şoimări, şoimărit, şoimeşte, şoimişor, şoimulean, şoimuleţ, şoimuşor ;

toboşar (mag. *dobos*) ;

d) cuvinte create în românește din elemente de origine grecească:

anost : anostează, anosti, anostie ;

boboc : bobocel, bobocime ; îmboboci, îmbobocire, îmbobocit ;

cocon (cucon) : coconaș (cuconaș) ;

dascăl : dăscălaș, dăscălesc, dăscălește ; dăscălie, dăscălime, dăscăliță ; dăscăli, dăscăleală, dăscălire, dăscălit ; dăscălici ;

fandosi : fandoseală, fandosire, fandosit ;

irosi : iroseală, irosire, irosit ;

mutră : mutrișoară, mutriță ;

nostim : nostimior ;

oftică : ofticos ; oftica, ofticare, ofticat ;

pat : pătcean, pătișor, pătucean, pătuț ;

sigur : siguranță, siguranție, sigurism, siguritate ; siguripsi ;

taifas : tăifăsui, tăifăsuială ;

țață : țățică, (țățisme) ;

ursi : ursire, ursit, ursitor ;

vapor : vaporaș ;

zahăr : zaharniță, zăhărel, zăhări : zăhărit ;

e) cuvinte create în românește din elemente de origine turcească:

cafea : cafeluță, cafeniu ; cafeli (cafegiu kaveci), cafegioaică, (cafenea<kahvehane), cafeneluță ;

ciomag : ciomăgar, ciomăgaș, ciomăgeală, ciomăgel, ciomăgi ;

dușman : dușmancă, dușmănesc, dușmănește, dușmănie, dușmănos ; dușmăni, dușmănit ;

giuvaer : giuvaergerie (giuvaergiu cevahirci) ;

hain : haini, hainie, hainit ;

mahala : mahalagioaică, mahalagism, mahalagiță, mahalagiu ;

nai : naist ;

raft : răftuleț ; răftui, răftuială ;

salahor : salahori, salahorie, salahorit ;

turc : turcesc, turcește, turci, turcie, turcime, turcire, turcism, turcoaică ;

ursuz : ursuzenie (dar ursuzlîc uğursuzluk) ;

6.3.2. CREAȚII NOI

Acest subansamblu semnalează faptul că limba își creează necontenit cuvintele de care are nevoie. Din punctul de vedere al originii cuvintelor bază, grupul acesta este eterogen. De aceea, pentru a nu se repeta, exemplificarea nu mai ține seama de originea etimonului :

afacerist, amortibil, antiimperialism, barbariza, bonier, carbonificare, computeriza, descalifica, egalizare, funcționalitate, germinabil, gîndirism, gramatician, hipercorectitudine, inanalizabil, judiciozitate, kantianism, legumicol, maculator, manichiuristă, nominaliza, olandină, paradigma, ramoleală [223] (fiindcă *ramoli* e nou), *ramoliție, raticid, răbuială, răscumpărabil, reactivant, reacționarism, reclamagiu* (temă nouă + sufix vechi > depreciativ), *rectificabil, reducător, reflectător, reflectorizant, reflexivitate, referitor, refractarism, regizorat, relaxant, reliefa, remiza, repartizator, repetabilitate, repetor, reporteraș, reportericesc, reprivatiza, restanție, revanșism, revizorat, revoltător, revoluționarism, revuistic, rezolvabil, rezumător, riflui, rigidiza, riglat, rigurozitate* (după it.), *rihtuitor, ripsat, ritmicitate, ritualic, romanțios, rutinar, ședințoman, ședințomanie, unime, vizualizare, xilofonist, yoghist* etc.

Iată și cîteva derivate regresive : *radiofica* (<*radiofica*re și *radioficat*), *ramburs* (<*rambursa*), *recenza* (<*recenzie*), *recepta* (<*receptor, recepție*), *regiza* (<*regizor*), *reumatolog* (<*reumatologie*), *șofa* (<*șofer*) etc.

6.4. CUVINTE CU ETIMOLOGIE NECUNOSCUTĂ

Ca și în vocabularul altor limbi, și în cel al limbii române există un număr de cuvinte a căror etimologie n-a putut să fie încă stabilită. Unele dintre aceste cuvinte trebuie să fie foarte vechi în limbă deoarece au dezvoltat derivate (*doină : doinar, doinaș, doinișoară, doiniță,*

[223] Am excerptat exhaustiv din DEX, derivatele cu inițiala *r-*.

doini : doinire, doinit, doinitor ; răbda : răbdare, răbdat, răbdător ; tîlhar : tîlhărea, tîlhăresc, tîlhărește, tîlhări : tîlhărească, tîlhărit ; tîlhărie, tîlhăroaică, tîlhăroi etc.), iar altele au rămas stinghere : *țurloi, țuț* etc. Iată cîteva exemple : [224] *acătării, alait, bulughină, bulumac, ciritel, cocon, dabilă, dălcăuț, deșănțat, dezbăra, durd, erete, farfasit, făcău, feleștioc, ferches, feri, filaliu, fîsă, flit* [1], *găoace, gărgăun, ghioc* [1], *gîde, habană, hachițe, hartan, hahaleră, iazmă, ibîncă, inc, ingai, izbuc, izmă, împila, janț, japșă, jep, jerpeli, jimba, jip* [1], *jugan, junt, jupîn, juvelnic, lăbărța, lepui, lufar, marțafoi, năbădăi, năzui, neaoș, oacăr, oarzăn, obligeană, oblon, odgon, părădui, pipirig, rabiț, racilă, rai* [2], *rangă, rantie, rapăn, rască, rașel, răcovină, răfui, răgaz, răgălie, răguși, răpciugă, răscoage, răsfug, răstav, răsti, răsură* [2,3], *rășlui, rătuti, răvar, reambulare, rèchie, rediu, relascop, renci, resteu, reșcă, retevei, rezema, rizeafcă, rîncă, roabă, rocarniță, rocoțea, rogodele, rostogol, rotofei, rudacee, rujare, scoroji, scrădiș, scrînciob, soi* [1], *splau, șubred, șuiță, șușlete, tarancă, titan, tîlhar, turca, țanc* [2], *țapap, țapină, țuhăi* (v.), *țumburuș, țurcan, țurloi, țurțur, tușcă* [1'2], *țușcov, țuț, tuțuneasă, ugilit, uimi, ujbă, urdă, urloi, viscol, vîlced, vrac, vuvă, zabrac, zacherlină, zaică, zamfiră, zurzur*

6.5. ETIMOLOGIA ȘI STATISTICA

Pe lîngă dorința de a cunoaște proveniența fiecărui cuvînt, există interes (nu numai din partea lingviștilor) și pentru structura pe origini a vocabularului. De aceea, încă din secolul trecut s-au făcut aprecieri statistice în privința componenței vocabularului românesc. La 1840, învățatul rus I. Hinkulov afirma că „se poate admite următoarea proporție aproximativă : de la 4/10 pînă la 5/10 sînt latine, circa 3/10 — slave, iar restul sînt împrumutate în cea mai mare parte din limbile : maghiară, turcă și greacă" [225].

[224] După DEX. Cele cu inițiala *r-*, exhaustiv.

[225] Apud M. SECHE, SILR, I, p. 107.

Scanned with OKEN Scanner

Patru decenii mai tîrziu Alexandru de Cihac aproxima, după dicționarul întocmit de el (cf. *supra*, p. 22), că raportul între elementele latine și cele slave ar fi de 1 la 2 (1/5 latine și 2/5 slave). Combătută vehement la vremea respectivă de B. P. Hasdeu, statistica lui Cihac n-a fost acceptată de majoritatea lingviștilor români, fără însă a se arăta în ce constă netemeinicia ei. Că a fost o simplă aproximare a dovedit-o Mircea Seche, care, analizînd statistic *Dicționarul* lui Cihac, a constatat că, din cele 17 645 de cuvinte înregistrate, exclusiv variantele (fonetice ori lexicale) și toponimicele :

8 038 sînt elemente de origine latină și derivate ale acestora ;
6 141 sînt elemente de origine slavă și derivatele acestora ;
1 250 sînt elemente de origine turcă și derivatele acestora ;
1 100 sînt elemente de origine greacă și derivatele acestora ;
1 026 sînt elemente de origine maghiară și derivatele acestora ;
90 sînt elemente comune cu albaneza și derivate ale acestora [226].

O statistică mai recentă a fost întocmită de Dimitrie Macrea [227], pe baza DLRM. Acest dicționar cuprinde 49 649 de cuvinte, care se împart după origine în 76 de grupe. Dintre acestea, numai 14 grupe depășesc 1 %, astfel :

latine — 9 920 : 1 849 moștenite și 8 071 derivate pe teren românesc și variante — 20,02 % ;
vechi slave — 3 959 : 1 133 împrumutate și 2 826 derivate pe teren românesc, calcuri și variante — 7,98 % ;
bulgărești — 881 : 279 împrumutate și 602 derivate pe teren românesc și variante — 1,78 % ;
bulgaro-sîrbești — 747 : 212 împrumutate și 535 derivate pe teren românesc și variante — 1,51 % ;
turcești — 1 827 : 1 048 împrumutate și 779 derivate pe teren românesc și variante — 3,62 % ;
maghiare — 1 073 : 433 împrumutate și 630 derivate pe teren românesc și variante — 2,17 % ;

[226] SECHE, *Ibidem*, p. 108.
[227] D. MACREA, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 31—38.

neogreceşti — 1 172 : 579 împrumutate şi 593 derivate pe teren românesc şi variante — 2,37% ;

franceze — 19 129 : 12 770 împrumutate şi 6 359 derivate pe teren românesc, calcuri şi variante — 38,42% ;

latine literare — 1 186 : 738 împrumutate şi 448 derivate pe teren românesc şi variante — 2,39% ;

italiene — 851 : 430 împrumutate şi 421 derivate pe teren românesc şi variante — 1,72% ;

germane — 878 : 561 împrumutate şi 317 derivate pe teren românesc, calcuri şi variante — 1,77% ;

onomatopeice — 1 108 : 272 cuvinte de bază şi 836 derivate ale acestora pe teren românesc — 2,24% ;

de origine nesigură — 1 349 : 526 cuvinte de bază şi 823 derivate ale acestora pe teren românesc şi variante — 2,73% ;

de origine necunoscută — 2 770 : 1 440 cuvinte de bază şi 1 330 derivate ale acestora pe teren românesc şi variante — 5,58%.

Alte 11 grupe variază între 0,93% şi 0,05%, iar restul de 51 grupe, la un loc, abia totalizează 1% din vocabularul românesc.

Felul cum au fost grupate cuvintele poate fi discutat. Trebuie oare încadrate şi derivatele la originea cuvîntului bază sau acestea sînt creaţii ale limbii române? De exemplu, cuvîntul *fîntînă* este moştenit din latină reprezentînd pe lat. *fontana*, dar *fîntînar* (<*fîntînă* + suf. *-ar*), *fîntînea* (<*fîntînă* + suf. *-ea*), *fîntînel* (<*fîntînă* + +suf. *-el*), *fîntînioară* (<*fîntînă*+suf. *-ioară*), *fîntîniţă* (<*fîntînă* + suf. *-iţă*), deşi au ca bază un cuvînt de origine latină nu mai pot fi considerate latineşti, căci ele sînt creaţii româneşti. Tot aşa : *marină* (<fr. *marine*) şi *mariná* (<fr. *mariner*) sînt împrumuturi din franceză, dar *marinare* şi *marinat* sînt derivate româneşti ale lui *mariná*, după cum *marinar* este derivat a lui *marină* (e drept după modelul fr. *marinier*), însă *marinăresc* şi *marinăreşte* sînt, incontestabil, formaţii româneşti

Gruparea derivatelor, a calcurilor şi a variantelor la aceeaşi origine cu cuvîntul bază poate crea impresia, cum arăta Al. Graur [228], că limba română nici nu ar avea cuvinte româneşti ! De aceea, considerăm că este mai po-

[228] ÎFP, p. 35—37.

trivită gruparea cuvintelor în cele patru mari categorii : *moștenite, împrumutate, create, cu etimologie necunoscută*. Cele din primele două categorii pot avea și cuvinte primare și derivate (*negru*<lat. *niger, -gra, -grum* ; *negreață*<lat. *nigritia* ; *conjura*<fr. *conjurer* ; *conjurat*<fr. *conjuré* ; *conjurație*<fr. *conjuration*), iar în categoria a patra trebuie considerate numai cuvintele primare. De exemplu : *țurcan, -ă* este cu *et. nec.*, dar *turcancă* (<*țurcan* + suf. *-că*) și *țurcănesc* (*țurcan* + suf. *-esc*), trebuie grupate în categoria cuvintelor create pe teren românesc. La fel și onomatopeele și derivatele lor.

O interpretare în acest sens, de grupare separată a derivatelor pe teren românesc, a făcut C. Dimitriu [229], pe baza cifrelor din statistica lui D. Macrea, asupra CADE și DLRM.

Reproducem numai pe cele privind DLRM :

Nr. crt.	Originea cuvintelor bază	Numărul derivatelor	Procent	Nr. crt.	Originea cuvintelor bază	Numărul derivatelor	Procent
1.	latină	8071	16,25	20.	italiană	421	0,84
2.	veche slavă (inclusiv sl. bis.)	2826	5,69	22.	franceză - italiană	47	0,09
3.	sîrbă	238	0,47	23.	franceză - germană	1	0,02
4.	bulgară	602	1,21	24.	engleză	13	0,02
5.	rusă	200	0,40	25.	germană	317	0,63
6.	ucraineană	205	0,41	26.	săsească	19	0,03
8.	sîrbo-bulgară	535	1,07	27.	țigănească	7	0,01
12.	comune cu albaneza	380	0,76	28.	onomatopee	836	1,68
14.	neogreacă	593	1,19	29.	din subst. proprii	138	0,28
15.	maghiară	630	1,26	30.	diversă *	84	0,16
17.	turcă	779	1,56	31.	nesigură	823	1,65
18.	latină literară	448	0,90	32.	necunoscută [230]	1330	2,67
19.	franceză	6359	12,80				

[229] RV, p. 15—16.

* Sînt cuprinse cele 51 de grupe etimologice, care, toate la un loc, totalizează abia 1%.

[230] Grupele care lipsesc din numerotare nu sînt reprezentate în DLRM.

Reinterpretînd datele obținute de D. Macrea [231] în cercetarea statistică la poeziile antume ale lui M. Eminescu și grupînd într-o categorie aparte toate creațiile pe terenul limbii române, C. Dimitriu [232] găsește 1 286 (adică 35,65%) cuvinte-titlu și 4 752 cuvinte-text (adică 13,98%). După originea radicalului, acestea se repartizează astfel:

Nr. crt.	*Originea radicalului*	*Cuvinte titlu*	*Procent*	*Cuvinte-text*	*Procent*
1.	latină	842	23,34	3601	10,63
2.	veche slavă (inclusiv slava bisericească)	224	6,21	566	1,67
3.	sîrbă	7	0,19	18	0,05
4.	bulgară	4	0,11	14	0,04
5.	sîrbo-bulgară	5	0,13	6	0,01
6.	comune cu albaneza	16	0,44	49	0,14
7.	medio-greacă	7	0,19	12	0,03
8.	neogreacă	8	0,22	17	0,05
9.	maghiară	17	0,47	104	0,30
10.	turcă	4	0,11	16	0,04
11.	latină savantă	12	0,33	18	0,05
12.	franceză	68	1,88	130	0,38
13.	italiană	1	0,02	1	0,002
14.	germană	3	0,08	3	0,008
15.	substantive proprii	8	0,22	10	0,02
16.	orig. nesigură	19	0,52	68	0,20
17.	orig. necunoscută	41	1,13	119	0,35

În aceeași operă, cuvintele moștenite sau împrumutate (2 321 cuvinte-titlu, 64,34% și 29 094 cuvinte-text, 85,90%) se repartizează pe origini, astfel:

[231] *Circulația cuvintelor în limba română*, „Transilvania", 73 (1942), nr. 4, p. 268—288.

[232] RV, p. 27—30.

Scanned with OKEN Scanner

Nr. crt.	Originea radicalului	Cuvinte titlu	Procent	Cuvinte-text	Procent
1.	latină	914	25,34	24494	72,36
2.	veche slavă (inclusiv slava bisericească)	323	8,95	1528	4,51
3.	sîrbă	15	0,41	64	0,18
4.	bulgară	20	0,55	67	0,19
5.	sîrbă-bulgară	11	0,30	54	0,15
6.	comune cu albaneza	16	0,44	139	0,41
7.	medio-greacă	23	0,63	90	0,26
8.	neogreacă	40	1,10	77	0,22
9.	ungară	42	1,16	181	0,53
10.	turcă	40	1,10	79	0,23
11.	latină savantă	111	3,07	466	1,37
12.	franceză	364	10,09	725	2,14
13.	italiană	20	0,55	54	1,15
14.	germană	15	0,41	29	0,08
15.	substantive proprii	148	4,10	240	0,70
16.	origine nesigură	51	1,41	149	0,44
17.	origine necunoscută	84	2,32	496	1,46
18.	onomatopee	46	1,27	109	0,32
19.	diversă	38	1,08	53	0,15

Din aceste date rezultă că *elementul romanic* în poeziile antume ale lui Eminescu reprezintă: 75,97% pentru 2 741 cuvinte-titlu din totalul de 3 607 și 91,32% pentru 30 600 cuvinte-text din totalul de 33 846.

În urma analizei statistice a lexicului din romanul *Baltagul* de M. Sadoveanu, C. Dimitriu [233] constată că *elementul romanic* reprezintă: 71,51% pentru 2 394 cuvinte-titlu din totalul de 3 345 și 85,99% pentru 34 273 cuvinte-text din totalul de 39 847.

Comparînd statisticile întocmite pe baza CADE și DLRM cu cele bazate pe poeziile autume ale lui M. Eminescu și pe *Baltagul* lui M. Sadoveanu, C. Dimitriu [234] ajunge la concluzia că în vocabularul românesc modern, *elementul romanic* reprezintă aproape 4/5, din punctul

[233] RV, p. 35—36.
[234] *Ibidem*, p. 38—40.

de vedere al cuvintelor-text, în timp ce elementul neromanic totalizează abia 1/5 din cuvintele-titlu și 1/10 din cuvintele-text. Pe baza acestei constatări, C. Dimitriu transcrie, drept concluzie, afirmația lui Sextil Pușcariu că, din punct de vedere lexical, limba română modernă „nu e mai romanică, nici mai puțin romanică, decît italiana, franceza sau oricare alta, ci pur și simplu romanică fără comparație".

Pe baza unei cercetări ample (11 texte vechi comparate cu 2 moderne; vezi TABELUL de la p. 180—181), autorul citat formulează o altă concluzie tot atît de importantă: „Avînd în vedere că în toate textele vechi cercetate luate la un loc, precum și în fiecare text vechi cercetat în parte, elementul „romanic" reprezintă aproape patru cincimi cuvinte-titlu și aproape nouă zecimi cuvinte-text (față de care elementul „neromanic" de toate celelalte origini la un loc însumează doar aproximativ o cincime cuvinte-titlu și abia aproximativ o zecime cuvinte-text), putem aprecia — parafrazînd pe S. Pușcariu — că *vocabularul limbii române vechi* din textele cercetate *este la fel de romanic ca și vocabularul limbii române moderne*" [235]. (s.n.).

[235] RV, p. 206.

ÎMBOGĂȚIREA VOCABULARULUI

Înregistrator sensibil al prefacerilor sociale, al dezvoltării culturii și tehnicii, vocabularul se înnoiește permanent. Omul civilizației moderne, cu o gîndire complexă și cu necesități de exprimare variată, are nevoie de un vocabular diversificat, apt să răspundă cerințelor multiple ale comunicării interumane. Abandonînd unele cuvinte care nu mai corespund, vocabularul se îmbogățește prin crearea și împrumutarea de noi cuvinte.

1. CĂILE DE ÎMBOGĂȚIRE

Există două căi principale de îmbogățire a vocabularului unei limbi :

1.1. *Calea internă :* prin crearea de cuvinte noi, în cadrul aceleiași limbi, pornind de la cuvintele existente (și *supra*, II, 6.3 — 6.3.1 ; 6.3.2).

1.2. *Calea externă* : prin împrumutare de cuvinte din alte limbi (și *supra*, II, 6.2 — 6.2.1 ; 6.2.2 ; 6.2.3 ; 6.2.4).

2. PROCEDEE DE FORMARE A CUVINTELOR

Îmbogățirea vocabularului pe cale internă se realizează prin trei feluri de procedee : *principale, secundare* și *mixte*. Procedeele principale de formare a cuvintelor

Scanned with OKEN Scanner

în limba română sînt : *derivarea, compunerea* și *conversiunea* (sau *schimbarea valorii gramaticale*). Ca procedee secundare sînt considerate : *scurtarea (trunchierea) cuvintelor, contaminarea* și *reduplicarea.* Prin procedee mixte se împletesc cel puțin două, dintre cele principale sau secundare.

2.0. PROCEDEE PRINCIPALE

2.0.1. DERIVAREA

Este procedeul prin care se formează cuvinte noi din rădăcini ale cuvintelor existente, la care se adaugă *afixe* lexicale sau lexico-gramaticale (*supra*, II, 3.8). Prin adăugarea unuia din cele două feluri de afixe (*sufixe* sau *prefixe*) la o rădăcină, corpul cuvîntului nou crește, iar prin reducerea unui afix, firește, corpul cuvîntului scade. De aceea există două feluri de derivări : *progresivă* și *regresivă.*

2.0.1.1. *Derivarea progresivă* se realizează pe două căi :

a) prin *sufixare* (adăugare de sufixe alipite în urma rădăcinii cuvîntului-bază) ;

b) prin *prefixare* (adăugare de prefixe alipite înaintea cuvîntului-bază).

a) Limba română a dezvoltat procedeul de formare de noi cuvinte prin sufixare încă din prima fază a existenței sale. Deoarece în lucrarea de față ne preocupă aspectul actual al derivării, vom da numai cîteva exemple de derivate cu sufixe mai vechi, dintre care unele și-au încheiat productivitatea, iar altele sînt slab productive :

-ac : *băltac, buriac, sfrediac, ursac* ;

-an : *băiețan, flăcăuan, juncan* ; *curcan, gîscan* ;

-andru : *băiețandru, cățelandru, copilandru, puiandru* ;

-anie : *pățanie, petrecanie, pierzanie, strădanie* ;

-ar : *fierar, pietrar, sforar, strungar, văcar ;*
-aș : *articolaș, cuțitaș ; cosaș, făptaș, vîslaș ;*
-at : *buzat, dințat, gulerat, moțat, sprîncenat ;*
-ărie: *apărie, mustărie, rufărie ;*
-eală : *amăgeală, chelfăneală, greșeală, îndrăzneală ;*
-eață : *buneață, dulceață, negureață, păleață ;*
-el : *băiețel, ciobănel, cumnățel, mărunțel, tinerel ;*
-enie : *cumințenie, curățenie, drăgălășenie, surzenie ;*
-esc : *arăbesc, bărbătesc, românesc, tineresc ;*
-ește : *bărbătește, copilărește, drăcește, hoțește, țigănește ;*
-et : *bănet, brădet, făget, nucet, tineret ;*
-eț : *acheț, drumeț, îndrăzneț, lăteț, pădureț ;*
-ețe : *binețe, bătrînețe, blîndețe, frumusețe, tinerețe ;*
-giu : *alvagiu, cafegiu, geamgiu, lampagiu, tinichigiu ;*
-ie : *croitorie, fierărie ; prietenie, solie, tutungerie ;*
-ime : *mulțime, tinerime, țărănime, sărăcime ;*
-ință : *biruință, credință, făgăduință, voință ;*
-iș : *aluniș, cărpiniș, frunziș, pietriș, stejăriș ;*
-iște : *arinițte, cînepițte, porumbițte, trifoițte ;*
-iță : *cheiță, codiță, fetiță, peniță, portiță, văduviță ;*
-îș : *chiorîș, coborîș, pîrîș, tîrîș ;*
-mînt : *acoperămînt, așezămînt, învățămînt, jurămînt, legămînt ;*
-nic : *amarnic, datornic, dornic, josnic, rodnic ;*
-oi : *bărboi, rățoi, vrăbioi, vulpoi ;*
-tor : *băutor, croitor, făcător, legător, muncitor.*

În etapa modernă a dezvoltării vocabularului românesc (perioada numită *româna contemporană*), odată cu pătrunderea în limba noastră a unor neologisme derivate, s-au detașat și unele sufixe neologice, care adaptate fonetic, au început să producă noi derivate pe terenul limbii române (și *supra*, II, 6.3.2).

Transcriem pe cele mai importante care au creat derivate românești, fie din rădăcini neologice (majoritatea), fie chiar din cuvinte mai vechi în limba noastră :

-aj : *martiraj* (< *martir* + suf. *-aj*), *mercantilaj, periaj, procentaj, punctaj ;*

-ant : *argotizant* (< *argotiza* + suf. *-ant*), *cenzurant, descurajant, fulgerant, junimistizant, urechiant* ;

-ard : *filozofard, șablonard* ;

-bil : *descifrabil* (< *descifra* + suf. *-bil*), *difuzabil, evacuabil, măsurabil, porabil, vindecabil* ;

-ier : *betonier* (< *beton* + suf. *-ier*), *chitanțier, garderobier, plutonier* ;

-ism : *ardelenism, cameleonism, didacticism, lichelism, metaforism, străinism* ;

-ist : *afacerist, baletist, chitarist, familist, metodist, navetist, șahist* ;

-istic : *anacronistic* (< *anacron(ic)* + suf. *-istic*), *calendaristic, fotbalistic, muzeistic, neologistic, peisagistic, urbanistic* ;

-itate : *amiralitate, comunitate, forjabilitate, obtuzitate, valabilitate* ;

-iv : *adoptiv, disociativ* (< *disociat* + suf. *-iv*), *delimitativ, distractiv* (< *distracție* ; *după atracție* — *atractiv*), *prelucrativ, sugerativ* ;

-iza : *abstractiza, bagateliza, culturaliza, literaturiza, minimaliza, permanentiza* ;

-ol : *apretol* (<*apret* + suf. *-ol*), *azurol, bronzol, impregnol, pelicanol* (toate apud HRISTEA, PE, p. 36).

Unele dintre sufixele vechi (*-aș, -el, -esc, -ime, -tor*) continuă să fie productive și astăzi, iar prezența unora noi asigură limbii române posibilitatea de a-și îmbogăți necontenit vocabularul prin procedeul derivării cu sufixe, moștenit din latină și dezvoltat de-a lungul existenței sale.

b) Derivarea cu prefixe nu este așa de bogată, în sensul că și prefixele (vechi sau noi) sînt mai puține ca sufixele.

O primă categorie de derivate cu prefixe o reprezintă cuvintele create într-o etapă mai veche a dezvoltării limbii române :

a- : *acasă (pref. a- + casă), ades, alături, amănunt, anume, arar, atîrna* ;

des- : *descîlci (des- + (în)cîlci), descheia, descoase, descoji, descolăci* ;

în- : *înadins* (<*în- + adins*), *înapoi, încolo, îndestul, înmuia, întocmai* ; (înainte de *b* și *p* **îm-** : *îmbăia, împăia*) ;

între- : *întredeschide* (<*între-*+*deschide*), *întrerupe*, *întreține*, *întrevedea*, *întrezări* ;

ne- : *neabătut* (<*ne-*+*abătut*), *neamestec*, *nebănuit*, *necăsătorit*, *nelămurire*, *neobosit* (prefix productiv care creează cuvinte cu sens negativ și privativ) ;

pre- : *precum* (<*pre-*+*cum*), *preînnoi*, *prejudecată*, *prelua*, *presăra* ;

răs- (răz-) : *răsalaltăieri*, *răscroi*, *răscula* (<*răs-*+ +*scula*), *răs popi* ; (înainte de *b*, *d*, *g*) : *răzbate*, *răzda*, *răzgîndi* ;

re- : *reacoperi*, *recăpăta*, *redobîndi*, *reprimi*, *retrăi*, *revopsi* ;

stră- : *străbate*, *străfulgera*, *străluci*, *strămoș*, *strănepot*, *străvechi* ;

Prefixele *ne-*, *des-* și *re-* sînt și astăzi productive.

Odată cu unele neologisme au intrat în limba noastră și prefixe neologice care au putut fi analizate și apoi folosite pentru a crea noi cuvinte pe teren românesc (E drept că în majoritate urmînd un model străin) :

ante- : *antebraț* (<*ante-*+*braț*, după fr. *avant-bras*), *antecalculație*, *antedeviz*, *anteport*, *antetrupiță* ;

anti- : *antiatom* (<*anti-*+*atom*), *antichimic*, *anticorosiv*, *antihitlerist*, *antipopular* ;

arhi- : *arhiabundent*, *arhicunoscut*, *arhiîncărcat*, *arhiplin*, *arhipopulat* ;

bio- : *bioacumulare*, *biobibliografie*, *biocurent*, *biospeologie* ;

co- (con- ; com-) : *coliniar* (<*co-* *liniar* ; cf. fr. *colinéaire*, germ. *Kollinear*), *comesean* (*co-*+*mesean*, după fr. *commensal*), *comoștenitor*, *conațional* ; *concetățean* (<*con-*+*cetățean*), *confrate*, *conglăsui*, *conlocui*, *conscrie*, *consemna*, *conșcolar*, *contopi* ; (înainte de *p-* *com-*) : *compătimi*, *complini* ;

contra- : *contracandidat*, *contragreutate*, *contravinătură*, *contramaistru*, *contrapagină*, *contrapondere* ;

extra- : *extracontabil*, *extracorporal*, *extrașcolar*, *extraurban* ;

hiper- : *hiperaciditate*, *hipercorectitudine*, *hiperemotiv*, *hiperexcitabilitate* ;

infra- : *inframicrob*, *inframicrobiologie*, *infraroșu*, *infrasunet* ;

Scanned with OKEN Scanner

inter- : *interbelic* (<*inter-*+*belic*<lat. *bellicus*), *interdental* (cf. fr. *interdentaire*), *interfață*, *interjudețean*, *interregional* ;

intra- : *intracarpatic*, *intraglandular*, *intraurban* (cf. it. *intraurbano*), *intravilan* (<*intra-*+*vilan*<lat. *villanus*) ;

non- : *noneu* (<*non-*+*eu*, după fr. *non-moi*), *nonexistență* (cf. fr. *non-existence*), *nonfigurativ*, *nonvaloare* (după fr. *non-valeur*) ;

para- : [1] *paraleu*, *paratifos* (după fr. *paratyphus*) ;

para- : [2] *paracăzător*, *paraflacără*, *parafoc*, *parafulger*, *parascînteie*, *parazăpadă* ;

peri- : *pericarpatic*, *periterestru*, *periunghial* ;

post- : *postbelic* (<*post-*+*belic*), *postcalcul*, *postemineșcian*, *postfață* (după fr. *postface*), *postnominal*, *postșcolar*, *postuniversitar* ;

sub- : *subacvatic*, *subalimenta*, *subcapitol*, *subfilială*, *submina*, *subunitar* ;

super-: *superangular*, *superarbitru*, *superfin*, *supergalaxie*, *supertrust* ;

supra- : *supraaglomerat*, *supraaprecia*, *suprabugetar*, *suprastatal*, *supraunitar*, *supravizită* ;

trans- : *transcalculare*, *transcarpatic*, *transcarpatin*, *transpărea* (după fr. *transparaître*), *transpune* (după fr. *transposer*, lat. *transponere*) ;

ultra- : *ultraacustică*, *ultrademagog*, *ultrarapid*, *ultrasensibil*, *ultrasonor*, *ultrascurt*.

Unele prefixe noi atașate la adjective marchează treapta extremă, gradul cel mai înalt al unei calități, la substantive intensifică noțiunea, iar la verbe indică împlinirea unei acțiuni în cea mai mare măsură posibilă. Din această cauză : *arhi-*, *hiper-*, *super-*, *supra-*, *ultra-* sînt numite și *prefixe superlative*. Cu valoare superlativă este și *extra-* (*extrafin*, *extraplat*, *extrarafinat*, *extrașic*), dar DEX n-a înregistrat derivate decît cu valoarea „afară (de)", „în afară".

b. 1. În domeniul științei și al tehnicii se folosesc termeni internaționali formați cu ajutorul unor segmente antepuse provenite din cuvinte independente, de obicei de origine grecească sau latinească. Pentru că nu s-au desemantizat pe deplin, dar se comportă ca niște prefixe, acești formanți au fost numiți *pseudoprefixe* sau *prefixoide*. În limba română au intrat mulți termeni interna-

Scanned with OKEN Scanner

ționali formați cu prefixoide, iar în terminologia de specialitate s-au adaptat și s-au format pe teren românesc noi cuvinte de acest fel. Datorită specificului prefixoidelor, procedeul de formare a cuvintelor cu ajutorul acestora se apropie de compunere [1].

Cele mai importante prefixoide, prin care s-au creat noi formații în limba română, sînt :

aero- : *aeronavă* (după fr. *aéronef*), *aeropurtat, aerotaxație, aerovehicul* ;

agro- : *agroalimentar, agrobiologic, agroindustrial, agrometeorologie, agrosilvic, agroterasă* ;

electro- : *electrocar* (<*electro-*+*car* ; cf. germ. *Elektrocarren*) *electrocăldură, electrodinam, electrofotografie, electroprelucrare, electrosomn* ;

foto- : *fotocartare, fotoculegere, fotomitralieră, fotomozaic, fotoreproducere* ;

hidro- : *hidroameliorații, hidrobicicletă, hidrocinematică, hidroenergetică, hidromecanizare, hidroseparator* ;

macro- : *macroeconomic, macroeconomie*, alături de numeroase împrumuturi.

micro- : *microfaună, microfloră, microimprimare, micromonografie, microraion, microreceptor, microsporofilă* ;

mini- : *minibaschet, minicampionat, minifotbal, minifustă, miniinterviu, minijupă, minireportaj, minitelevizor* ;

mono- : *monoachenă, monobrăzdar, monogranular, monomembră, monostrofă, monoșină* ;

moto- : *motoblindat, motomecanizare, motomitralieră, motoplug, mototricicletă* ;

pseudo- : *pseudoartist, pseudocreație, pseudodemocrație, pseudometaforă, pseudoproblemă, pseudoștiințific* ;

radio- : *radioaterizare, radioemițător* (după fr. *radioémetteur*), *radioficare* (după rus. *radiofikatiia*), *radioreleu, radiostea* ;

semi- : *semiautomat, semicarbonizare, semicentenar, semifinală, semiîntuneric, semison* ;

tele- : *telebusolă, teleimprimare, telejurnal, telereglare, telesemnalizare, televorbitor* ;

[1] În FC, I, *prefixoidele* sînt numite elemente de compunere : *teme* ; p. 19—25.

2.0.1.2. *Derivarea regresivă.* Acest procedeu constă în obținerea de cuvinte noi, prin suprimarea unor afixe sau segmente considerate ca afixe.

Procedeul funcționează de mai multă vreme și este productiv și astăzi.

Derivate mai vechi : *alint<alinta ; cîștig<cîștiga ; desfăt<desfăta ; dunga<dungat ; greș<greșit ; îndemn<îndemna ; îngheț<îngheța ; jur<jura ; licăr<licări ; mișun<mișuna ; plac<plăcea ; schimb<schimba ; văz<vedea* etc.

Derivate mai noi : *aerodinam<aerodinamic ; coraport<coraportor ; furniza<furnizor, legisla<legislator ; teatrolog<teatrologie ; transla<translație.*

2.0.2. COMPUNEREA

Este procedeul prin care se creează un cuvînt nou din două sau mai multe cuvinte întregi existente și independent în limbă.

Unirea a două sau a mai multor cuvinte se prezintă diferit din punct de vedere formal. Unele sînt aglutinate (lipite) — ca, de exemplu : *untdelemn, bunăvoință* —, altele își păstrează independența formală : *floarea-soarelui, drum-de-fier, nu-mă-uita.* Astfel de cuvinte sînt considerate noi, deoarece din punctul de vedere al sensului se prezintă ca o unitate, elementele componente pierzîndu-și individualitatea semantică. De exemplu, un *pierdevară* este omul care hoinărește, care nu-și vede de muncă, iar un *gură-spartă* este vorbărețul care spune vrute și nevrute, care ocărăște sau care nu poate păstra un secret. După cum se vede sensul compusului este altul decît al componentelor luate separat, dar nici nu este suma acestora. În prezentarea cuvintelor compuse trebuie avute în vedere patru *criterii* importante : cel *semantic,* cel al *elementelor componente,* cel *relațional* și cel al *proveniență.*

2.0.2.1. Din punct de vedere semantic, cuvintele compuse denumesc obiecte, fenomene, locuri, însușiri ori circumstanțe. Cele mai multe din limbajul popular sau familiar sînt polisemantice și au o pronunțată coloratură afectivă, fiind, în același timp, și deosebit de expresive.

Scanned with OKEN Scanner

Iată principalele categorii semantice din grupul cuvintelor noționale :

a) nume de persoane (de rudenie, de ocupații, de grade în diferite ierarhii sociale, epitete etc.) [2] : *tata-mare, redactor-șef, general-maior, copil-minune, zgîrîie-brînză ; Amorăriței, Delavrancea, Păun-Pincio, Făt-Frumos ;*

b) nume de plante : *brîncuță-de-pisică, ciuboțica-cucului, floarea-soarelui, iarba-fiarelor, trei-frați ;*

c) nume de animale (mamifere, insecte, păsări, pești) : *botgros, bou-de-baltă, cîine-lup, găinușa-popii, furător-de-foc, mulgător-de-capre, pasăre-muscă, viespe-gărgăune ; coadă-scurtă ;*

d) nume de lucruri (instrumente, substanțe, produse de toate felurile etc.) : *apă-tare, bormașină, caiet-program, pistol-mitralieră, poale-n-brîu, triplu-voal ;*

e) nume de boli : *apa-trîndului („dezinterie"), boală-de-lună, luatul-ielelor, rinofaringită, soare-sec ;*

f) nume de dansuri populare și de jocuri (sau în legătură cu jocurile) : *baba-oarba, brîul-de-doi, popa-prostul, scara-mîței, tai-mălai, (un) unsprezece-metri, (de-a) v-ați-ascunselea ;*

g) nume de unități de măsură : *ani-lumină, cal-putere, dublu-ster, electron-volt, kilogrammetru, om-zi, zi-muncă ;*

h) nume de noțiuni temporale (părți ale zilei, ale anului etc.) și de puncte cardinale : *astă-seară, după-amiază, miazănoapte, nord-vest, soare-apune, zi-ntîi ;*

i) nume de sentimente, atitudini, stări psihice : *binevoitor, bunăvoință, bună-cuviință, reavoință, vino-ncoace ;*

j) nume de acțiune : *binefacere, omucidere, sinucidere ;*

k) toponimice : *Baltă-Albă, Cîmpulung, Drăgănești-Vlașca, Gura-Ocniței, Lacul-cu-Arini, Seciul-de-Sus, Valea-Dragomirnului ;*

l) nume ale unor evenimente și ale unor sărbători : *Anul nou, Ilie-Pălie, 1 Mai, Marea Revoluție Socialistă, Sînvăsii ;*

[2] Urmăm ordinea indicată în FC, I ; p. 32—33 ; 167.

m) însușiri fizice: *alb-gălbui, brun-cafeniu, galben-auriu, roșu-închis ; codoberc, pursînge, surdomut ;*

n) însușiri morale: *binecrescut, clarvăzător, cuminte (<cu+minte), cumsecade (<cum+se+cade) ;*

o) însușiri legate de origine sau de loc: *anglo-bur, delt-dunărean, est-european, francez-român, german-austriac, nord-american, sud-vietnamez, vest-german ;*

p) însușiri legate de anumite acțiuni: *așa-zis, binemeritat, mult-stimat, nou-născut, sus-numit;*

r) însușiri legate de activitatea spirituală: *educativ-științific, filozofic-literar, instructiv-educativ, literar-muzical, satiric-muzical ;*

s) circumstanțe:

1. locul: *dinafară, oareunde, orișiunde ;*
2. timpul: *adeseori, cîteodată, deocamdată, dis-de-dimineață, totdeauna ;*
3. modul: *altfel, bunăoară, nicidecum, parcă (<pare+că), pesemne ;*
4. cauza: *de aceea ;*
5. scopul: *de asta, pentru asta.*

ș) admirative: *Albă-ca-Zăpada, Bate-Munții-n-Capete, Făt-Frumos, Harap-Alb, Joacă-Bine, Sfarmă-Piatră ;*

t) depreciative: *burtă-verde, Baba-Cloanța. frige-linte, gură-cască, linge-blide, tocește-trotuare, vorbă-lungă.*

2.0.2.2. După criteriul elementelor componente, cuvintele compuse au următoarele structuri :

— substantiv+substantiv: *condurii-doamnei, drum-de-fier, Drumul-lui-Traian, val-vîrtej* etc.

— substantiv+adjectiv: *Baia-Mare, deget-roșu, burtăverde, Izvorul-cel-Mare* etc., sau: adjectiv+substantiv: *bunăstare, dreptunghi, liber-profesionist, scurt-circuit* etc.

— verb+substantiv: *bate-poduri, frige-linte, încurcă-lume, pierde-vară, portaltoi, soarbe-zamă, vîntură-lume, zgîrie-nori* etc., dar și substantiv+verb: *cap-întoarce, gură-cască* etc.

— adverb+substantiv: *bine-ascultător, binecuvîntare, binefacere ;*

— prepoziție+substantiv: *cuminte, (o) după-amiază, fărădelege, Între-Munte, Peste-Apă, Supt-cetate* ;

— adjectiv+adjectiv: *afro-asiatic, franco-german, gri-deschis, italo-vest-german, olandezo-danez, roz-pal* ;

— adverb+verb: *binecuvînta, bineface, binemerita, binevoi* ;

— un fel aparte de cuvinte compuse îl formează cele de tip propoziție: (un) *du-te-vino, ducă-se-pe-pustii, lasă-mă-să-te-las, ucigă-l-toaca, uite-popa-nu-e-popa.*

2.0.2.3. În ceea ce privește relația dintre elementele componente ale cuvintelor compuse, din exemplele date se poate vedea că unele sînt alăturate (juxtapuse), fie aglutinate, fie unite prin cratimă, altele legate prin cuvinte relaționale (prepoziții, conjuncții, articole), iar altele prin flexiune :

— aglutinate: *atotputernic, bunăvoință, cumsecade, înadins, untdelemn* etc. ;

— cu cratimă: *alb-roz, caiet-program, declarație-tip, liber-cugetător* etc. ;

— cu prepoziții: *ac-de-mare, Coțofenii-din-Față, Fuge-n-Lume, Lunca-la-Tisa, Mănăstirea-dintr-un Lemn, Pietriș-pe-Mureș, Valea-cu-Apă* ;

— cu conjuncție: *Între-Răzeși-și-Poduri, verzi-și-uscate, vrute-și-nevrute* ;

— cu articol: *Dealul-lui-Frate, iedera-celor-frumușele, Izvorul-cel-Mare* ;

— prin flexiune: *buba-mînzului, cățelul-pămîntului, floarea-brumei. Odaia-Manciului, traista-ciobanului, Valea-Sasului.*

După cum se vede, dacă derivarea se apropia mai mult de morfologie, compunerea este un procedeu sintactic, între elementele componente stabilindu-se fie raport de coordonare : *ceas-brățară, meșter-lăcătuș, Popești-Leordeni, verzi-și-uscate* etc., fie de subordonare :

— prin determinare (acord) : *coate-goale, limbă-dulce, Iecea-Mare* etc. ; (flexiune) : *Gura-Humorului, mărarul-bălților, rochița-rîndunicii, Valul-lui-Traian* etc.

— prin joncțiune: *floare-de-leac, foc-în-cap,* (nume de pasăre), *Lacul-cu-Arini* etc.

— prin regim: *papă-lapte, sparge-blide, vîntură-lume* etc.

2.0.2.4. Din punctul de vedere al proveniență, cuvintele compuse românești formează trei categorii: *moștenite, împrumutate, create* pe terenul limbii române:

— moștenite: *amiazăzi, adevăr, miazănoapte, mijloc, primăvară*;

— împrumutate: *portdrapel* (<fr. *porte-drapeau*), *portmoneu* (<fr. *port.-monnaie*), *port-voce* (<it.), *striptis* (<engl. *strip-tease*), iar unele neadaptate: *mass media* (cuv. engl.<lat.), *playback* (cuv. engl.) etc. Semiîmprumuturi sînt calcurile: *bun-simț* (după fr. *bon sens*), *mînă-de-lucru* (după fr. *main d'oevre*), *natură-moartă* (fr. *nature morte*), *organizator de partid* (după rus *partorg*) etc.

— create (vezi exemplele de la 2.0.2.1, 2.0.2.2 și 2.0.2.3).

2.0.3. CONVERSIUNEA SAU SCHIMBAREA VALORII GRAMATICALE

Constă în trecerea unui cuvînt de la o parte de vorbire la alta, sau dintr-o clasă lexico-gramaticală la alta.

Schimbarea dintr-o parte de vorbire în alta se poate realiza prin două procedee: *distribuție* și *determinare*.

Adjectivul la forma de masculin-neutru folosit ca determinant al verbului devine *adverb*: (om *frumos*) — citește *frumos*; (cîine *rău*) — mușcă *rău*; (cu voce *tare*) — strigă *tare*; (fată *cuminte*) — doarme *cuminte*; după cum și adverbul poate deveni adjectiv: (vine *repede*) — apă *repede*; (se îmbracă *bine*) — femeie *bine*; (vorbește *așa*) — *așa* prieten etc. Și unele substantive pot deveni adjective: „din vremile *copile*"; un muncitor-*poet*, dar mai frecvent sînt folosite ca adverbe: vine *glonț*; s-a făcut *colac*; doarme *buștean*; beat *criță* etc.

Prin determinare, orice parte de vorbire poate deveni substantiv:

(clasa *muncitoare*) — *o muncitoare*;

(om *deștept*) — *deșteptul* nu pierde vremea. Se observă, în primul exemplu, că adjectivul *muncitoare* dacă

este determinat prin articol nehotărît devine substantiv. Aceeaşi schimbare a valorii gramaticale a suferit-o şi adj. *deştept* prin determinarea cu articol hotărît enclitic *-(u)l*. Determinarea poate fi realizată şi prin adjectiv pronominal : (poporul *muncitor*) — acest *muncitor* este fruntaş în muncă.

Adverbul se poate substantiviza : (lucrează *bine*) — Fă-mi *un bine* ; *binele* nu se uită ; acest *bine*). Alte părţi de vorbire : numeral : a luat *un zece* la gramatică ; pronume : *un oarecare* nu mă interesează ; interjecţie : *un of* are orişicine etc.

Trecerea unui cuvînt de la substantive proprii la comune şi invers contribuie, de asemenea, la îmbogăţirea vocabularului : *America*>*americă* (=sortiment de pînză) ; *Marghiloman*>*marghiloman* (=cafea pregătită cu rom sau coniac) ; *Marghioala*>*marghioală* (=femeie prefăcută, şireată, fîţîită) ; *Olanda*>*olandă* (=pînză de in, care s-ar fi adus din Olanda) ; (Ion) *Brad*<*brad* ; (Ion) *Creangă*<*creangă* ; (Eugen) *Frunză*<*frunză* ; *Munteanu*<*muntean* ; *Olaru*<*olar* etc.

2.1. PROCEDEE SECUNDARE

2.1.1. Graba în rostirea cuvintelor mai lungi duce, în unele cazuri, la *trunchierea (scurtarea)* lor. În afară de desfolositele : *tovu* şi *tova*, prescurtări din *tovarăşul (tovarăşa)*, sau de cele din limbajul şcolăresc : *profu, profa, diri, mate, roma, lata* etc., pentru *profesorul, profesoara, diriginta, matematica, româna, latina* etc. se întrebuinţează fragmente de cuvinte, în special, de neologisme :

trafic *aero*(nautic), atelier *auto*(mobile) şi mi-am cumpărat un *auto* ; atelier *foto* (grafic), aparat *foto*. *Cinema* din *cinematograf*, după franceză, limbă în care s-a scurtat pînă la *ciné*. Tot după model francez, folosim în română : *taxi* pentru *taximetru* şi *metro* pentru *metropolitan* [3]. Se spune, de asemenea, multiplicare *dactilo*(grafică) sau *tipo*(grafică). În revistele de tineret am citit : cons-

[3] ÎL, p. 167.

tructor-*navomod*(ele). Prin astfel de trunchieri se obțin noi prenume : (Corne)*Lia*, (Olim)*Pia*, *Teo*(dor) sau (Teo) *Doru*.

Tot ca scurtări se prezintă și scrierea prin inițiale a numelor unor formațiuni politice, întreprinderi, instituții : P.C.R. ; U.T.C. ; C.F.R., P.T.T.R., T.V.R. ; I.T.T. (Întreprinderea textilă Timișoara) etc. care, apoi, citite se prezintă ca noi cuvinte : *pecere*, *utece*, *cefere*, *petetere*, *tevere*, *itete* etc.

2.1.2. Procedeul obținerii unui nou cuvînt prin împletirea formelor a două cuvinte se numește *contaminare* (*supra*, II, 6.0.) : *cocor+stîrc>cocostîrc* ; *impuls+bold>imbold* ; *vream+voiam>vroiam* ; *cazarmă+echipament>cazarmament* etc.

2.1.3. Reduplicarea sau repetarea aceleiași silabe apare în formarea unor onomatopee : *cu-cu*, *ha-ha*, *hi-hi*, *ronț-ronț* etc., precum și a unor prenume (cele mai multe străine) : *Coco*, *Dodo*, *Fifi*, *Gigi*, *Lili*, *Lolo* etc.

2.2. PROCEDEE MIXTE

Considerăm ca fiind mixte procedeele care folosesc cel puțin două din cele principale sau secundare.

2.2.1. Cuvîntul obținut prin participarea la formarea lui a ambelor feluri de derivare progresivă (și cu prefixe, și cu sufixe), sau și a derivării, și a compunerii poartă numele de formație *parasintetică*.

a) Formații cu prefixe și sufixe :
conlocuitor (<*con-+locui+-tor*), *consătean* (<*con-+sat+-ean*), *compătimitor* (<*con-* înainte de *p* devine *com-+pătimi+-tor*) ; *demîncare* (<*de-+mînca+-re*), *denisipator* (<*de-+nisip+-ator*), *deochetură* (<*de-+ochi+-ătură*), *denuclearíza* (<*de(s)-+nuclear+-iza*), *dezaprobativ* (<*dez-+aprobat+-iv*) ; *neascultător* (<*ne-+asculta+-ător*), *neidentificabil* (<*ne-+identifica+-bil*), *nemărginire* (<*ne-+mărgini+-re*), *neputincios* (<*ne-+putință+-ios*), *nerăbdător* (<*ne-+răbda+-ător*), *preacuvios* (<*prea-+cuv(eni)+-os*), *prealuminat* (<*prea-+lu-*

mina+-at); *preadolescentin* (<*pre-+adolescent+-in*), *precumpănitor* (<*pre-+cumpăni+-tor*), *prefăcătorie* (<*pre-+făcător+-ie*), *răscroială* (<*răs+croi+-eală*), *răsculător* (<*răs-+scula+-ător*), *răsturniș* (<*răs+turna+-iș*); *readucător* (<*re-+aduce+-ător*), *recîștigător* (<*re-+cîștiga+-ător*); *străbătător* (<*străbate+-ător*), *străfulgerare* (<*stră-+fulgera+-re*), *strămoșesc* (<*stră-+moș+-esc*, *străveziu* (<*stră-+vedea+-iu*);

b) Formații prin derivare și compunere: *antonpannesc* (<*Anton* Pann+-*esc*), *julvernian* (<Jules Verne+-*ian*), *multimilenaritate* (<*multi+milenar+itate*), *mărinimie* (<*mare+inimă+ie*), *motomecanizator* (<*moto+mecaniza+-tor*) *navomodelism* (<*navă+model+-ism*), *răsalaltăieri* (<*răs-+alaltă+ieri*), *striptisticism* (<*strip+tease+-(i)ticism*—depreciativ).

2.2.2. Formații din derivate regresive+sufixe: *aerodinamism* (*aerodinam+-ism*), *cîntuleț* (<*cînt+-uleț*), *crezămînt* (<*crez+-ămînt*), *dungăreț* (*dunga+-ăreț*), *furnizare* (<*furniza+-re*), *plăcuț* (<*plac+uț* — „a fost pe *plăcuțul* lui"), *portuleț* (<*port* (<*purta*)+-*uleț*), *rîmișoară* (<*rîmă+ișoară*), *ruginiu* (<*rugină+-iu*), *zboruleț* (<*zbor+-uleț*) etc.

2.2.3. Se pot obține cuvinte noi prin compunere din abrevieri sau prin derivare din acestea: *apro*(vizionare)+*zar* (zavaturi)>*aprozar*, *aprolacta* (<*apro*(vizionare) cu produse *lacta*(te) *comaliment* (<*com*(erțul)+*aliment*(ar)), *navrom* (<*nav*(igația)+*rom*(ână)), *tarom* (<*t*(ransporturi)+*a*(eriene)+*rom*(âne)) etc.;

cefere+-ist>*ceferist*, *cefere+-iadă*>*ceferiadă* (după *olimpiadă*); *gostat* (<*gos*(podărie) (*de*) *stat*); *itebe+-ist*>*itebist* („lucrător la I(ntreprinderea) de T(ramvaie) B(ucurești)"; *ceape+-ist*>*ceapist*; *Elba* (<*El*(ectro)+*Ba*(nat)), mai nou *Oltcit* (<*Ol*(tenia)+*Cit*(roën)).

Calea externă de îmbogățire a vocabularului o constituie *împrumutul*. Diferitele etape ale împrumutării de cuvinte noi de către vorbitorii de limbă română au fost arătate și exemplificate în secțiunea a II-a, cap. 4 și 6.

Trebuie reținut faptul că nu toate cuvintele împrumutate, la un moment dat, au șansa să dăinuiască în limbă. Rămîn numai acelea care răspund necesității de a face comunicarea mai precisă, mai clară și, unele, chiar mai expresivă.

Scanned with OKEN Scanner

DLRM — *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958.
DTT — *Dicționar de termeni tehnici* (coordonator prof. dr. doc. Radu ȚIȚEICA), București, 1972.
Dicționar tehnic poliglot, București, 1963.
Dicționar tehnic rus-român, București, 1951, ed. a II-a 1956.
Dicționarul limbii poetice a lui EMINESCU, (elaborat de Gh. BULGAR, Ion GHEȚIE, Luiza SECHE și Flora ȘUTEU sub conducerea lui Tudor VIANU), București, 1968.
M. EMINESCU, *Dicționar de rime* (ediție îngrijită de Marin BUCUR și Victoria Ana TAUȘAN), București, 1976.
Dicționar ortoepic, București, 1956.
FD — Alphonse JUILLAND, P. M. H. EDWARD, Ileana JUILLAND, *Frequency Dictionary of Rumanian Words*, London The Hague — Paris, 1965.
Îndreptar ortografic, ortoepic și de punctuație, ed a III-a, București, 1971.
LAZĂR, Nicolae, *Dicționar de rime*, București, 1969.
MARCU, Fl., MANECA, C., *Dicționar de neologisme*, *București*, 1961, ed. a II-a, 1966.
Mic dicționar de cuvinte perechi, (alcătuit de Silviu Constantinescu), București, 1976.
MDE — *Mic dicționar enciclopedic*, București, 1972.
Mic dicționar ortografic, București, 1953, ed. a II-a, 1955.
PUȘCARIU, Sextil, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, Heidelberg, 1905.
TDRG — TIKTIN, H., *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, București, 1895—1925.

SAUSSURE, *Cours*—Ferdinand de SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, ed. a 3-a, Paris, 1922 (reimprimere 1967).
SAUVAGEOT, *Portrait* . . . —Aurelien SAUVAGEOT, *Portrait du vocabulaire français*, Paris, 1964.
SCHAFF, Adam, *Introducere în semantică* (traducere din limba polonă), Bucureşti, 1966.
TOGEBY, Knud, *Qu'est-ce qu'un mot*, TCLC, 5, 1949.
TRIER, J., *Sprachliche Felder*, „Zeitschrift für die Bedeutungslehre", 8, 1932.
WAGNER, R—L., *Le vocabulaire français*, I, Paris, 1967.
ULLMANN, S., *Précis de sémantique française*, 3-ème ed., Berna, 1965.

C. *Dicţionare :*

BUCĂ, M., VINŢELER, O., *Dicţionar de antonime*, Bucureşti, 1974.
BULGĂR, Gh., *Dicţionar de sinonime*, Buc., 1972.
BULGĂR, GH., POPESCU-MIHĂEŞTI, Al., *Dicţionar de omonime*, Buc., 1966.
CDDE—Ov. DENSUSIANU, I.-A. CANDREA, *Dicţionarul etimologic al limbii române*, Buc., 1907—1914.
GDE—Al. CIHAC, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, I, *Eléments latins comparés avec les autres langues romanes*; II, *Eléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Heidelberg, I, 1870, II, 1879.
CIORĂNESCU, Alexandru, *Diccionario etimológico rumeno*, La Laguna, 1958—1966.
CONSTANTINESCU, N. A., *Dicţionar onomastic românesc*, Buc., 1963.
DA—*Dicţionarul limbii române*, editat de vechea Academie, coordonator fiind Sextil PUŞCARIU — de la A—L (lojniţă), 1913
DDA—Tache PAPAHAGI, *Dicţionarul dialectului aromân*, Bucureşti, 1963.
DER—*Dicţionar enciclopedic român*, 4 vol., Buc., 1962—1966.
DEX—*Dicţionar explicativ al limbii române*, Buc., 1975.
Dicţionar invers, Bucureşti, 1957.
DL—*Dictionnaire de linguistique*, Larousse, 1973 (par Jean Dubois, Mathée Giacomo, Louis Guespin, Christiane Marcellesi, Jean-Baptiste Marcellesi, Jean-Pierre Mevel).
DLRLC, I, II, III, IV—*Dicţionarul limbii române literare contemporane*, Bucureşti, 1955—1957.

Scanned with OKEN Scanner

CUPRINS

PREFAȚĂ 5

I. NOȚIUNI INTRODUCTIVE 7

1. LIMBA CA SISTEM DE SISTEME 7
1.1. Limbajul — fenomen social 7
1.2. Limbajul — instrument al gîndirii 8
1.3. Limba — sistem de semne 8
1.4. Limba — un sistem de sisteme 10
1.5. Limbă — vorbire 11
2. LINGVISTICA 12
2.1. Lingvistica — știință socială 12
2.2. Ramurile lingvisticii 12
3. LEXICOLOGIA 13
3.1. Definiție. Obiectul lexicologiei 13
3.2. Ramurile lexicologiei 14
3.3. Raportul dintre lexicologie și celelalte ramuri ale studiului limbii 14
4. LEXICOGRAFIA 18
4.2. Tipuri de dicționare 18

II. VOCABULARUL ROMÂNESC CONTEMPORAN ... 35

1. DEFINIȚIA 35
1.1. Relația colectivitate — vocabular 36
1.2. Relația individ — vocabular 37
1.3. Componența vocabularului individual ... 38
2. CUVÎNTUL 41
2.1. Identificarea cuvintelor 41
2.2. Analiza cuvintelor 43
2.3. Sens, semnificație 48
2.4. Categorii de cuvinte 49
2.5. Motivare, nemotivare; necesitate, convenție 51
2.6. Categorii de motivare 55
2.7. Cuvinte concrete și cuvinte abstracte ... 62
2.8. Genul și sexul 64
2.9. Număr, gen, sens 74
3. STRUCTURA MATERIALĂ A CUVINTELOR 80
3.1. Cuvintele monosilabice 80
3.2. Cuvintele bisilabice 85
3.3. Cuvintele polisilabice 88

Scanned with OKEN Scanner

3.4. Grupuri consonantice 89
3.5. Opoziţii fonologice 93
3.6. Omofonie ; paronimie 94
3.7. Accent, accentuare 98
3.8. Structura morfematică 100

4. COMPONENŢA VOCABULARULUI ROMÂNESC 105

4.1. Ansamblu, subansambluri, ierarhie 105
4.2. Subansambluri valorice 106
4.3. Fond comun, fond expresiv, fond savant 114
4.4. Vocabular fundamental 127

5. STRUCTURA SEMANTICĂ A VOCABULARULUI ROMÂNESC 129

5.0. Semantica lexicală 129
5.1. Natura sensului lexical 131
5.2. Denotaţie şi conotaţie 140
5.3.0. Polisemia 149
5.3.1. Cauzele polisemiei 152
5.3.2. Cauzele schimbărilor de sens 154
5.3.3. Modalităţi de schimbare a sensului ... 157
5.3.4. Caracterul de sistem al polisemiei ... 164
5.3.5. Structura cuvîntului polisemantic 168
5.4.0. Omonimia 172
5.4.1. Cauzele omonimiei 173
5.4.2. Tipuri de omonime 175
5.4.3. Rolul omonimiei în evoluţia limbii ... 181
5.4.4. Funcţiile stilistice ale omonimelor ... 186
5.5.0. Sinonimia 188
5.5.1. Sinonime absolute şi sinonime relative 191
5.5.2. Sinonime cu acelaşi radical şi sinonime cu radicali diferiţi 198
5.5.3. Sinonime contextuale, figurate şi poetice 200
5.5.4. Sinonimia şi polisemia 201
5.5.5. Funcţiile sinonimelor 202
5.6.0. Antonimia 205
5.6.1. Sfera de răspîndire a antonimiei 207
5.6.2. Tipuri de antonime 210
5.6.3. Antonimia şi polisemia 216
5.6.4. Antonimia şi sinonimia 218
5.6.5. Funcţiile stilistice ale antonimelor ... 220
5.7.0. Onomasiologia 221

Scanned with OKEN Scanner

6. STRUCTURA ETIMOLOGICĂ A VOCABULARULUI ROMÂNESC 228
6.1. Cuvinte moştenite 238
6.2. Cuvinte împrumutate 241
6.3. Cuvinte create 254
6.4. Cuvinte cu etimologie necunoscută 259
6.5. Etimologia şi statistica 260

III. ÎMBOGĂŢIREA VOCABULARULUI 267

1. CĂILE DE ÎMBOGĂŢIRE 267
2. PROCEDEE DE FORMARE A CUVINTELOR 267
2.0. Procedee principale 268
2.0.1. Derivarea 268
2.0.2. Compunerea 274
2.0.3. Conversiunea 278
2.1. Procedee secundare 279
2.2. Procedee mixte 280

IV. INDICE DE MATERIE 282

V. BIBLIOGRAFIE 291

inv. 182500

Scanned with OKEN Scanner

Redactor : ION ILIN
Tehnoredactor : IOAN L. IANCU

Bun de tipar : 23.V.1978. Apărut 1978.
Coli de tipar : 18,75. Tiraj : 14 700+110.

Întreprinderea poligrafică „Banat"
Timișoara, Calea Aradului nr. 1.
Comanda nr. 35.

Scanned with OKEN Scanner

În seria
STUDII DE LIMBĂ
ȘI STIL
apariții recente :

Olimpia Berca :
POETICI ROMÂNEȘTI
G. I. Tohăneanu, T. Bulza
O SEAMĂ
DE CUVINTE
ROMÂNEȘTI
V. Botiș, M. Vulișici Alexandrescu,
I. Comănescu
SINTAXA PROPOZIȚIEI
Victor Iancu :
LIMBAJ COTIDIAN
ȘI
ROSTIRE LITERARĂ
Richard Sîrbu
ANTONIMIA LEXICALĂ
ÎN LIMBA ROMÂNĂ
Paul Miclău :
SEMIOTICA
LINGVISTICĂ

Lei 10,50

Scanned with OKEN Scanner